

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

REHÁK LÁSZLÓ:

VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZERKEZET JUGOSZLÁVIABAN
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL VAJDASÁGRA

MILOŠ NIKOLIĆ:

MARXIZMUS AZ USA-BAN

VÁRADY TIBOR:

A HATVANAS ÉVEK KULTÚRFORRADALMA
ÉS AZ AMERIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

FEJŐS ISTVÁN:

JOGÁSZ SZEMMEL ELŐÍRÁSAINK NYELVEZETÉRŐL

1

1987

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XVII. évfolyam, 1. szám, 1987. január—február

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET,
HANEM MEGFORDITVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ,
AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA.”

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz
Előszó, 1859.

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa

Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Major Nándor
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Rajcsán István
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság

Arokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsí Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Mgr. Fejős I. István
Dr. Gabriél-Molnár Irén
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovich József

Mgr. Borislav Martin
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken
A szám kéziratának leadási ideje 1987. január 10.
Megjelent 1987. február 25-én
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

<i>Rehák László</i>	Változó társadalmi szerkezet Jugoszláviában, különös tekintettel Vajdaságra	5
<i>Tóth Lajos</i>	Középfokú szakirányú oktatásunk hatékonysága	35
<i>Miloš Nikolić</i>	Marxizmus az Amerikai Egyesült Államokban, I. rész	54
<i>Várady Tibor</i>	A hatvanas évek kultúrforradalma és az amerikai igazságszolgáltatás	79
<i>Klein Rudolf</i>	Tudományfilozófiai modellek alkalmazása az építészetelméletben	89
<i>Jean Baudrillard</i>	A tárgyak rendszere — A lakótér	112
<i>Bela Duranci</i>	Zsolnai kerámia	124
<i>Fejős István</i>	Jogász szemmel előírásaink nyelvezetének néhány kérdéséről	140
<i>Letsch Endre</i>	Nyelvi ekvivalencia, poliszémia a (polgári) jogi nyelvben	155

S z i m p o z i o n

<i>Rehák László</i>	Tudományos értekezéslet Szarajevóban a jelenkori nacionalizmusról és antikommunizmusról	166
---------------------	---	-----

N e m z e t k ö z i s z e m l e

<i>Bálint István</i>	A neokolonializmus tündöklése és hanyatlása	169
<i>Mendrei Ernő</i>	A bécsi utókonferencia	179

K ö n y v s z e m l e

<i>Danilo Kecić</i>	A Jugoszláv Kommunista Szövetség történetéről	188
<i>Bálint István</i>	Mit várhatunk a közgazdaságtantól?	196
<i>Klein Rudolf</i>	Erwin Panofsky: Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás	199
<i>Kontra Ferenc</i>	Kallódó nemzedék (Csörsz István: Elhagyott a közérzetem)	203
<i>Nebojša Novković</i>	Somogyi Sándor: Döntéshozatal az agráripari komplexumban	206

x x x

x x x	Szerkesztőségi hírek	208
x x x	A Létünk 1987-es évi tanulmány pályázata	

Rehák László

VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZERKEZET JUGOSZLÁVIÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL VAJDASÁGRA

1. A társadalmi osztályok és a társadalmi szerkezet többi eleme a társadalom szerkezeti változásainak meghatározása szempontjából

A társadalmi szerkezetben végbemenő változások meghatározásához a szakirodalom rendszerint még egy országon belül is igen nagy módszertani eltérésekkel közelít. Nemzetközi viszonylatban pedig ez a különbség még inkább megnyilvánul.

A fejlett tőkés társadalmak szociológiája 7—9 alapvető társadalmi réteget különböztet meg. Ezeknek a rétegeknek a meghatározása a család jövedelméből indul ki, de figyelembe veszi vagyoni állapotát és mindennek alapján az életmód minőségét.

A marxista szociológia természetesen a vizsgált társadalom osztály-szerkezetéből indul ki, noha maga az osztály — bár alapvető társadalmi kategória — túlságosan globális elem a társadalmi szerkezeti változások jellemzésére. Még attól eltekintve is, hogy nehéz feladat akár megközelítő pontossággal meghatározni ki tartozik egy adott társadalmi osztályba, tekintettel az osztályok mint társadalmi nagy csoportok nyitottságára, vagyis a szociális mobilitásra, valamint arra, hogy minden osztálynak van periférikus része és saját magán belül sem teljesen homogén.

Nem véletlen tehát, hogy a második világháborút követő két évtizedben a szociológusok világkongresszusainak alapvető napirendi pontja a társadalmi struktúra és ennek változása volt. A témakör ma már kimerült, méghozzá nem azért, hogy kialakult volna egy többé-kevésbé meggyőző többségi vélemény, hanem kimerült a különböző nézetek felsorakoztatása és szembeállítása minden további eredmény kilátása nélkül. Ezáltal már céltalan ismétlés volna a szerkezeti témakörön hosszasan időzni.

Nemcsak világviszonylatban, hanem országosban is, szép számban találhatóak — igaz közös nevezőre nehezen hozható — a társadalom szer-

kezeti változásait taglaló munkák. Annak idején e sorok írója is foglalkozott a munkásosztályunkra vonatkozó újabb keletű meghatározás elemeivel,¹ noha, mint már utaltunk rá, maga az osztályszerkezet feltárása valójában csak durva, elnagyolt kereteket nyújt egy adott társadalmi szerkezet változásainak feltárásához, s így hazánk társadalmi szerkezetének változási folyamatához is. De mindjárt hozzá kell fűzni azt is, hogy ez a durván körvonalazott keret egyben megbízható támpont is a részletezéshez. Ezt a módszert követték a Szabadkai Közgazdasági Kar Közgazdasági Intézetének szociológiai-politológiai kutatói is többéves kutatásuk során, amelynek első szakasza lezárult,² és az alapkutatások valószínűleg az elkövetkező öt év során folytatódnak majd.

Nem vitatható el, hogy minden bonyolult folyamatra vagy jelenségre, különösen az olyan nagyfokú, szövevényes valóság-elemmel rendelkezőkre, mint amilyen egy adott ország társadalma, jellemző a sajátos szerkezet és annak változásai. Részünkről az a nézet az elfogadott, mely szerint egy adott társadalom struktúráján — ha azt rendszerként fogjuk fel — az alapvető elemek viszonylagosan megállapodott viszonyt értjük. Természetesen ez a megállapodottság nem merev egy-egy ország társadalma esetében, különösen pedig nem az egy forradalmi társadalomban. Jugoszláviában is kimutatható, hogy az ország társadalmában végbement és folyamatban levő szerkezeti változások kifejezik az alapvető termelési viszonyokat és azokat a társadalmi alanyi tényezőket, amelyek lényegesen befolyásolják szocialista fejlődésünk felgyorsuló vagy lassuló ütemét.

Ezúttal, noha a társadalmi osztályból és az azon belüli rétegződésből indulunk ki, a társadalmi szerkezet változásai csak olyan méretekben mutathatók ki és elemezhetők, amennyire a másodlagos forrásokból kitűnnek, elsősorban az általános országos népszámlálási adatokból. Ezek pedig lényegében az 1981-es évvel zárulnak. Viszont éppen a 80-as években — tehát lassan immár egy teljes évtizeddel számolhatunk — megtorpanás tapasztalható az életszínvonal emelkedésében, a foglalkoztatásban, s ezáltal az életmód minőségében. Ezért tévedés lenne a jelenlegi állapotot a régebbi folyamatok egyszerű interpolálásával ábrázolni, tekintettel arra, hogy a gazdaságzilárdítási törekvések időszakában mindenki életmódjában törés következett be, méghozzá differenciáltan, sok, az ember szempontjából kívülálló tényező hatására. Statisztikánk nem választja külön azokat, akik mezőgazdasági háttérgazdasággal rendelkeznek azoktól, akik kizárólag a munkahelyükön megkeresett személyi jövedelemből vagy csak nyugdíjukból élnek. Ez a lényeges körülmény azonban külön kutatások segítségével, határozott megbízhatósággal pontosan kimutatható lenne, amennyiben megfelelő anyagi eszközök állnának rendelkezésünkre, mert a tudás és szakember nem hiányzik hozzá.

Hasonló módon fontos az egy családtagra jutó tényleges jövedelem, amely nagyobb családnál, ahol az eltartottakhoz képest kevesen vannak munkaviszonyban, lényegesen befolyásolja a háztartás felszereltségét és általában az életkörülményeket. Ez irányban, éppen e sorok írója ve-

zetésével, a Vajdasági Képviselőház rendelkezésére végeztek átfogó szociológiai és gazdasági kutatásokat, amelyeket a kikötött másfél év leteltével, 1973 szeptemberében és 1974 februárjában a megrendelőnek át is adtak.³ A kutatások mutatószámai ma már nem érvényesek, de alapvető megállapításai mindenképpen: nevezetesen, egy (vagy kettő) kereső családtag esetében, a családtagok számának növekedésével rohamosan csökken a nagycsaládok életszínvonala. Ezért a népesedéspolitikában és általában a szociálpolitikában már most, de a jövőben még inkább megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a nagycsaládok anyagi helyzetének.

Ezenkívül a munkaviszonyban lévők létező vagy nem létező agrárhátterén túlmenően statisztikánk az utóbbi évtizedekben nem követi és nem mutatja ki külön, hogy az összlakosság hogyan oszlik meg falu—város viszonylatban sem amikor a munkahelyről, sem pedig amikor a lakóhelyről van szó. Vonatkozik ez a társadalmi szolgáltatásokkal való ellátottságukra és az összesített adatok közlésén túl a kulturális élet mutatószámaira is. A lakóhely ugyanis külső tényezőként hat az életkörülményekre és gyakran meghatározó az életmód szempontjából is. A falusi, illetve a városon kívüli állandó lakóhely ma már nem minden esetben jelent hátrányt, a jövőben pedig arról kellene gondoskodni, hogy ez inkább előnyt jelentsen. Az ez irányú adatok is meghatározhatók pótlólagos kutatásokkal, noha azok begyűjtése fáradságos, és természetesen költséges, ami iránt egyelőre nem mutatkozik tényleges érdeklődés. Lényeges még a dolgozók helyzetének számbavétele is, mert a szakmai képzettség csak utal, de nem mutatja ki például jövedelmi helyzetét annak, aki szervező és vezető szerepet tölt be, vagy közvetlen termelő, vagy aki esetleg szakképzettsége ellenére, vagy ennek hiányában kiegészítő feladatokat végez a munkafolyamatban.

Az itt említettek mind az elsődleges mutatók csoportjába sorolhatók. A másodlagos mutatók csoportjába a vertikális szociális mobilitással⁴ kapcsolatos társadalmi szerkezetre gyakorolt vetület tekinthető. Még akkor is így van ez, ha egy köztisztelőnek örvendő akadémikusunk kijelenti (komoly hetilapunk pedig az 1986-os köztársaság napi számában lehozza), hogy mindannyiunknak paraszti gyökerei vannak. Részgazságnak elfogadható, mivel hazánk még egy jó nemzedékkel ezelőtt — de ez az ország egészére és átlagban érvényes csupán — agrár jellegű volt, ahol a lakosság háromnegyed része földműveléssel foglalkozott, ide számítva a félproletár szegényparasztokat is. Mégsem fedi a valóságot az, hogy minden négy dolgozó közül, aki ma társadalmi eszközökkel termel vagy társadalmi szolgáltatásokat végez, három paraszti család közvetlen leszármazottja. Mert ez egyben azt is jelentené, hogy az akkori időkre jellemző minimális népiskolai végzettségűek voltak a szüleik. Márpedig ez országrészenként nagyon változó volt (négy vagy hat évet oktattak, de volt olyan része az országnak, amelyben nem is volt iskoláztatási lehetőség, sem iskolai kötelezettség, kivéve az önkéntes iszlám vallási iskolázást) és ebből következően a termelői szaktudás is apá-

ról fiúra szállt. Ennek pedig természetesen regionális és részben nemzeti vetülete is van.

A másodlagos mutatók közé még a jelenlegi családforma sorolható: a család lélekszáma és a keresők száma, valamint a család gerincét képező tagok életkora. Így a nukleáris család esetében vajon csak azért képezi férj és feleség a családot, mert még nincs gyermekük, vagy azért, mert már a gyermekeik is önállósultak és saját családot alapítottak? Nem mellékes, illetve különbözőképpen gyakorol hatást az életmódra az, hogy saját lakása van-e valakinek, vagy társadalmi tulajdont képező lakásban, esetleg albérletben él.

2. A burzsoázia mint társadalmi osztály felszámolása

Alapjában véve ma már felesleges arra az alapvető és gyökeres társadalomszerkezeti változásra utalni, amelyet a burzsoáziának mint osztálynak — több nemzetiségű országról lévén szó: a burzsoáziáknak mint osztályoknak — a felszámolása jelentett.⁵ Ez ma mindenki számára, különösen azok számára, akiknek a tőkés társadalmi rend és a burzsoá kizsákmányoló osztályuralom nem jelenthetett személyes élményt, természetes, mivel a burzsoá osztályuralom felszámolása a szocialista forradalom tartozéka. Ha nem is részletezzük ezt a folyamatot, mégis szükséges hangsúlyozni, hogy ez volt Jugoszláviában a század legjelentősebb társadalomszerkezeti változása, mert egy teljes osztály tűnt el az ország társadalmi szerkezetéből, méghozzá az a társadalmi osztály, amely noha az akkori társadalom határozott kisebbségét alkotta, döntő befolyású volt. Rendelkezett a nemzeti vagyoni jelentős részével, a tőkésállam és kapcsolt intézményeink erőszak-szervezetével és közvéleményalakító tényezőivel, valamint kialakította a társadalmi középírátegek anyagi, államfegyelmi és világnézeti függőségét. A század derekán, a forradalom fegyveres szakasza idején és néhány évvel a háború utáni szocializmus építése során Jugoszlávia burzsoá osztályának nemcsak a hatalmát döntöttük meg, hanem mint osztályt is megsemmisítettük.

Mindenesetre a burzsoáziának mint társadalmi osztálynak a felszámolása nem az 1947-ben törvénnyel előírt államosítással ment végbe. Pontosabban ekkor fejeződik be az a folyamat, amely már jóval előbb, a népfelkeléssel, sőt még attól is valamivel korábban megkezdődött. Mert 1941 áprilisa az urak hatalmára alapozott Jugoszláv Királyság katonailag elszenvedett veresége, majd rövid idő alatt történő összeomlása már a vég kezdete volt, még ha számításba vesszük is a fasiszta szövetséges erők döntő túlerejét. Az ország lakosságának többsége számára megdöbbentő volt az urak országirányító és katonai tehetetlensége, szervezetlensége és gyáva, meghunyászkodó magatartása. Itt kezdődik a polgári osztályok tekintélyének és politikai befolyásának a felmorzsolódása. A burzsoáziának az a része, amely nem szökött külföldre, és nem vonult a tiszti fogolytáborokba, hogy ott várja ki a háború kimenetelét, nyíl-

tan vagy leplezetten, de lényegében behódolt a megszállóknak. Egy része nyíltan üdvözölte az ország feldarabolását és a megszálló erők bevonulását, s a megmaradt hatalmi szervek jelentősebb részével a megszállók szolgálatába szegődött, más része pedig előbb burkoltan, idővel pedig mind nyíltabban működött együtt a fasiszta erőkkel. Fegyveres harcot a megszállók ellen csak a JKP vezette népfelszabadító mozgalom vívott. Ez a szűk látókörű osztályérdek megmagyarázható, mert nem a hazafiasság hiányáról volt szó, hanem a saját szemszögükből fakadó indokolt bizalmatlanságról. Nevezetesen arról, hogy vajon mi lesz társadalmi előjogaikkal azon háború után, amelyben a dolgozók sokasága fegyvert ragadott a Jugoszláv Kommunista Párt általános népfelkelésre való felszólítása alapján.

Már a háború első évében létrejöttek a különböző létszámú, de egységes parancsnoklási rendszer alapján harcoló fegyveres alakulatok. Ezek a fegyveres erők, mint minden államgépezet jelentős tartozéka, már az új állam és az új osztályerőviszonyok előfutárai voltak. De a burzsoá állam lebontása 1941-ben nemcsak katonai téren kezdődött meg, hanem a hatalmi-közigazgatási gépezet felszámolásával is. Gondoljunk csak Délnyugat-Szerbia nagy kiterjedésű felszabadított területére, amelyen a helyi, járási és körzeti népfelszabadító bizottságokat a Szerbiai Népfelszabadító Főbizottság užicei székhellyel fogta össze. De ez év őszén az ország számos más vidékén is létrejönnek a kisebb-nagyobb szabad területek, amelyen már nincs párhuzamos hatóság, ahol már kizárólag a népfelszabadító bizottságok mint ideiglenes forradalmi hatósági szervek működnek, amelyek nemcsak a fegyveres erők hadtápját képviselik (erre rendszerint külön katonai parancsnokság alakul), hanem a helyzet adta mindennemű hatósági feladatot betöltenek. Ezért válik szükségessé 1942 tavaszán a népfelszabadító hatósági szervek egyöntetű szervezeti felépítését és hatáskörét megszabó Fočai Rendelkezések meghozatala, amelyet az egyetlen akkori általános hatáskörű országos szerv, a NFH és PO Legfelsőbb Parancsnoksága hoz meg.

Az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) első, de különösen az 1943 novemberében, Jajcében megtartott II. ülése lényegében (ha nem is maradéktalanul) befejezi a hatósági szervek országos rendszerének kialakítását és létrehozza a kormány hatáskörével felruházott hatósági szervet, amelyet az egyes szövetségi egységek kormányainak megalakítása követ. Ez előtt és után a burzsoáziák különböző elnevezésű és politikai színezetű ellenforradalmi egységei a háború hadszínterén sorra vereséget szenvedtek, azzal hogy az NFH és a JKP vezetősége állandóan ügyelt, hogy harcunk ne fenekeljen meg a polgárháború kátyújában — ami a hitleri Németország vezetőségének előre megfogalmazott alapvető politikai-stratégiai elképzelése volt — állandóan szem előtt tartva a követelményt, hogy a megszállók katonai erői képezik a fő ellenséget. Ezzel párhuzamosan kialakult az új Jugoszlávia dolgozóinak politikai szervezetsége is, az antifasiszta társadalmi-politi-

kai szervezetek létrehozása alapján, amelyek követik az ország szövetségi berendezésének felépítését.

A háború utolsó évében, és közvetlenül a háború után, 1944-ben és 1945-ben az új Jugoszlávia hatósági szervei államosítják a megszállókkal nyilvánvalóan együttműködők és kiszolgálóik vagyonaát. Ezt követően a hadműveletek befejeztével, törvényes rendelkezés alapján államosítják a külföldi tőke tulajdonát képező összes gazdasági vállalatot. Szintén már 1945 nyarán az ideiglenes törvényhozó szerv meghozza az akkori idők Európájának legradikálisabb agrárreformját, melynek értelmében 1945 őszén az egész ország területén felszámoljuk a falusi tőkés elemek anyagi alapjait (a ténylegesen nem termelő, de mezőgazdaságból élő tulajdonosoknak három hektáros terület marad a tulajdonában). Ezután azoknak a vagyona, akik a háborút követő egy év leforgása alatt nem tértek haza (sok tőkés a hadifogság után a nyugati tőkés államokban telepedett le, és vagyonának még a háború előtt külföldre utalt részére alapozta későbbi megélhetését) szintén állami tulajdonba került. Az ilyen intézkedések folytán a tőkéstulajdonnak már több mint a fele kicsúszott a tőkés kezéből. Ezt követte és zárta le az 1947-ben meghozott államosítási törvény, amely véglegesen és maradéktalanul felszámolta a tőkésosztály anyagi létalapját.

A burzsoá osztály tehát már évtizedek óta nem létezik társadalmunk szerkezeti elemeként. Már valamikori képviselői közül is csak kevesen élnek, hatását azonban továbbra is érezteti, s ez a hatás nem becsülhető le a mai nemzedékek társadalmi tudatának kialakításában sem. Voltaképpen a mindmáig létező kistulajdonosi szerkezeti elem az a táptalaj, amely a burzsoá osztályfelfogást és eszmei hagyatékot akkor is életben tartja, amikor már a valódi létrehozó osztálya nem létezik.

Erről a JKSZ-nek az 1958 áprilisában hozott programjában (VI. fejezet: A társadalmi-gazdasági rendszer — A burzsoázia és a burzsoá hatások maradványai című rész) a következők olvashatók:

„Mivel a burzsoáziát mint osztályt felszámoltuk, maradványai a mezőgazdasági és kisipari magántulajdonos viszonyok útján próbálnak fennmaradni és reprodukálódni, valamint az új társadalom bizonyos viszonyai és jelenségei útján, amilyenek: a bürokratizmus, fogyasztékoságok az elosztási rendszerben, amelyek még itt-ott megengedik anyagi kiváltságok szerzését, a kapitalista módszerek maradványai a kereskedelemben, valamint az áru- és pénzviszonyokból eredő különféle egyéb maradványok. Ilyen formában a burzsoázia és a burzsoá szemlélet maradványai még hatnak bizonyos ellentmondások és viszállyok keltése és a szocialista viszonyok eltorzításának egyéb formái irányában. ... A múlt maradványainak jelenléte, a kistulajdonos gondolkodásmód nyomása, valamint a termelőerők elégtelen fejlettsége a társadalmi élősdiségnek olyan elemeit is meghonosítja a társadalmi-gazdasági szerkezetben, amelyek voltaképpen csak a dolgozó tömegek kizsákmányolásának és társadalmi kiváltságok teremtésének sajátos formái. A munkátlanság, élősködés, ká-

ros tevékenység folytatása egyéni haszon szerzése céljából, üzérkedés stb. nemcsak hátrányos, antiszocialista jelenség, hanem maradi és visszafelé húzó tényező is.”⁶

Ezek a megállapítások, noha a mai társadalmi heizet és szerkezet némileg módosítja őket, azért időszerűek mindmáig, mert a burzsoá eszmei hatás továbbélésének lehetősége társadalmunk szerkezeti felépítésében adva van. Nem véletlenül utalunk mindig arra, hogy munkásosztályunk mint osztály még fiatal és jelentős része kistulajdonosi földműves származású. A társadalmi szolgáltatásokban dolgozók jelentős része ugyancsak kistulajdonosi környezetből származik. Ennek említése azért indokolt, mert elégtelen csak statikusan szemlélni mai társadalmi szerkezetünket, amely kétségtelenül kedvező, és már kifejezi egy korszerű társadalmi rendszer felépítését.

A szocializmusellenes erőnk nálunk — és rendszerint másutt is — gyakran kísértetiesen ismétlik a letűnt tőkés rendszer burzsoáziájának gondolati sémáit. Így a nacionalizmus jelszavai, még ha azok hangoztatói esetleg nincsenek is tudatában, hátborzongató módon ismétlik a burzsoá megfogalmazási módot és érvelést. De ez vonatkozik a múlt társadalmi igazságtalanságaitól hemzsegő illuzórikus utalásokra is, a polgári megfogalmazású emberi szabadságra vonatkozó elképzelésekre, valamint a politikai viszonyok elvben és szavakban hangoztatott, ám az SZHSZ, illetve a Jugoszláv Királyságban sohasem alkalmazott demokratikusságára is.

3. A mezőgazdaságból élő lakosság számának csökkenése

A másik nagy szerkezeti változás a szocialista Jugoszláviában, és ezen belül Vajdaságban is a lakosság mezőgazdaságból élő részének (régies kifejezéssel az őstermelőknek) a viszonylagos, de abszolút számban való csökkenése is. Különben világszerte ez a folyamat a XIX. században, és némi kivétellel egészen a XX. század végéig (most már a gazdaságilag legfejlettebb országokban nem mérvadó) az általános gazdasági, nem csak iparosodási ütem fokmérője és a korszerű kedvező társadalmi szerkezet kialakulásának mutatója.

Ez a folyamat a tőkés Jugoszláviában lényegében egy helyben to-pogott, és csak a szocialista Jugoszláviában gyorsult fel a gazdasági és társadalmi fejlődés következtében. Meg kell jegyezni, hogy az adatok tükrében tévesnek bizonyulnak azok a nézetek, melyek szerint Vajdaságban, a háború utáni szocialista fejlődés első két évtizedében, a sajátos körülmények következtében (telepítés, sokaknak földhöz jutása az agrárreformmal, a termőföld jó minősége) ez a folyamat visszafojtottabb volt.

Ezt a folyamatot, falu- és településszociológusunk, Stipe Šuvar 1970-ben a következőképpen fogalmazta meg: „Az agrárlakosság csökkenése

mindenképpen a szociális mobilitás alapvető módozata Jugoszlávia jelenkori társadalmában, s valószínűleg ez így is marad még évtizedeken át mindaddig, amíg a ma még nagylétszámú paraszti földművelő lakosság nem csökken néhány százalékra, ahogyan ez a fejlett ipari országokban történt.”⁷

A Szövetségi Statisztikai Hivatal 1982-ben megjelentetett alkalmi kiadványában hazánk lakosságának szerkezeti változásairól⁸ a következők olvashatók:

Jugoszlávia lakosságának számbeli és szerkezeti változásai

(a háború utáni 4 népszámlálás alapján)

1. sz. táblázat

	1948	1961	1971	1981	1961	1971	1981	1981
					1948	1961	1971	1948
<i>A lakosság összlétszáma ezrekben</i>	15 842	18 549	20 523	22 429	117	111	109	142
<i>1 km²-re jutó lakos</i>	61,9	72,5	80,2	87,5	117	111	109	142
<i>Mezőgazdasági lakosok, ezrekben</i>	10 606	9 198	7 844	6 449	87	85	76	43
<i>A mezőgazdasági lakosok részesedése a lakosság összlétszámában, %-ban</i>	67	50	38	29	74	76	126	305
<i>Nem mezőgazdasági lakosok, ezrekben</i>	5 236	9 351	12 679	15 951	178	136	126	215
<i>A nem mezőgazdasági lakosok részesedése a lakosság összlétszámában, %-ban</i>	33	50	62	71	152	124	115	124
<i>A társadalmi szektorban dolgozók, ezrekben</i>	1 471	3 170	3 944	5 846	215	124	147	395
<i>A társadalmi szektorban dolgozók részesedése a lakosság összlétszámában, %-ban</i>	19	38	44	62	200	116	141	326

Az 1. számú táblázat adataihoz hozzá kell még fűzni mint lényeges körülményt, hogy az 1971-es népszámlálási adatok alapján 7600, 1981-ben pedig 6100 jugoszláv volt külföldi munkán.

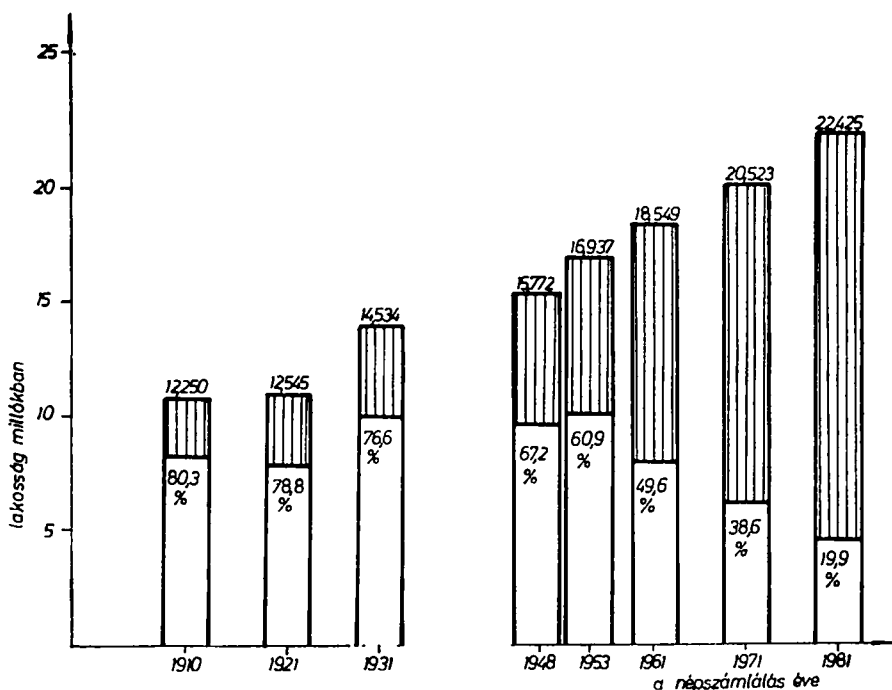
Ezeket a struktúráváltásokat (1. számú táblázaton) a Szövetségi Statisztikai Hivatal 1983 esztendei évkönyve,⁹ köztársaságokba lebontva (százalékban kimutatva) a következőképpen szemlélteti (lásd: 2. sz. táblázatot):

A lakosság társadalmi-gazdasági szerkezetöltése a népszámlálási adatok alapján

	JSZSZK	Bosznia Herceg.	Crna Gora	Horvát- ország	Macedónia	Szló- vénia	Szerbia			
							Összesen	JSZSZK	Kosovo	Vajdaság
<i>Az aktív lakosság részesedése az összlakosságban</i>										
1948	49,1	42,9	36,9	51,6	43,4	52,9	50,9	54,2	35,3	49,4
1953	46,3	42,5	36,4	47,7	40,8	40,8	48,4	52,4	33,2	45,4
1961	45,0	39,2	34,3	47,0	39,4	48,3	47,3	51,1	34,8	44,0
1971	43,3	36,7	32,7	45,5	38,3	48,4	45,7	51,5	26,0	42,7
1981	44,0	38,7	34,3	45,6	41,8	50,3	45,4	51,8	23,8	44,3
<i>A mezőgazdasági lakosság részesedése az összlakosságban</i>										
1948	67,2	71,8	71,6	62,4	70,6	44,1	72,3	72,4	80,9	68,1
1953	60,9	62,2	61,5	56,4	62,7	41,1	66,7	67,2	72,4	62,9
1961	49,6	50,2	47,0	43,9	51,3	31,1	56,1	56,2	64,2	51,8
1971	38,2	40,0	35,0	32,3	39,9	20,4	44,0	44,1	51,5	39,0
1981	19,9	17,3	13,5	15,2	21,7	9,4	25,4	27,6	24,6	19,9
<i>A városok lakosságának részesedése az összlakosságban</i>										
1953	21,7	15,0	14,2	24,3	26,1	22,0	22,5	21,2	14,6	29,5
1961	28,3	19,5	21,1	30,8	34,9	28,9	29,8	28,6	19,5	38,3
1971	38,6	27,9	34,2	41,0	45,1	37,7	40,6	40,8	26,9	48,7
1981	46,5	36,2	50,7	50,8	53,9	48,9	46,6	47,8	32,5	54,1

A mezőgazdasági lakosság csökkenése (amelyet az 1. sz. táblázat mutat) még szemléletesebb, ha kiegészítjük Stipe Šuvar adataival, aki a tőkés Jugoszlávia két népszámlálásának, az 1921., és az 1931. évinek az adatai mellett visszszámítja és megállapítja a lakosság szerkezetére vonatkozó adatokat az 1910-es évre is. Ezek az adatok hisztogramban kifejezve szemléletes módon mutatják, hogy a század első felében, noha százalékban a mezőgazdaságból élő lakosság aránya az összlakossághoz viszonyítva enyhén csökkenő irányzatú, abszolút tömegében még növekedett is.

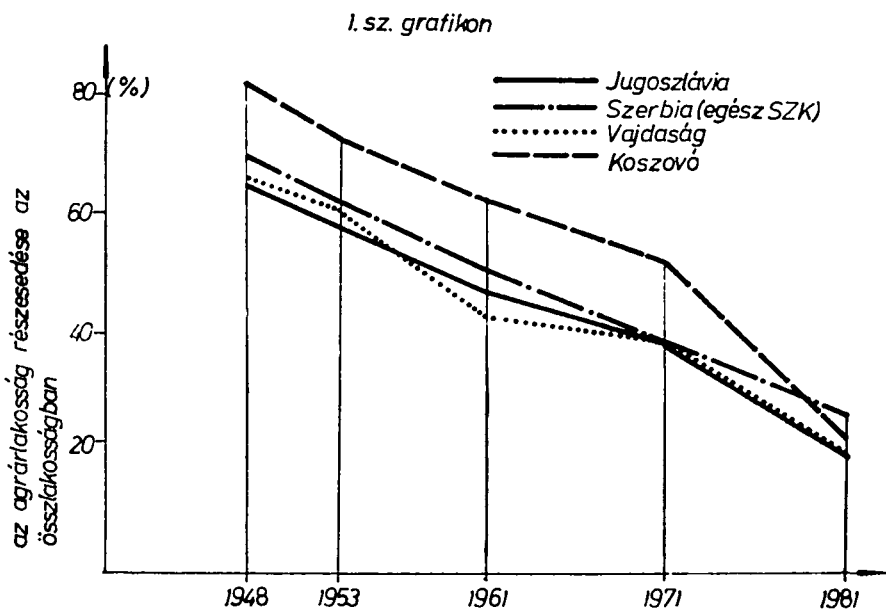
1. sz. hisztogram

Az 1. sz. hisztogramban ábrázoltak azt bizonyítják, hogy már az 1981. évi népszámláláskor Jugoszlávia földművelő lakossága 20 százaléknál kisebb arányban vett részt az összlakosság szerkezetében. Ilyen témakörű Miroslav Pečujlić már idézett lakosságszerkezeti tanulmánya is, amelyet még 1967-ben jelentetett meg. Ebben már az 1961-es népszámlálás adatai és szocialista fejlődésünk társadalmi változásainak két évtizede alapján megbízhatóan kirajzolódott, hogy az összlakosság mezőgazdaságból élő része az ország népességének csak kisebb felét képezi (az általa alkalmazott mérce és számítás módszere ezt a részvételt 1967-re 39,4%-ra becsülte), és ezért kifejti a következőket is:

„... A háború előtti időszak három és fél évtizede alatt a mezőgazdasági lakosság körülbelül 5%-kal csökkent. A szociális fejlődés két évtizede alatt ez a csökkenés több mint 30% volt. Vagy ha ezt még szembetűnőbben szándékozzuk érzékeltetni: ahhoz, hogy a mezőgazdaságból élő lakosság 73%-ról 43%-ra csökkenjen, Franciaországban 110 év, az Amerikai Egyesült Államokban 75 év, a Szovjetunióban pedig 43 év kellett, míg Jugoszláviában ugyanez 35—40 évet vesz majd igénybe.”¹⁰

Mezőgazdaságból élő lakosságunk csökkenésének grafikon által való bemutatása, a szocialista Jugoszláviában megejtett népszámlálási adatok alapján (az áttekinthetőség végett csak az egész Jugoszlávia átlagát, az egész Szerbia és külön a két tartomány adatait mutatva be) a következőképpen alakult:

A grafikon szemlélteti, hogy Vajdaságban, akárcsak Jugoszlávia többi részében a földművelésből élő lakosság csökkenési folyamata az átlag vonulatát követi, némi eltérésekkel. Jelentősebben tér el az átlagtól a gazdaságilag legfejlettebb két köztársaság (1981-ben Szlovénia 9,4% és a Horvát SZK 15%-os agrárlakosságával) és egy gazdaságilag kevésbé fejlett köztársaság (13,5%-os mezőgazdasági lakossal).

A grafikon az agrárlakosság (százalékban kifejezett) csökkenésének csak alapvető jellemzőire utal, mert viszonylagos adatokat közöl. Figyelembe kell venni az abszolút adatokat is (példa erre az 1. sz. hisztogram, amely rámutat egy olyan helyzetre, amikor százalékban csökken, de abszolút lélekszámban 1921—1931 és 1948—1953 viszonylatában növekedést mutat a mezőgazdasági lakosság), amire most nem térünk ki, de fontos szempont. A két tartományban végbemenő társadal-

mi-szerkezeti folyamatok átfogó követése és elemzése megköveteli annak figyelembevételét, hogy Kosovo még a demográfiai robbanás szakaszában van, míg Vajdaságban már több mint egy évtizede a világviszonylatban normálisnak tartott évi 6 ezrelékesnél alacsonyabb a természetes népszaporulat. Ezt eddig, és minden bizonnyal a jövőben is Jugoszlávia lakosságának Vajdaság felé irányuló horizontális mobilitása egészíti ki, és a népszaporulatot végeredményben az évi 6 ezrelék felett, vagy akörül alakítja.

Közismert, hogy egész hazánkban kedvezőtlen a mezőgazdaságból élő lakosság átlagéletkora (köztársaságoktól függően 51 és 53 év). Ebből pedig komoly gazdasági-termelési és népjóléti kérdések származnak. Még ha meg is szűnne a mezőgazdaságból való kirajzás folyamata a másodlagos és harmadlagos tevékenységek felé, a jelenlegi életkor is olyan tényező, amely kérlelhetetlenül csökkenteni fogja a mezőgazdaságból élők részesedését az összlakosság szerkezetében. Ez a század végéig oda vezet, hogy hazánk a mezőgazdasági lakosság 15—10%-os részesedésével a korszerű társadalmak szerkezetét mutatja majd, s a külterjes helyett a belterjes és ésszerű mezőgazdasági termelésre kényszerül.

A mezőgazdaságból élő aktív lakosság életkora Vajdaságban az 1961-ben, 1971-ben és 1981-ben megejtett népszámlálás adatai alapján a következőképpen alakult:

3. sz. táblázat

Vajdaság mezőgazdasági lakosságának életkora

életkor-csoportok	1961	részesedés % <i>-</i> ban	1971	részesedés % <i>-</i> ban	1981	részesedés % <i>-</i> ban
14 évig	3 718	0,8	1 305	0,34	74	0,43
15—24 évig	76 805	16,8	53 375	18,86	10 358	4,87
25—34 évig	106 325	23,2	61 377	15,93	23 345	10,9
35—49 évig	119 638	26,2	132 653	34,44	62 062	29,0
50—64 évig	112 992	24,7	90 365	23,46	73 367	34,3
65 év és több	37 929	8,3	46 031	11,97	44 735	20,9
Összesen:	457 405	100,0	385,106	100,0	213 865	100,0

Forrás: Vajdaság SZAT Statisztikai Évkönyve az 1974-es és 1984-es évre

Az aktív (termelő) mezőgazdasági lakosság meghatározását illetően fel kell hívni a figyelmet, hogy az a nemzetközi megállapodások és a már régebről alkalmazott módszerek alapján patriarchálisnak és igen konzervatívnak minősíthető. Így a földművescsaládban a családfő a „termelő” (az aktív), a háziasszonyt pedig, akinek a termelése pénzben is kimutatható, az „eltartott” személyes csoportjába sorolják. Ezeket a figyelmeztetéseket számba véve Vajdaság mezőgazdasági lakosságának

„aktív”-ra és „eltartott”-ra való osztása a következő képet nyújtja a legutóbbi négy népszámlálás adatai alapján:

4. sz. táblázat

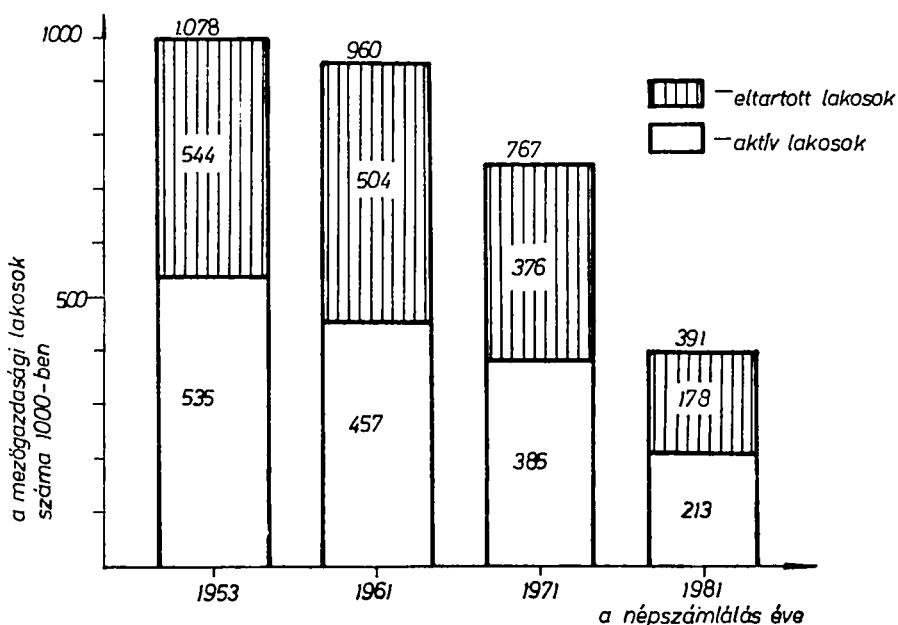
Vajdaság mezőgazdasági lakosságának megoszlása

népszámlá- lási év	összesen	mezőgazdasági lakos	
		aktív	eltartott
1953	1 077 983	534 439	543 490
1961	960 870	457 405	503 465
1971	767 016	385 106	375 910
1981	391 426	213 307	178 119

Forrás: Vajdaság SZAT Statisztikai Évkönyve az 1971-es és 1981-es évre

A 4. sz. táblázat adatai hisztogramban kimutatva a következő képet nyújtják:

2. sz. hisztogram

A megművelt földterületnek Vajdaságban van a legnagyobb hányada társadalmi tulajdonban. VSZAT 1 639 773 ha területű termőföldjéből 1975-ben 760 543 ha volt társadalmi tulajdonban, vagyis az összterület 43%-a. Az utóbbi másfél évtizedben történtek ugyan változások, ám egészében véve sem az 5 ha-ig terjedő, sem pedig a nagyobb birtokszerkezetben nem következett be lényeges változás. A gazdaságok földte-

rületének polarizálódása csak az elkövetkező években és évtizedekben várható: a mostaninál sokkal több apró birtok, mint a nem földművelők agrárháttere, amely nem haladja meg a 2 ha-t és saját megművelés alatt lesz, valamint a tényleges földművelők birtokterületének fokozott növekedése (a gazdaság felszereltségének növekedésével).

A magántulajdont képező birtokmegoszlás Vajdaságban a következő:

5. sz. táblázat¹¹

<i>A felvételezés éve</i>	<i>1971</i>		<i>1981</i>	
<i>A birtok nagyságának megjelölése ha-ban</i>	<i>A gazdaságok száma</i>	<i>részese-dése %/ban</i>	<i>A gazdaságok száma</i>	<i>részese-dése %/ban</i>
<i>0,5 ha-ig</i>	<i>76 145</i>	<i>24,40</i>	<i>64 000</i>	<i>22,18</i>
<i>0,51—1,0 ha-ig</i>	<i>26 006</i>	<i>8,35</i>	<i>38 593</i>	<i>13,34</i>
<i>1,01—2,0 ha-ig</i>	<i>46 194</i>	<i>14,80</i>	<i>48 119</i>	<i>16,67</i>
<i>2,01—3,0 ha-ig</i>	<i>42 969</i>	<i>13,78</i>	<i>34 705</i>	<i>12,02</i>
<i>3,01—5,0 ha-ig</i>	<i>50 517</i>	<i>16,19</i>	<i>40 962</i>	<i>14,19</i>
<i>5,01—8,0 ha-ig</i>	<i>44 651</i>	<i>14,31</i>	<i>36 302</i>	<i>12,58</i>
<i>8,01—10,0 ha-ig</i>	<i>23 682</i>	<i>7,89</i>	<i>20 052</i>	<i>6,95</i>
<i>10,01—15,0 ha-ig</i>	<i>1 756</i>	<i>0,56</i>	<i>5 199</i>	<i>1,80</i>
<i>15,0 feül</i>	<i>63</i>	<i>0,02</i>	<i>672</i>	<i>0,23</i>
<i>Összesen:</i>	<i>311 979</i>	<i>100,00</i>	<i>288 607</i>	<i>100,00</i>

Az 5. sz. táblázat adatai (1981-es évvel bezárólag) csak érzékeltetik a birtoknagyság várható szerkezeti megoszlását. Az össz birtokszám 1981-ben (288 607) enyhén csökken a tíz év előtti 311 979 számának 92,50%-ra. Számbeli gyarapodást csak a 0,51 ha-tól 2,00 ha-ig terjedő törpebirtokok és a 8,01—10,0 ha-ig terjedő birtokok mutatnak. A 10 ha-on felüli birtoknagyság tulajdonképpen törvénytelen, jog szerint nem létezik (legalizálásuk a házastársak fiktív válása, vagy közeli rokonra átruházott tulajdon alapján jöhet létre), számuk nem lényeges. Növekedésük (1981-ben 2%-ot, községenként átlag 10 gazdaságot tett ki) inkább mint irányzat és szociális feszültséget kiváltó tényező okoz gondot. A népszámlálási összesítés a 10 ha-on felüli birtokok számbavétele esetén sem megbízható, mert álcázott 10 hektáron felüli birtokokot vett nyilvántartásba. Ezen felül az összeírás nem terjedt ki, nem is volt feladata, a földterületek bérbe adására és bérbe vételére. Ez a tényleges gazdálkodás alapján kialakult mezőgazdasági birtokmegoszlás szintén lényeges, de lehetetlen népszámlálási összeírással tényszerűen rögzíteni, tekintettel a bérbe adás és -vétel sokféle módjára.

4. A lakosság állandó tartózkodási hely szerinti megoszlása

Az iparban és a szolgáltatásokban felgyorsított ütemű foglalkoztatás Vajdaságban is a relatíve fejlett iparú községek lakosságának erőteljes növekedésével járt. Ezzel szemben a tartomány községeinek több mint felében már két évtizede a lakosság száma nemigen változik, míg a községek egyharmadában — ezek hangsúlyozottan mezőgazdasági jellegűek — a lakosság száma csökken. Az ilyen folyamat az egész világon, s így hazánkban is csak káros következménnyel járhat.

Noha nem égető kérdés, de számításba kell venni, hogy az iparilag fejlett országokban már legalább három évtizede, s ehhez a helyzethez mi is közelítünk majd, a falu — különösen a nagyvárosokat környező falvak — rég megszűnt a földműveléssel foglalkozó lakosság települése lenni. A nem földműves falusi lakosságot ezekben az országokban az átlagos és az átlagot meghaladó jövedelmű polgárok képezik. Ehhez pedig még tartományunk sajátosságát is figyelembe kell vennünk, nevezetesen azt, hogy a vegyes háztartású családtípus, amely mezőgazdasági termeléssel is foglalkozik, még jó ideig fenn fog maradni. Ez azt is jelenti, hogy ez a két háztartástípus szüntelenül újratermeli a napi ingázókat a városi munkahelyek felé.

Ez a körülmény már most megköveteli, hogy Vajdaságban jó előre, még mielőtt égetővé válna a probléma, megfelelően tervezzük az infrastruktúra hosszú távú fejlesztését. Ez az infrastruktúra különben országos viszonylatban Vajdaságban átlagon felüli, és ezért jelent majd a jövőben is vonzerőt az ország más vidékeiről származók betelepülésére. Az infrastruktúra hosszú távú fejlesztése elsősorban a közlekedésre, az iskola- és kereskedelmi hálózatra vonatkozik.

Ezt a folyamatot, legalábbis a megindulását, a rendelkezésünkre álló népszámlálási adatok alapján még nem követhetjük. Hisz 1981 után következett be a benzin- és üzemanyagihány, illetve érezhető áremelkedése, és ezáltal a személygépkocsik számának csökkenése a napi utasforgalomban. Hasonlóan csak 1981 után növekszik meg a vasúti személyszállítás jelentősége és reked meg a társasgépkocsik utasszállításának gyors felfejlődése.

A korábbi adatok Vajdaság országúti személyforgalmának gyors felfejlődését — ami ma már nem fedi a valóságot — a következőképpen szemléltették:

6. sz. táblázat

Személyszállítás Vajdaságban (1000-ben)

	1965	1970	1975	1978
vasúti forgalom	36 990	24 011	14 300	9 182
közúti forgalom	20 900	45 700	70 600	99 579

Források: Vajdaság Statisztikai Hivatalának 1974-es évre szóló évkönyve 190. és 192. oldal; 1978-as évkönyve 180., 182. és 187. oldal. — Szövetségi Statisztikai Hivatal, 1139. sz. közlönye 56., 99. és 144. oldal.

A közúti utasforgalom gyors felfutását a következő adatok is tükrözik:

7. sz. táblázat

A társasgépkocsik adatai Vajdaságban

	1968	1978
társasgépkocsik száma	463	1 004
utasülés, összesen	16 979	45 895

Forrás: A Szövetségi Statisztikai Hivatal, 1139. sz. közlönye, 143. oldal.

Ezekhez az adatokhoz hozzá kell még fűzni azt is, hogy Vajdaságban a magántulajdonban lévő gépkocsik száma az 1973—1977-es időszakban 113 709-ről 212 738-ra nőtt.

Mindemellett figyelembe kell venni még azt is, hogy Vajdaság hazánk legurbánusabb területe, mert (az 1981-es népszámlálási adatok szerint) a tartomány lakosságának 54,1%-a városi jellegű településeken él. Igaz, a városi jellegű település meghatározása megint csak nemzetközileg elfogadott statisztikai-demográfiai megállapodás, amelyet annak idején éppen a jugoszláv Macura akadémikus munkája alapján fogadtak el az ENSZ-ben. De függetlenül ezen nemzetközi megállapodás jó és árnyoldalató!, Vajdaság városiasodottságának jellege nem a megalopolis (az „ebihal” modell) köré sűrűsödik. Tartományunkban a történelmi fejlődés során kialakult a városias jellegű települések viszonylag sűrű hálózata, amelyek vonzerejében vannak a környező, egyelőre földművelő jellegű kisebb települések. Ez kedvező körülmény a jövőbeli munkaerő-gazdálkodás szempontjából, kisebb kihelyezett háttérpari üzemek létesítésére és a lakáskérdés távlati megoldására.

5. A munkaképes lakosság alapvető jellemzői munkaterületük és szakképzettségük szempontjából

Vajdaság társadalmi szerkezetének összehasonlításakor a jugoszláv átlaggal és az egyes köztársaságok társadalmi szerkezetével (a Szerb Szocialista Köztársaság esetében még alkotórészeivel is) kimutatható, hogy hazánk különböző részeiben, a társadalmi szektorban alkalmazottak szakképzettségi arányát illetően nincs lényeges eltérés. Ezért meglepő az a kutatási eredmény, mely szerint nem mutatható ki közvetlen összefüggés az egy-egy köztársaságban alkalmazott munkaerő valamivel kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb formális képzettségi szerkezete és gazdasági hatékonysága között.

Igy például Szlovénia rendelkezik aránylag (az össz foglalkoztatotthoz mérten) a legkevesebb egyetemet végzett szakemberrel (a foglalkoztatottak 4,2%-a, mégis itt a leghatékonyabb a gazdálkodás) Kosovo foglalkoztatottjai között a legmagasabb a középfokú képzettségi százalék: 21,1%. Szlovéniában ez a százalék 15,2, Vajdaságban 16,4%, aminek nincs

közvetlen hatása a gazdálkodásra és a társadalmi szolgáltatás működésére.

Hasonló a helyzet a szakképzetlen munkaerő részvételét illetően is az össz alkalmazott számában. A szakképzetlenek százaléka Horvátországban 20,3%, Vajdaságban 20,7%, és a legmagasabb százalékos résztvevőt képviselik, viszont a legalacsonyabb Macedóniában, itt 13,4%, ami szintén nincs közvetlen hatással a gazdálkodás és a társadalmi szolgáltatás hatékonyságára.

Ez érvényes akkor is, ha elkülönítve vizsgáljuk a gazdálkodás egészében és külön a társadalmi tevékenységekben foglalkoztatottak szakképzettségi szerkezetét. De ezen túlmenően hasonló a helyzet az iparban és bányászatban, a mezőgazdaságban és a halászatban is.

Annak érdekében, hogy szövegünket ez alkalommal ne terheljük meg sok számadattal, csak két táblázatot mellékelünk. Az egyik a 10. számú, az 1978-as évre vonatkozó foglalkoztatottak képzettségi szerkezetét szemlélteti köztársaságonként (egész hazánkra és a Szerb SZK részeire is vonatkoztatva), a másik, a 11. számú, a gazdaságban foglalkoztatottak adatait tükrözi, szintén az 1978-as évben. Ezek az adatok ma már abszolút értékükben nem mérvadók, de az egymás közti arányok az utóbbi időben nemigen módosulhattak.

Sokkal nagyobb különbség mutatkozik Jugoszlávia egyes részei között a foglalkoztatottság kérdésében. Ez már közvetlenül tükrözi vidékenként a gazdasági fejlettséget. Ezért jogosan sorolják majd be a foglalkoztatottságot mérceként a zárószakaszába jutó szak- és politikai mérlegelések alapján az egyes köztársaságok, illetve Kosovo tartomány fejlettségi szintjének meghatározásába.

Elsőnek a rendelkezésünkre álló legfrissebb adatok alapján (Stat. Hiv. 1986-os évkönyve) a foglalkoztatottság alakulását vesszük szemügyre.

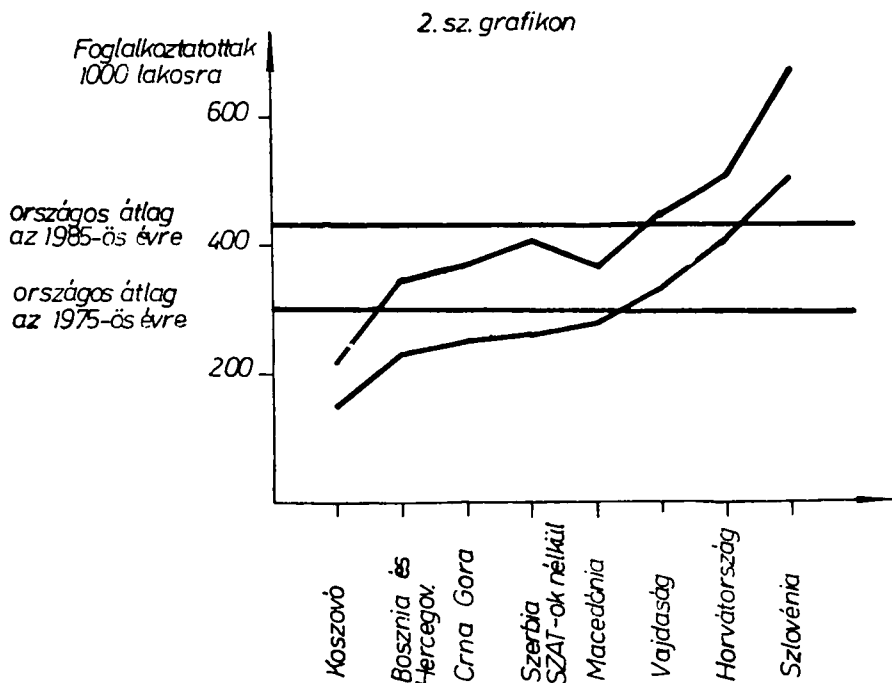
8. sz. táblázat

A foglalkoztatottság Jugoszláviában
(társadalmi szektor)

	Munkások ezrekben		1000 lakosra jutó foglalkoztatott	
	1965	1985	1965	1985
Jugoszlávia	3 662	6 497	305	433
Bosznia és Herceg.	500	1 004	244	354
Macedónia	237	499	274	392
Szlovénia	520	840	506	678
Szerbia SZAT-ok nélkül	856	1 628	265	417
Vajdaság	426	612	347	449
Kosovo	89	213	159	224
Horvátország	959	1 547	352	508
Crna Gora	74	154	259	397

Forrás: Szövetségi Statisztikai Hivatal: Évkönyv 1986-ra, 4. táblázat.

A 8. sz. táblázatban az első két adatoszlop nem mond sokat, csak a foglalkoztatottak tömegét érzékelteti, de figyelembe kell venni, hogy az egyes köztársaságok (és részei között) nagy az eltérés a lakosok számát illetően. Másodsorban pedig a lakosság életkorában is jelentős eltérés van. Így Kosovo lakosságának a legalacsonyabb az átlagéletkora, Szlovéniáé, Horvátországé és Vajdaságé pedig a legmagasabb. A 8. sz. táblázat adatainak egy részét (az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak számát) a 2. sz. grafikonon ábrázoljuk, azzal, hogy népszaporulati szempontból nem teljesen összehasonlítható társadalmi helyzetekről van szó.

A foglalkoztatottak alakulásáról az utolsó népszámlálás adatai alapján kaphatunk frissebb képet, noha ezek az adatok is 1983. XII. 31-re (9. sz. táblázat) és az egész Jugoszláviára vonatkoznak, tehát csak az átlagot érzékeltetik, az eltéréseket nem.

A következő két táblázat (a 10. és 11. táblázatok) érzékelteti a társadalmi szektorban és ezen belül a gazdaságban foglalkoztatottak szakképzettségi szerkezetét köztársaságokra és tartományokra bontva. Természetesen nem érdektelen az egyes iparágakban és más gazdasági és nem gazdasági tevékenységekben dolgozók szakmai szerkezetének kimutatása sem. Erre azonban nem térünk ki.

Több terjedelmet igényelne a lakosság szociális mobilitásának bemutatása. Ez már részben Jugoszlávia társadalmi szerkezetváltásának történetéhez tartozik. A háború utáni szocialista fejlődés első másfél évtizedében az egész országban, így Vajdaságban is, a szociális mobilitás

A társadalmi szektorban foglalkoztatottak iskolai végzettség és szakképesítés szerinti megoszlása

(1983. XII. 31-ei állapot, ezrekben)

	foglalkoztatott			
	összesen	nő	gazdasági tevékenység	társadalmi tevékenység
Összesen	6 126	2 266	5 055	1 071
<i>I. Iskolai végzettség</i>				
1. Iskola nélkül és az ált. iskola 1—3. oszt.	219	—	203	16
2. Általános iskola 4—7. osztály	735	—	676	56
3. Ált. isk. és 1981-től a szakirányú középiskola I. fokozata	1 340	—	1 195	145
4. Szakmunkásképző isk.	1 563	—	1 496	66
5. Magasszakképzettséget adó iskola	318	—	302	17
6. Egyéb középiskola	1 176	—	822	353
7. Főiskola	346	—	158	188
8. Egyetem, akadémia	430	—	200	230
<i>II. Szakképzettségi fok szerint</i>				
1. Tudományok doktora és magiszter	25	6	4	21
2. Felsőfokú szakképesítés (egyetem, akadémia)	408	156	197	211
3. Főiskolai szakképesítés	349	158	160	189
4. Középfokú ”	1 167	650	813	354
5. Alsófokú ”	328	181	249	79
6. Magasszakképzett munkás	1 715	409	1 648	67
7. Szakképzett munkás	361	22	344	18
8. Betanított munkás	706	266	667	39
9. Szakképzetlen munkás	1 067	418	973	94

Forrás: Szövetségi Statisztikai Hivatal, 1986-os Évkönyv, 3. táblázat.

A foglalkoztatottak szakképzettségi fok szerinti megoszlása a JSZSZK-ban, a SZK-okban és a SZAT-okban 1978-ban

(a gazdasági és társadalmi tevékenységekben összesen)

	A szakképzetés fokozata													
	Egyetemi végzettség													
	Összesen	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
		összesen	diplomán	magiszter	egyéb	főiskola	középfiskola	általános iskola	magasszakképzési munkás	szakképzési munkás	biológiai munkás	szakképzési munkás	szakképzési munkás	A szakképzetés átlagos időtartama
JSZSZK	5 325 535	3 189 975	8 456	9 756	300 761	277 247	896 980	314 354	360 771	1 489 389	696 360	971 459	10,54	
Bosznia és Hercegovina	751 495	40 668	637	920	39 111	40 733	110 385	40 927	58 970	215 387	106 855	137 570	10,49	
Crna Gora	116 017	8 183	103	122	7 964	7 160	21 325	5 159	8 532	34 620	12 570	18 462	10,82	
Horvátország	1 287 362	79 322	2 398	2 792	74 132	65 762	213 203	71 355	71 975	369 126	157 754	259 365	10,44	
Macedónia	384 335	24 747	382	587	23 778	19 380	69 198	24 291	30 547	109 072	56 425	50 675	10,8	
Szlovénia	750 821	31 292	1 327	1 495	28 477	31 808	117 885	46 985	25 856	211 864	123 975	161 149	10,11	
Szerb SZK — összesen	2 035 505	134 750	3 609	3 842	127 299	112 404	364 984	125 637	164 891	549 320	239 781	344 238	10,71	
— Szerbia tart. nélkül	1 370 698	99 079	2 896	2 778	93 405	74 783	249 088	82 960	116 641	369 352	166 259	212 536	10,81	
— Kosovo	138 300	7 960	127	299	7 534	10 915	31 297	9 393	12 977	33 429	17 757	24 622	10,75	
— Vajdaság	516 507	27 711	586	765	26 360	26 706	84 599	33 284	35 323	146 539	55 265	107 080	10,42	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
<i>%-ban</i>														
JSSZK	100	5,6	0,2	0,2	0,2	5,7	5,2	16,8	5,9	6,8	28,8	28,1	18,2	—
Bosznia és Hercegovina	100	5,4	0,1	0,1	0,1	5,2	5,4	14,7	5,5	7,9	28,7	14,2	18,3	—
Crna Gora	100	7,1	0,1	0,1	6,9	6,2	6,2	18,4	4,5	7,4	29,8	10,8	15,9	—
Horvátország	100	6,2	0,2	0,2	5,8	5,1	5,1	16,6	5,5	5,6	28,7	12,2	20,3	—
Macedónia	100	6,4	0,1	0,2	6,2	5,0	5,0	18,0	6,3	8,0	28,4	11,7	13,2	—
Szlovénia	100	4,2	0,2	0,2	3,8	4,2	4,2	15,2	6,3	3,4	28,2	16,5	21,5	—
Szerb SZK — összesen	100	6,6	0,2	0,2	6,3	6,3	5,5	17,9	6,2	8,3	27,0	11,8	16,9	—
— Szerbia tart. nélkül	100	7,2	0,2	0,2	6,8	5,5	5,5	18,2	6,1	8,5	27,0	12,1	16,5	—
— Kosovo	100	5,4	0,1	0,2	5,1	7,4	7,4	21,1	6,3	8,7	22,5	19,9	16,6	—
— Vajdaság	100	5,4	0,1	0,2	5,1	5,1	5,2	16,4	6,4	6,8	28,4	10,7	20,7	—

Források: Szövetségi Statisztikai Hivatal, 1272. sz. 1981. decemberi közlönye: 9, 18, 26, 33, 42, 50, 59, 68, 77. és 84. oldalak.

A foglalkoztatottak szakképzettségi fok szerinti megoszlása a JSZSZK-ban, a SZK-okban és a SZAT-okban 1978-ban
(gazdasági tevékenységek)

	A szakképzés fokozata													
	Egyetemi végzettség													
	Összesen	összesen	tudományok doktora	magiszter	egyetemi diplomás	főiskola	középiskola	általános iskola	magasszakképzési munkás	szakképzési munkás	betanított munkás	szakképzésen munkás	szakképzés átlagos időtartama	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
JSZSZK	4 388 788	140 613	575	2 314	137 724	114 565	588 690	234 911	341 769	1 431 999	655 831	880 410	10,17	
Bosznia és Hercegovina	626 093	18 751	48	271	18 432	15 249	69 526	30 576	55 806	203 465	103 539	123 181	10,15	
Crna Gora	91 630	3 392	10	24	3 358	2 604	13 014	3 729	7 929	33 169	11 916	15 877	10,42	
Horvátország	1 079 035	38 284	216	946	37 122	27 990	147 663	56 179	68 659	355 579	146 630	338 051	110,09	
Macedónia	315 408	10 830	9	80	10 741	7 548	46 448	17 732	28 754	105 769	53 302	44 425	10,47	
Szlovénia	630 004	14 038	77	255	13 706	14 672	76 977	35 656	24 179	199 986	113 948	150 548	9,77	
Szerb SZK összesen	1 646 618	55 318	215	738	54 365	46 502	235 062	91 039	156 447	578 031	225 896	308 328	10,32	
— Szerbia tart. nélkül	1 107 381	40 914	151	484	40 279	32 127	164 133	59 967	110 619	354 061	155 509	190 051	10,43	
— Kosovo	107 467	2 450	3	51	2 396	2 959	13 763	5 787	12 083	32 019	17 080	21 326	10,19	
— Vajdaság	431 770	11 954	61	203	11 690	11 416	57 166	25 285	33 740	141 951	53 307	96 851	10,08	

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
<i>o/b-ban</i>														
JSZSZK	100	3,2	0,01	0,1	0,1	3,1	2,6	18,4	5,4	7,8	32,6	14,9	20,1	—
Bosznia és Hercegovina	100	3,0	0,01	0,04	0,04	2,9	2,4	11,1	4,9	8,9	33,5	16,5	19,7	—
Crna Gora	100	3,7	0,01	0,03	0,03	3,7	2,8	11,2	4,1	8,7	36,2	13,0	17,3	—
Horvátország	100	3,6	0,02	0,09	0,09	3,4	2,6	13,7	5,2	6,4	33,0	13,6	22,1	—
Macedónia	100	3,4	0,00	0,03	0,03	3,4	2,4	14,7	5,6	9,1	33,5	17,1	14,1	—
Szlovénia	100	2,2	0,01	0,04	0,04	2,2	2,3	12,2	5,7	3,8	31,7	18,1	23,9	—
Szerb SZK — összesen	100	3,4	0,01	0,04	0,04	3,3	2,8	14,3	5,5	9,5	32,1	13,7	18,7	—
— Szerbia tart. nélkül	100	3,7	0,01	0,04	0,04	3,6	2,9	14,8	5,4	10,0	31,9	14,0	17,2	—
— Kosovo	100	2,3	0,00	0,05	0,05	2,2	2,8	12,8	5,4	11,2	29,8	15,9	19,9	—
— Vajdaság	100	2,8	0,01	0,05	0,05	2,7	2,6	13,2	5,9	7,8	32,9	12,4	22,5	—

Forrás: Azonos kiadvány és oldalak mint a 10. táblázat esetén.

és az agrárlakosság csökkenése intergenerációs mobilitás alapján ment végbe. 1964—1966-ig négyévenként megduplázódott a munkásság száma. Ez a folyamat megfelelt ipari és általában gazdasági fejlődésünk külterjes voltának. Idővel ez a folyamat a belterjes gazdálkodási mód követelményeinek megfelelően kevésbé volt ilyen dinamikus. A 60-as évek végén és a 70-es évek elején javulni kezdett a munkásság iskolai és szakképzettségi szerkezete. Ez már részben jelezte a háború előtti termelők fokozatos kivonulását a termelésből és az új tömegesebben és kedvezőbb körülmények között képzett szakmunkások bevonulását a termelésbe, de egyben jelezte azt is, hogy a munkásság számbeli növekedése lelassult. Így a munkásság megduplázásához a 70-es évek derekán már egy évtizedre volt szükség, azóta pedig a munkanélküliséggel küszködünk, amit valószínűleg csak a századvégre leszünk képesek megoldani.

Vajdaság lakosságának társadalmi szerkezetváltása alapján felmerül a kérdés: Melyek a tartomány komparatív előnyei a gazdasági fejlődés szempontjából az ország más vidékeihez viszonyítva? Ezt a mezőgazdaságon kívüli gazdaság (kézműipar, gyáripar) szempontjából évtizedeken át, már a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve az emberi tényező jelentette, ami ma is jelentős hajtóerőt képez.

Ez a megállapítás részletes indoklást igényel, mert a lakosság horizontális mobilitásában nagy változások történtek a közelmúltban, de napjainkban is. Ezenkívül a gazdasági szerkezet változik, és a tartomány szempontjából valamikor nagy gazdasági előnyt képező szakmunkaerő ma veszít jelentőségéből, ami a kisiparos árutermelők nagyarányú csökkenését, egyes esetekben kihalását is jelenti. Így a valamikori jó hírű fafeldolgozó szakmunkások, mesterek és mesterlegények (műasztalosok, épületasztalosok, ácsok és bognárok), valamint a fémfeldolgozó szakemberek már önmagukban nem jelentenek döntő fontosságú előnyt Vajdaság fejlődésében, annál is inkább, mert a vasmunkás szakma időközben erősen szakosodott és szűk profilú, elmélyült szaktudást követel.

Véleményünk szerint az, ami ma az emberi tényező esetében komparatív előnyt jelent az a múltból ránk maradt és fokozatosan kialakult munkakultúra. A munkakultúrát nehéz mennyiségi mutatókkal körvonalazni. Első pillantásra talán a legmeggyőzőbb mutató az, hogy a tartomány gyáripara aránylag versenyképesen termelt előregeedett gépállománnyal, nem egy esetben könyveltségi értéket már nem képviselő felszereléssel.

Egy másik körülmény, ami a tartomány gazdasági nehézségeire is utal, az, hogy Vajdaság állandóan vonzotta a betelepülőket, és ez előreláthatólag a jövőben is így lesz. Felmerül a kérdés; miben rejlik ez a vonzerő? A száraz adatok tükrében Vajdaság társadalmi infrastruktúrája, szolgáltatásokkal való ellátottsága nem tér el még a kevésbé fejlett vidékektől sem, ami az egészségügyi ellátottságot, vagy az iskolai hálózat sűrűségét jelenti (felsőiskolai hálózata az átlag alatt van). Kedvező kivételt csak az iskoláskor előtti intézményekkel való ellátottság ké-

pez, amelynek közel egy évszázados hagyományai vannak vidékünkön. Valószínűleg a meglévő iskolák, különösen a gazdag hagyományokkal rendelkezők, nyújtanak és követelnek több tudást és magasabb felkészültséget az országos átlagnál.

Még egy tényező közrejátszhat a más vidékek lakóinak ide településében: Vajdaság urbanizáltsága és az ezzel járó — a falura is kiható — életviteli minőség; az emberi viszonyok lakóterületi és munkahelyi kultúrája, a tartomány embereinek egymás iránti nyíltsága és a már aránylag visszaszorított előítéletek a faji, nemzeti és vallási hovatartozást illetően.

Ezt az életmódot — különösen a Kosovón végbement ellenforradalmi események és az ott megbolygatott nemzeti viszonyok tükrében — a vajdasági ember még jobban értékeli és becsüli, hisz az a közösségi munka, a közös erőfeszítések, az egymásra utaltság tudatában és az előremutató politikai útmutatásoknak az eredménye.

Ezek a körülmények bizonyára vonzzák az elmaradottabb vidékek emberét, mert ha általános szakképzettsége alacsony is (és számszerűen „rontja” a kedvező statisztikai képet), de tettekész egyénekről van szó, akik többre akarják vinni, akik nem nyugszanak bele a lemaradásba, és akik ezért gyorsan otthonosan érzik magukat itt Vajdaságban.

Jegyzetek

¹ Rehák László: A munkásosztály meghatározására vonatkozó társadalmilag elfogadott álláspontok Jugoszláviában; *Létünk*, 1980. 1. szám, 11—22. oldal.

² „Socijalno prestrukturiranje stanovništva i menjanje načina života sa gledišta stambene politike, potrošnje trajnih potrošnih dobara, promene stručnog profila i razvoja društvenih delatnosti”, OOUR Ekonomski institut, Subotica, jun. 1986. (IV+289 strana) — (Az első témát, 1—28. oldal, a jugoszláv szociális-osztályszerkezetről és a 6. témát az életmód változására vonatkozó előirányzatokról, mint a munkásosztály befolyásának következményeiről (212—254. oldal) Gabrić Molnár Irén kutatta és fogalmazta meg. A 3. témát: *Életmód* címen, a 4. témát *Az életmódban végbemenő változások mint a társadalmi szerkezetben végbemenő változások kifejezője* és az 5. témát *SZAT Vajdaság lakosságának életmódjában végbement változások* címmel (70—211. oldal) Kovács-Znideršić Ružica dolgozta fel. Rehák László a 2. témát: *A lakosság alapvető változásainak folyamatai, különös tekintettel Vajdaság SZAT-ra* (28—69), valamint a két záró témát, *A lakásellátottság és a szociális struktúra változásai, valamint A társadalmi szolgáltatások fejlettségének a lakosság szerkezeti változására gyakorolt hatását* (255—289. oldal) dolgozta fel. Rehák László irányította az öt éves kutatást is.

³ A Közgazdasági Kar Szervezési Intézete és az akkor még létező újvidéki Gazdasági Intézet közös kutatásának dokumentációs anyaga már

hozzáférhetetlen. A Tartományi Képviselőházban a kutatás három támpéldánya és két nagy doboznyi számítógépes feldolgozása, kb. 300 táblázatnak nyoma veszett. A Szabadkai Közgazdasági Kar könyvtára meg az intézet támpéldányát kiselejtezte. Fennmaradt három, nagyobb példányban sokszorosított kivonat, nevezetesen: Zavod za organizaciju rada i poslovanja Ekonomskog fakulteta u Subotici, za internu upotrebu za pripremu XV izborne konferencije SKV (igazgató: ing. Stjepan Han professzor, a kutatás vezetője: dr. Rehák László rendkívüli tanár): Pristup pitanjima mesta i uloge socijalne politike u smanjivanju socijalnih razlika (Izvod iz prve dve glave studije radene za potrebe Skupštine SAPV, naslov studije: Socijalno ekonomske razlike u Vojvodini i položaj radnih ljudi sa najnižim ličnim dohocima). Subotica, avgust 1973. összesen I+68 oldalon). — Zavod za organizaciju rada i poslovanja Ekonomskog fakulteta u Subotici (igazgató: ing. Stjepan Han professzor, a kutatás vezetője Rehák L.): Rezime studije Socijalno-ekonomske razlike u Vojvodini i položaj radnih ljudi sa najnižim ličnim dohocima, Subotica, septembra 1973. godine (összesen 84 oldal). — Dr. Rehák László i mr. Borislav Martin (Zavod za organizaciju rada i poslovanja EFS): Osnovni zaključci i predlozi mera, Socijalno-ekonomske razlike u Vojvodini i položaj ljudi sa najnižim ličnim dohocima. Subotica, februara 1974. godine. — Rehák László: A szociális különbségek kutatásainak nehézségei és első eredményei Vajdaságban, Létünk, III. évfolyam, 5. szám, 1973. szeptember—október, 67—75. oldal.

¹ A vertikális mobilitást szintén kutattuk (korlátolt anyagi kerettel, a Közgazdasági Karon egy ötéves program keretében, amit a Tartományi Tudományos ÖEK finanszírozott). A kutatás vezetője Rehák L. volt és a kutatás eredményeit a következő három kötetben közöltük szerbhorvát nyelven: „Szocijalna mobilnost populacije SAP Vojvodine i njene specifičnosti”, Subotica, 15. marta 1975; Knjiga I. (Laslo Rehák, Ana Tot, Borislav Martin), Elementi i karakteristike socijalne mobilnosti u već postojećim važnijim istraživačkim radovima; Bitne karakteristike i kvantitativne promene u populaciji SAP Vojvodine, relevantne za analizu njene socijalne mobilnosti; Elementi socijalne mobilnosti u domaćinstvima prema popisu 1971, Kretanje udela u stanovništvu i zaposlenosti u nekim gradovima SAPV; Analiza nekih obeležja agregata društvenog proizvoda SAPV relevantnih za proučavanje socijalne mobilnosti njenog stanovništva (1—120. o.) — knjiga II (Borislav Martin, Bajagić Veronika, Laki Laslo) Subotica, avgusta 1974: Porast radničke klase i promene u njenoj strukturi; Proces migracije u gradove kao jedan od vidova mobilnosti stanovništva, Karakteristike mobilnosti populacije SAP Vojvodine na privremenom radu u inostranstvu, Mogućnost istraživanja životnih uslova industrijskih radnika u većim gradovima sa posebnim osvrtom na njihovo vanredno vreme (121—432. oldal) — knjiga III (aneks) Metodologija za empirijsko anketno istraživanje (Rehák László, Laki László és Bajagić [Zimányi] Veronika).

Ezt a Közgazdasági Karon végzett és a tartomány munkásosztályára vonatkozó hároméves kutatást, szintén a TT ÖEK finanszírozta. A kutatás vezetője: Rehák László; tudományos tanácsadók: Da-

nilo Ž. Marković, Belgrád; Momir Jančurić és Borislav Martin, Szabadka. A kutatásban részt vettek: Rehak László, Dragan Ničić, Aleksandar Šimoković, Ana Tot, Aleksandar Đurđev, Ignjat Martin, Györe Kornél, Szám Attila, Bajagić (Zimányi) Veronika, Laki László, Jova Radić, Sisa Irén, Molnár Verona, Molnár Irén, Ružica Znidaršić, Borza Gyöngyi és Sofija Slepčev. A hároméves kutatást 1978-ban fejezték be.

- ⁵ Miroslav Pečujlić dolgozta fel elsőik között ezt a folyamatot az általa szerkesztett: *Osnovi nauke o društvu* (grupa autora, stručni urednik: Dr. Miroslav Pečujlić), című kötetben. Izdavačko preduzeće „Rad”, Beograd, 1967. — Miroslav Pečujlić: *Društvena struktura Jugoslavije*, 525—563. oldal.
- ⁶ A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, III. magyar nyelvű kiadása; Forum, Újvidék, 1977; 148. oldal.
- ⁷ Stipe Šušar: *Sociološki presjek jugoslovenskog društva*. Školska knjiga, Zagreb, 1970; 44. oldal.
- ⁸ Savezni zavod za statistiku, Savezni zavod za društveno planiranje: *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, 9. Kongres Saveza sindikata Jugoslavije; Beograd, oktobar 1982, 52. oldal.
- ⁹ Szövetségi Statisztikai Hivatal: *Jugoszlávia statisztikai évkönyve* (szerbhorvát nyelven) 1983-ra; Belgrád, 1984; 439. o.
- ¹⁰ Miroslav Pečujlić szerkesztette, i. m. 559. l.
- ¹¹ Adatforrás: A Vajdasági Statisztikai Hivatal 1984-es évkönyve, 27. oldal (a szakirodalomban megjelent olyan adat is, amely szerint Vajdaságban 1971-ről 1981-re a gazdaságok száma 1/5-del, 311 982-ről 244 608-ra, 74,4%-ra csökkent, amit az évkönyv adatai nem támasztanak alá).

Rezime

Promene u društvenoj strukturi Jugoslavije sa posebnim osvrtom na Vojvodinu

Rad polazi od istraživanja koja su obavljena poslednjih godina u Ekonomskom institutu Ekonomskog fakulteta u Subotici (rukovodilac istraživanja: dr. Laslo Rehak; glavni istraživači: dr. Irena Gabrić-Molnar i dr. Ružica Kovač-Znidaršić) u finansiranju SIZ za naučni rad Vojvodine. Rad tretira one probleme i do sada postignute istraživačke rezultate koje je autor obradio u okviru celog istraživačkog projekta.

Polazeći od nedvojbene saglasnosti da za svaku iole složeniju pojavu ili proces — pogotovu za stepen složenosti kao što je jedno društvo date zemlje — karakteristično je postojanje određene strukture, odnosno njeno menjanje, autor prihvata shvatanje da pod strukturom podrazumeva relativno stabilan odnos među osnovnim elementima datog društva shvaćen kao sistem. Takođe prihvata stanovište onih istaknutih domaćih autora u nas, prema kojima u socijalnoj strukturi naše zemlje izražavali su se i izražavaju se i danas novi produkcionni odnosi koji su doveli do formiranja novih socijalnih snaga kao osnovni subjekti društvenog razvoja u Jugoslaviji.

Autor polazi od društvene klase kao osnovnog elementa društvene strukture, ali pošto je to isuviše globalna kategorija, pored društvenih slojeva nastoji identifikovati i stratifikaciju unutar klasa barem koliko to sekundarni izvori podataka omogućavaju, uz uočljive procese u pogledu ove stratifikacione strukture.

U radu se razmatra proces prestrukturiranja stanovništva SFR Jugoslavije i u tom sklopu i žitelja SAP Vojvodine u pogledu dezagrarizacije, dislokacije stanovništva po mestu boravka, što praktično znači urbanizacije (u perspektivi i radnih mesta), kao i osnovne karakteristike radne angažovanosti (i privremeno bez rada) i po oblasti njihovog rada i po oblastima obrazovanja.

Na osnovu osnovnih pokazatelja prestrukturiranja stanovništva Jugoslavije za poslednjih četiri decenija (potpuno pouzdani podaci završavaju se 1981. godine, godinom poslednjeg opšteg popisa stanovništva u nas) — nasuprot dosta prisutnim shvatanjima — Vojvodina u velikoj meri prati i reprezentuje opšte karakteristike ovog prestrukturiranja. Jedna specifičnost je da se dezagrarizacija stanovništva vidnije započinje sa jednom decenijom kasnije, što za sadašnje i buduće procene zato nije značajnije jer se ovaj proces ubrzo poklapa sa jugoslovenskim prosekom u celini i sa pretežno većinom teritorije Jugoslavije. Druga specifičnost, koja sama za sebe nije toliko presudna ali u planiranju budućeg dugoročnijeg razvoja može da predstavlja komparativnu prednost, je mreža naselja SAPV. Naime, Vojvodina je izrazito najurbanizovanije područje Jugoslavije.

Na bazi osnovnih podataka prestrukturiranja stanovništva u Jugoslaviji i u okviru nje i Vojvodine, teško je pouzdano odgovoriti na pitanje zašto je u proteklih četiri decenije Vojvodina bila, a to će ostati i duže vreme, izrazito imigraciono područje u sklopu horizontalne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije. Time se kompenzira inače niski natalitet u Vojvodini i otpadaju argumenti nekih istraživača koji su još nedavno utvrdili da za planirani ekonomsko-društveni razvoj na početku sledećeg veka biće niski prirodni priraštaj stanovništva SAP Vojvodine.

U radu se na osnovu pokazatelja ukazuje da po strukturi zaposlenih Vojvodina predstavlja prosek čitave Jugoslavije posmatrano sa raznih stanovišta. Ni struktura ni razvijenost obrazovnih ustanova i drugih pokazatelja društvene infrastrukture ne odudaraju od jugoslovenskog proseka izuzev jednog, obuhvatnosti dece u predškolskim vaspitnim ustanovama, što kao jedan (mada značajan) pokazatelj ne znači nešto izuzetno. Zato, na osnovu opštih pokazatelja nemoguće je odgovoriti na pitanje zašto se još uvek smatra da Vojvodina ima određene komparativne prednosti po kvalitetu raspoložive radne snage. Možda se radi o tradiciji i kulturi rada, o kvalitetu obrazovnih ustanova čija mreža je u umerenijem tempu rasla, i u kulturi življenja s obzirom na njenu urbanizovanost, kao i kvalitetu drugih društvenih službi (ne kvantitativni pokazatelji njihove razvijenosti). Ali to su samo pretpostavke, ispitivanje ovih hipoteza (njihova potvrda ili opovrgavanje) zahteva daljnja i suptilna istraživanja.

U radu se ukazuje na potrebu započinjanja istraživanja — već sada kada nije neposredno iskršlo kao zadatak — budućnosti razvoja mreže naselja, građevinske stambene aktivnosti (bez obzira na sadašnje navike i rešenja koje nudi struka) i razmeštaja proizvodnih, prometnih i drugih kapaciteta u SAPV uključivo i mrežu društvenih službi.

Resummee

Aenderungen in der Gesellschaftsstruktur Jugoslawiens mit besonderem Hinblick auf Vojvodina

Die Arbeit geht von den Untersuchungen ab, die in den letzten Jahren vom Ökonomischen Institut des Ökonomischen Fakultets in Subotica abgewickelt worden sind, (der Leiter der Forschungen: dr Laszlo Reliák, die wichtigeren Forscher: dr Gabrić-Molnar Irene und dr Kovač-Znideršić Ružica) unter Finanzierung des Selbstverwalterischen Interessengemeinschaftes der wissenschaftlichen Arbeit von Vojvodina. Die Forschung bearbeitet die Probleme und die bisher errungene Untersuchungserfolge, die der Verfasser innerhalb des ganzen Untersuchungsprojektes bearbeitet hat.

Abgehend von der unbestrittener Feststellung dass für jeden einigermassen komplizierten Prozess oder Erscheinung — besonders bei der Stufe der Kompliziertheit, wie in der Gesellschaft eines gegebenen Landes — das Bestehen bestimmter Struktur charakteristisch bzw. ihre Wandlung ist, nimmt der Verfasser die Auffassung an, die unter der Struktur das relativ stabile Verhältnis zwischen dem grundlegenden Elementen, der gegebenen Gesellschaft versteht, d. h. als System auffasst. Gleichmässig übernimmt er den Standpunkt derer bedeutlicher Verfasser bei uns, laut denen sach, in der Struktur unseres Landes bisher und jetzt neue Produktionsverhältnisse zum Ausdruck kommen, die zur Formierung neuer sozialer Kräfte, als grundlegender Subjekte der gesellschaftlichen Entwicklung, geführt haben.

Der Verfasser geht von der gesellschaftlichen Klasse ab, als grundlegenden Element der Gesellschaftsstruktur. Da diese aber besonders globale Kategorie ist, versucht er neben den gesellschaftlichen Schichtungen, auch die Stratifikation zwischen Klassen zu identifizieren, soweit das die sekundären Datenquellen ermöglichen, neben den Prozessen, die in Hinsicht der Stratifikation zu beobachten sind.

In der Arbeit wird das Prozess der Strukturwandlung der Einwohnerschaft der SFR Jugoslawien und daher auch der Einwohner von Vojvodina untersucht. In Anbetracht der Desagrarisierung und Dislokation der Einwohner nach den Wohnplätzen, des eigentlich die Urbanisation bedeutet, (in Hinsicht auf die Arbeitsplätze) sowie die grundlegende Charakteristik des Arbeitsengagements (und vorläufig auch ohne Arbeit), laut dem Gebiet ihrer Arbeit und Erziehung.

Auf Grund der grundlegenden Daten der Wandlung des Einwohnerstrukturs Jugoslawiens in den letzten vier Jahrzehnten (die vollkommen zuverlässige Daten enden mit dem 1981 Jahr, mit dem Jahr der letzten allgemeinen Volkszählung) — entgegen der genügend vorhandenen Auffassungen — begleitet Vojvodina und repräsentiert in grossem Masse die allgemeine Charakteristik dieser Wandlung. Eine Spezialität ist, dass die Desagrarisierung der Einwohner ein Jahrzehnt später anfangen hat, das für die jetzige und zukünftige Schätzungen dafür nicht besonders bedeutend ist, da sich dieses Prozess schnellstens mit dem jugoslawischen allgemeinen Prozess gleichstellt, sowie mit dem Prozess der Mehrheit einzelner Gebiete in Jugoslawien. Die zweite Spezialität die an sich nicht überragend ist, aber in der Planierung der zukünftigen weitjährigen Entwicklung, einen komparativen Vorteil erzeugen kann, ist das

Netz der Wohnsitze. Vojvodina ist nämlich das ausgesprochen urbanisiertestes Gebiet Jugoslawiens.

Auf Grund der fundamentalen Daten, über die Strukturwandlung der Einwohnerschaft in Jugoslawien und daher auch in der Vojvodina, ist schwer zweifellos auf die Frage zu antworten, warum in den vergangenen vier Jahrzehnten — und so wird es auch lange Zeit weiter bleiben — Vojvodina ausgesprochen Immigrationsgebiet ist, im Rahmen der horizontalen Beweglichkeit der Einwohner von Jugoslawien. Damit wird die sonst niedrige Natalität in der Vojvodina kompensiert und die Argumente einiger Forscher ausgeschlossen, die unlängst festgestellt haben, dass für die projektierte, gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung des niedrige natürliche Wachstum der Einwohnerschaft des Autonom-Gebiets Vojvodina zu rechnen ist.

In der Arbeit wird, auf Grund der Daten, darauf hingewiesen, dass nach der Struktur der Angestellten Vojvodina den Durchschnitt ganz Jugoslawiens vorstellt von verschiedenen Gesichtspunkten betrachtet. Weder die Struktur, noch das Nivo der Unterrichtsanstalten und andere Daten der gesellschaftlichen Infrastruktur unterscheiden sich nicht von den jugoslawischen Durchschnitt, ausser einem: der Umfassung der Kinder mit Vorschulerziehungsanstalten, das jedoch als einzelner Fall (wenn auch wichtig), in Hinsicht des Ganzen nicht besonders bedeutend ist. Es ist auf Grund der allgemeinen Daten nicht möglich auf die Frage zu antworten, warum man noch immer meint, dass Vojvodina — auf Grund des Vorzuges in Hinsicht des Qualitäts der vorhandenen Arbeitskraft — komparative Vorzüge hat. Vielleicht handelt es sich um die Tradition und Kultur der Arbeit, um die Qualität der Unterrichtsanstalten deren Netz mit langsameren Tempo gewachsen ist und um die Kultur des Lebens, hinsichtlich ihrer Urbanisierung sowie um die Qualität anderer Gesellschaftsämter (nicht die quantitative Daten über ihre Entwicklungsstufe). Das sind aber nur Voraussetzungen. Die Untersuchung dieser Hypothesen (ihre Bestätigung oder Ablehnung) verlangt weitere und subtile Forschungen.

In der Arbeit wird auf die Nötigkeit der Fortführung der angefangenen Forschungen hingewiesen — das schon jetzt als unmittelbar noch nicht zu Aufgabe vorgeschlagen worden ist — über die zukünftige Entwicklung des Wohnsitznetzes, der Wohnungsbauaktivität (unabsichtlich der jetztigen Gewohnheiten und Lösungen, die das Fach vorschlägt) und der Lokation der Verkehrs — und anderer Kapazitäten in der Vojvodina, den Netz der gesellschaftlichen Dienste, mit einschliessend.

Tóth Lajos

KÖZÉPFOKÚ SZAKIRÁNYÚ OKTATÁSUNK HATÉKONYSÁGA

A tudományos-technológiai forradalom korszakát a nagyobb hatékonyságra való törekvés jellemzi, ami elsősorban az anyagi termelésben jut kifejezésre. Az utóbbi időben azonban a gazdaságon kívüli társadalmi tevékenységekben is mind nagyobb figyelmet szentelnek a hatékonyságnak. Keresik, kutatják növelésének lehetőségeit. Az oktatás a tudománnyal együtt is csak úgy válhat igazán termelőerővé és a társadalmi fejlődés fontos alappillérvé, ha a társadalmi elvárásoknak megfelelő hatékonyságot ér el. Ezek az elvárások pedig, különösen a fejlett és fejlődő országokban, növekvő irányultságúak.

A Létünk 1983-as 3—4-es számában már rámutattam ennek a kérdésnek a rendkívüli időszzerűségére, összetettségére és jelentőségére, valamint arra, hogy az oktatás hatékonyságának taglalásában nálunk még mindig a régi, hagyományos, jórészt elavult szempontok és eljárások dominálnak, ami gátolja egy világos és tárgyilagos kép kialakítását.

Az oktatási rendszer és egyes alrendszereinek (fokozatainak) hatékonyságát rendszerint az ún. input-output modell alkalmazásával mutatták és mutatják ki. Lényege a bemeneti (az egyes fokozatokra beiratkozott) tanulói létszám egybevetése a kimenettel: a végzett tanulók számával. Azzal, hogy a végzett tanulókat elért eredményeik szerint rangsorolják.

Ezek a kimutatások az osztályzás eredményein, az átlagosztályzaton alapulnak, az osztályzatoknak viszont — mivel eltérő mércék és különböző eljárások szerint alakulnak ki — csak viszonylagos értékük van: csak bizonyos fokig, gyakran eléggé egyoldalúan tükrözik a kitűzött informatív (tárgyi), formatív és nevelői feladatok megvalósulását a tanulóknál, illetve tanulókbán.

Erre a fontos körülményre nálunk egyes ismert pszichológusok és pedagógusok (Z. Bujas és N. Rot 1960-ban, Adela Ostojčić-Bujas 1969-ben) már évtizedekkel ezelőtt rámutattak, és ezt a mi kutatási eredményeink is alátámasztják.¹

Az utóbbi öt éves időszakban a szakirányú oktatás közép fokozatán végzett kutatásaink — amelynek témája a szakirányú oktatás hatékony-

sága Vajdaságban — alapvető célja volt, hogy a tényleges helyzet, az elért szint és a kulcskérdések feltárása, megállapítása mellett hozzájáruljon egy átfogó, korszerű hozzáállás és eljárás mód kialakításához, hogy megbízhatóbb, világosabb feleletet kapjunk az alapkérdésre: *mennyiben járulnak hozzá az oktatás egyes fokozatai a tanulók egyéni fejlődéséhez és az osztálytársadalmi fejlődéshez, vagyis: milyen tartós értékeket visznek magukkal a tanulók az alsóbb fokozatról a felsőbbe, illetve milyen egyéni értékek „rejtőznek” a megszerzett diplomák mögött?*

Kutatásunk kiindulópontjával a szakirányú oktatás (szakmai képzés) alapvető funkciói, illetve azok megvalósítása szolgáltak. Ezzel kapcsolatban szükségesnek láttuk az alapfogalmak (hatékonyság, eredményesség, termelékenység, ésszerűség, minőség, korszerűsítés) tisztázását, amire már a Létünkben megjelent említett írásunkban is kísérletet tettünk (Létünk, 1983/3—4, 648—650. o.).

Kutatásunk fejlesztő jellegű volt, és az úttörő jelleget is bizonyos fokig magán hordozta. A kutatásmetodológia és a kutatásmódszertan kialakítására a korlátozott feltételek is kihatással voltak. Több megfelelőnek látszó módszer (elsősorban a leíró és összehasonlító) és technika, eljárás alkalmazásával igyekeztünk a kitűzött célokat és feladatokat megvalósítani. Felhasználtuk a rendelkezésre álló statisztikai adatokat és módszereket. Kutatási mintául húsz vajdasági oktatási központot választottunk, de időnként a kutatásba más intézményeket, Vajdaságon kívüli iskolaközpontokat és pedagógiai szakszolgálatokat (intézeteket) is bevontunk.

Kutatómunkánk középpontjában a középfokú oktatás állt. Ugyanis itt következtek be a legnagyobb változások, és ehhez a fokozathoz, az 1975-ben megindított átfogó oktatási reformunk előkészítő és kezdeti fázisában, nagy remények és elvárások fűződtek.

A középfokú szakirányú oktatás két fő fázisban valósul meg. Az első fázisban (az egységes középiskolában) elért hatékonyság bizonyos fokig magában hordozza az általános iskola hatékonyságát, és hatással van a reá épülő második fázis (a szakmai képzés) hatékonyságára.

Az egységes középiskola hatékonysága

Oktatási reformunk, illetve az oktatás szocialista öngazgatási átalakulásának eszmei-politikai irányvonalát és alapvető céljait a JKSZ X. kongresszusán, tehát tizenkét évvel ezelőtt határozták meg. Többek között leszögezték, hogy a szakirányú oktatás kezdő szakaszában mindenki számára egységes oktatási-nevelési alapot kell biztosítani, amely felöleli az általános műveltség megszerzéséhez szükséges társadalmi-gazdasági, matematikai és termelési-műszaki jellegű tartalmakat, illetve orientációt.

E határozatok szorgalmazzák továbbá az oktató-nevelő munka kor-

szerűsítését, a tanulók pályairányításának tökéletesítését, valamint az oktatás hatékonyságának fokozását.

Az egységes középiskola, mint a szakirányú oktatás (szakmai képzés) előkészítő fázisa tehát elsősorban arra volt hivatva, hogy minden tanuló számára tegye lehetővé a korszerű általános műveltség alapjainak kiszélesítését — és ezáltal a középfokú oktatás kettősségének túlhaladását —, valamint a technikai műveltség magasabb szintű elsajátítását és a termelőmunka alapjainak megismerését. Ez utóbbinak jelentős szerepet szántak a tanulók pályaeorientációjában és pályaválasztásában.

Az egységes középiskola elvégzését a továbbtanulás és az egyéni érvényesülés alapvető feltételeként emlegették. Egyes elvárások szerint ezt a képzési fokozatot úgyszólván minden tanulónak, vagy legalábbis a tanulók óriási többségének sikeresen kellett volna befejeznie. Az óra- és tanterv, valamint az egész reformkoncepció megvalósításában, különösen a technika és a termelés alapjai elnevezésű oktatási-nevelési terület célkitűzéseinek realizálásában a társult munkának komoly felelősséget és igen jelentős szerepet kellett volna vállalnia.

Az 1. táblázat (lásd a mellékletet) adatai világos képet nyújtanak arra vonatkozóan, hogy az általános iskolát befejezett tanulók 1980 és 1984—85 között milyen százalékarányban folytatták tanulmányaikat az egységes középiskolában. Ha figyelembe vesszük az első reformévek 96—97%-os beiratkozási (továbbtanulási) arányszámát, az utóbbi években jelentős létszám, illetve százalékcsökkenés tapasztalható. Ennek legfőbb okát a három évvel ezelőtt megnyílt ún. kísérleti osztályok adta lehetőségekben (a nyolcosztályos általános iskolára épült szakképzésben) kell keresnünk, de az utóbbi időben szaporodik azoknak az ifjaknak a száma is, akik az általános iskola befejezése után „otthon maradnak” és elsősorban földműveléssel, állattenyésztéssel kezdenek foglalkozni. Az oktatási rendszer hatékonysága szempontjából fontos volna őket is a szakképzés meghatározott formáiba bekapcsolni.

Az egységes középiskolában elért tanulmányi eredményekről (öt tanítási év folyamán) a 2. táblázat tanúskodik. Eszerint a tanulók 69—72%-a volt képes ezt a fokozatot eredményesen befejezni. Ez a Tartományi Statisztikai Intézet adatai alapján összeállított táblázat némileg korrigálja a különböző hivatalos elemzésekben, kimutatásokban gyakran emlegetett 26—27%-os arányszámot.

Ha szemügyre vesszük a Statisztikai Intézetnek az osztályonként elért eredményeket illusztráló adatait, a helyzet nem tűnik olyan rossznak (az első osztályokban Vajdaságban az ismétlő tanulóknak létszáma 11 százalék körül mozgott, a második osztályokban viszont 6,9%-ra súlylyedt; Belgrádban, Zágrádban és Eszéken ez az arányszám valamivel magasabb volt). A probléma mindenekelőtt a tanulók nagyarányú *lemorzsolódásában* van (ebből a szempontból viszont a helyzet az említett Vajdaságon kívüli városokban, illetve körzetekben valamivel jobb volt). Ezzel kapcsolatban aztán a kérdések és dilemmák egész sora me-

rül fel, és köztük a volt gimnáziumi tananyag „sűrített változata”, vagyis a tanulók kb. egyharmada számára túlságosan magas követelmények kulcskérdésként jelentkeznek. Ha figyelembe vesszük a tíz százalékot meghaladó elégséges átlageredményt felmutatott tanulók eredményességének gyakori kétes értékét (az alacsonyabb osztályzasi kritériumok alapján felmutatott eredményességet), a kialakult kép még valamivel rosszabb. Nemigen szolgálhat vigasztalásul az sem — bár a cárgyilagosság szempontjából nem szabad szem elől téveszteni —, hogy egyes országokban (pl. az NDK-ban) a tízosztályos (kötelező) oktatásra való áttérés az eredményesség rosszabbodásához vezetett.

A pedagógusokkal, iskolaigazgatókkal (tagozatvezetőkkel) és a tanulókkal folytatott interjúm folyamán igen komoly problémaként merült fel a tanulók jelentős részénél tapasztalható *alacsony szintű motiváltság*, illetve a magas szintű közömbösség és passzivitás. Egyetemi hallgatóimmal folytatott beszélgetéseim is arról győztek meg, hogy az egységes középiskola a gyengébb, az átlagon aluli tanulók számára többé-kevésbé elveszett, vagy legalábbis csak részben kihasznált éveket jelentett. Kevés tartós érték maradt meg bennük kétéves középiskolai tanulásukból (tanulmányukból), ami a jövő szempontjából igen elgondolkodtató.

Ismeretes, hogy a belső motiváció, hajtóerő legfőbb „táplálói”, erősítői a külső motiváció különböző megnyilvánulási formái. Ezzel kapcsolatban jogosan merül fel a kérdések sora: — Értettek voltak-e társadalmunkban a feltételek egy ilyen elgondolás sikeres megvalósítására? Léteznek-e nálunk kifejezett igények a magasabb (és egységes) általános műveltség megalapozására polgárainknál? Maga a kérdés felvetése is a társadalmi fejlődés bonyolultságára és a magasabb műveltségi igények kialakításának felfogásainkban gyökerező gátjaira, valamint az általános és a szakmai műveltséggel kapcsolatos tisztázatlan problémákra utal.

Ma már szinte egybehangzó a vélemény, hogy az egységes középiskola nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket és elvárásokat a tanulók pályaválasztásának előkészítésében, és a termelőmunka, általában a termelési folyamatok és a társultmunka-szervezetek öngazgatási életének, szervezeti felépítésének a megismerése tekintetében sem.

Ennek pedig tárgyi és (külön) szervezési akadályai voltak. A kezdeti nehézségek és akadályok bizonyos fokú kiküszöbölése és valamivel jobb feltételek (instruktorok) biztosítása után sok környezetben jelentős javulást értek el, azonban az elvárt szintet és hatékonyságot így sem lehetett elérni. A hiba mindenekelőtt a lehetőségek, a feltételek felmérésében volt, amennyiben ilyen felmérésekről, helyzetelemzésekről egyáltalán (sok környezetben) beszélni lehetett. Nem az alapvető elgondolás volt tehát hibás és téves — hiszen az lényegében összhangban áll társadalmi szükségleteinkkel, valamint a permanens képzés elvével —, hanem a megvalósítás módja, a kivitelezés, amelyhez nem biztosították a szükséges tárgyi és személyi feltételeket és a felelősségteljes hozzáállást.

Minden fogyatékosága ellenére, a jobb és törekvő tanulók számára ez a kétéves oktatás és nevelés nyújtott és nyújt bizonyos, többé-kevésbé szilárd alapot a továbbtanuláshoz. A probléma ebből a szemszögből inkább (sokaknál) abban jutott kifejezésre, hogy nem azt nyújtotta (nem abból nyújtott elegendőt), amire nekik a szakirányú oktatás következő fokozatán szükségük lett volna, ami az óra, és tantervi fogyatékoságok mellett jórészt a tanulók differenciálódásának hiányára vezethető vissza.

Ezeknek (és más) tényezőknek és körülményeknek a figyelembevétele és elemző értékelése arra a következtetésre utal, hogy az *egységes középiskola* mint a szakirányú oktatás első, bevezető fázisa feladatköreit, célkitűzéseit tekintve *nem lehet eléggé hatékony*, és ezt oktatásunk továbbfejlesztésénél kellő mértékben kell akceptálni.

A III. és IV. osztályban folyó hivatásirányú (szakirányú) oktatás hatékonysága

A 3. táblázat adatai szerint az egységes középiskolát végzett tanulók igen magas százaléka folytatja tanulmányait a III. osztályban, bár az utóbbi években ezen a téren is némileg csökkenő irányzatot tapasztalunk (99%-ról 94—95%-ra).

Az eredményesség szempontjából a helyzet az utóbbi öt tanévben eléggé hasonló volt az egységes középiskolában elért eredményekhez (4. táblázat): a tanulók 66—75%-a fejezte be eredményesen a IV. osztályt (az 1983/84-es tanévben ez 70,7%-ot tett ki) és szerezte meg a szakképesítés IV. fokozatát. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy Vajdaságban évente kb. 200 tanuló a III. szakképzettségi fokozat megszerzése után munkába áll, és valamivel több mint 10%-a (a III. osztályt befejezett tanulóknak) nem folytatja tanulmányait a IV. osztályban.

A III. osztályt a tanulók 94%-a, a IV-et pedig 93%-a fejezte be (átlagosan) pozitív eredménnyel, ami a fenti adatokhoz viszonyítva egyben a lemorzsolódás nagy (a kezdő fokozattal összehasonlítva mégis valamivel kisebb) arányairól tanúskodik.

Az eredményesség tekintetében az egyes alapszakmák és ágazatok között szembetűnően *nagy különbségek* mutatkoznak. Legjobb eredményt az egészségügyi, jogi, informatikai, közgazdasági, természettudományi-matematikai és a kulturológiai szakmában érték el (itt a kitűnő tanulók százalékaránya gyakran meghaladja az 50-et, az ismétlőké pedig 0 és 1—2% körül mozog). Leggyengébb eredményt a gépészeti, fafeldolgozó, közlekedési, erdészeti, textil, építészeti és részben a vendéglátóipari szakmákban érték el (ezekben az ismétlők százalékaránya gyakran 10% fölött mozog, kitűnő eredménnyel meg csak a tanulók 4—6%-a fejezte be tanulmányait, és a tanulók lemorzsolódása is itt nagyobb arányú).

Az ún. tisztviselői vagy értelmiségi szakmákban tehát az eredmények sokkal jobbak, mint az ún. termelői szakmákban, ami egyben egy sajátos kettősség, illetve elitizmus visszatérésére utal. Az elitizmus nem eléggé tisztázott fogalmával kapcsolatban szükségesnek tartjuk rámutatni arra, hogy a mi társadalmunkban senkinek sem lehet kifogása a nagyobb képességekkel rendelkező és önmagukban nagyobb törekvéseket tápláló ifjak ellen. Elgondolkoztató és bizonyos szempontból káros jelenségnek tartjuk viszont a jobb, tehetségesebb tanulóknak ilyen szakmák szerinti nagyarányú elkülönítését. Ismeretes, hogy az egyes „termelői” szakmák (mint pl. a gépipari szakma) összetettségénél fogva az előmenetel (eredményesség) szempontjából jobb összetételű tanulókat igényelne, mint amilyenek oda beiratkoznak. Mert végeredményben az elért eredményesség mögött az egyes szakmák vonzása húzódik meg: a Vuk-díjas és kitűnő tanulók óriási többsége a felsorolt „elit” szakmák irányába „özoňlik”, s a gyengébbek számára rendszerint csak a „termelői” szakmákban van hely. Ezen az aránytalanságon az elmúlt évek korlátozásai (a III. osztályba beiratkozó tanulók 70%-át a „termelői” és 30%-át az értelmiséginek vélt pályák felé irányítják) is csak némileg enyhítettek.

A középiskolás ifjak továbbtanulási irányultságára kétségtelenül rányomja bélyegét az egyes szakmák társadalmi helyzete és anyagi megbecsülése, pl. a termelői, illetve részben még fizikai jellegű munka díjazása, de az aránytalanságok kialakulásához feltehetően hozzájárult a vágyak és lehetőség közötti összhangtalanság az ifjúság egy részénél, ami az egyes szakmák lebecsüléséhez vezetett. Következésképpen az egyes hiányszakmákra már évek óta kevés tanuló iratkozik be, a foglalkoztatottság szempontjából telített szufficitáris szakmákra pedig tovább tart a tódulat.

Ezen a gazdasági fejlődés szempontjából káros jelenségen az oktatás-irányítás szervei (részben) úgy kívántak változtatni, hogy három évvel ezelőtt Vajdaság-szerte (hasonló megoldások az ország más részein is fel'elhetők) ún. *kísérleti tagozatokat nyitottak*, amelyeket az utóbbi időben a III. szakképzettségi fokozat megszerzésére irányuló képzésnek neveznek, ami egyben bizonyos értelemben zsákutcát is jelent az oda beiratkozó tanulók számára (továbbtanulásuk csak különbozeti vizsgák útján válik lehetővé). (5. táblázat)

Az 1983/84-es és az 1984/85-ös tanévben felmutatott eredményeik az eredményesség természetes görbéjéről (a kitűnő, jeles, jó, elégséges és elégtelen átlagosztályzatok arányos eloszlásától) itt mutatnak legnagyobb eltérést (a kitűnők százalékaránya 0 és 6 között, a gyenge eredményt felmutatóké pedig 7,5 és 24,5% között mozog). Ennek mérlegelésénél figyelembe kell venni kezdeti túlzott megterhelésüket (az első osztályban a tantárgyak száma eleinte elérte a 20—21-et is). Mégis jogosan merül fel a kérdés: *Milyen minőségű szakemberek kerülnek ki ezekről a tagozatokról? Mennyiben sikerül majd ezáltal reformmozgalmunk egy*

komoly fogyatékoságát pótolni és a kisipar számára megfelelő szakembereket biztosítani?

A kérdésnek szélesebb dimenziói is vannak, ami külön figyelmet érdemel.

A szakirányú oktatás hatékonyságának mennyiségi és minőségi vonatkozásai

A szakirányú oktatásnak, a X. kongresszus határozatainak szellemében, alapvető feladatköre, hogy a gazdasági és a gazdaságon kívüli társadalmi tevékenységek számára mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt megfelelő kádereket képezzen — kielégítse a jelenlegi és a jövőbeli kaderszükségleteket. Továbbá, hogy minden tanuló munkára és a továbbtanulásra képesítsen.

Ami a mennyiségi követelményeket és elvárásokat illeti, a helyzet ebből a szempontból sem teljesen kielégítő. A középfokú szakirányú (hivatásirányú) oktatás egyrészt úgyszólván senkinek sem kellő (jórészt „kigondolt”) profilú szakkadereket képezett, másrészt egyes igen keresett (deficitáris) profilú szakemberekben nem volt képes kielégíteni az igényeket. Ez részben nemcsak rajta múlt, hanem a tanulók pályaválasztásán is, amihez érezhetően hozzájárultak a kádertervezésben és az oktatástervezésben mutatkozó hiányosságok is. A komolyabb melléfogások közül kiemeljük a képzési profilok túlzott felaprózását, ami többek között megnehezítette a nemzetiségek nyelvén folyó szakemberképzést.

A *minőségi elemek* elsősorban magukba foglalják a szakmai műveltség gerincét alkotó ismereteket, készségeket, jártasságokat, az általános és különleges képességeket és az elsajátítandó szakmával kapcsolatos szokás- és viszonyulási rendszert — az e téren elvárható szintet —, ami manapság a jó, korszerűen képzett szakembert jellemzi. Önigazgatási rendszerünkben azonban mindez nem elegendő. Az oktatási rendszernek kötelessége a jövő szakembereit előkészíteni az önigazgatásba való tevékeny és tudatos bekapcsolódásra, ami felöleli a korszerű általános műveltségre alapozódó széles körű tájékozottság — áttekinthető és lényeglátó képesség — s megfelelő nézetek és álláspontok és pozitív személyiségjegyek kialakítását.

Milyen mértékben rendelkeznek mindezzel azok az ifjak (és felnőttek), akik a szakirányú oktatás közép fokozatát eredményesen fejezik be?

Ez a kérdés állott vizsgálódásunk középpontjában, amikor a gyárakban, az oktatási központokban és az egyetemen adatokat gyűjtöttünk és kérdőívek segítségével, valamint elmélyült interjú alkalmazásával megbízható információkhoz kívántunk jutni.

Az anyagi termelés 22 társult munka szervezetében, egy egészségügyi központban és egy községi képviselő-testületben értékes információkhoz

jutottunk az elmúlt években végzett fiatal szakemberek minőségi elemeire, értékeire vonatkozóan. Szinte egybehangzó vélemény alakult ki *hiányos szakmai, mindenekelőtt gyakorlati felkészültségükről*. Sehol sem vonták azonban kétségbe, hogy a képzettség IV. fokozatával rendelkező ifjak között egyesek rendelkeztek a jó szakemberré válás alapfeltételeivel, és a továbbiakban a munkaszervezeten múlik, milyen szakembert „farag” belőlük. A helyzet általában érezhetően jobb volt azokban a gyárakban, amelyek többen törődtek a fiatal káderek képzésével és jobb feltételeket biztosítottak gyakorlati képzésükre (a kikindai Livnicában pl. külön műhelyt szereltek fel, amelyben a tanulók a gyakorlati képzés minden fázisán áthaladnak). Ezzel összefüggésben feltétlenül ki kell emelni a társult munka szerepvállalásának fontosságát a szakemberképzésben. Oktatói-nevelői feladatköre elsősorban ebben nyilvánul meg.²

A gyárakban és más nem gazdasági munkaszervezetekben kifejezésre jutott értékeléssel nagyjából egyetértettek az oktatási központok vezetői, tanárai és maguk a végzett szakemberek is. Senki sem elégedett az elért szinttel — hatékonysággal. Az utóbbi időben már a hivatalos fórumokon — pl. a Tartományi Oktatásügyi Bizottság ülésén — is megállapították, hogy a középfokú szakirányú oktatás nem képesíti növendékeit kellő mértékben *sem a munkára, sem a továbbtanulásra*. Vajon ez a megállapítás azt jelenti-e, hogy a kettős célt lehetetlen ugyanazon az elvárt szinten megvalósítani vagy inkább e célok értelmezésében és megvalósításuk módozataiban kell a hibát keresni? Kétségtelen, hogy a tanulók ambíciójuk, képességeik és irányultságuk szerinti differenciálódása nem jutott eléggé kifejezésre, ami a rendelkezésre álló szellemi kapacitások és tanulmányi idő ésszerűtlen kihasználásához vezetett, majd a hatékonyság rovására ment.

Vajdaságban a szakképzettség IV. fokozatát megszerzett tanulók 52—60%-a folytatta a nyolcvanas évek elején tanulmányait az egyetemen vagy a főiskolákon (6. táblázat). Az egyetemi oktatókkal és az egyetemi és főiskolai hallgatókkal folytatott interjúnkban többen mutattak rá az átjárhatóság elvének egyoldalú és helyenként téves alkalmazására, ami szintén magában hordozta az ésszerűtlenség csírait. Ezzel visszakanyarodunk a differenciálás kérdéséhez: Mit kellene a közép fokozaton nyújtani annak, aki nem kíván továbbtanulni (pl. az egészségügyben ápoló kíván lenni), és mit annak, aki továbbtanulásra készül?

A kérdések és dilemmák halmaza merül tehát fel, amelyekre részben munkánk következő fejezetében kísérelünk meg választ adni.

A szakirányú oktatás hatékonyságának fontosabb tényezői

Az emberi tevékenység minden területén bizonyos tényezők és körülmények határozzák meg a munka hatékonyságát. Mivel az oktatás a legösszetettebb és legdinamikusabb társadalmi rendszerek közé tartozik,

természetes, hogy reá különböző tényezők hatnak. Kölcsönhatásukban gyakran fékező, gátló elemek vegyülnek, ami megnehezíti hatásfokuk pontos feltárását.³

Először a két alapvető *személyi tényező*, a tanuló és a tanár jelentőségére kívánunk rámutatni.

A tanuló

Minden tanuló, aki a szakirányú oktatás III. osztályába iratkozik, meghatározott óhajokat és törekvéseket táplál magában és elvárásokat támaszt magával szemben, ami hajlamaival, kibontakozó képességeivel együtt — belső motiváltságának alappillére képezi. Az általános iskolában és az egységes középiskolában szerzett (tartós) tudásával, alapképességeivel, jártasságával, munkaszokásaival, a tanulás és az iskola iránt kialakított viszonyulásával pedig magában hordozza továbbtanulásának legfőbb feltételeit is.

Tanulmányi eredményeire, további előrehaladására több (más) tényező és körülmény hat, amelyek közül *motiváltságának fokát* külön kiemeljük. A kellő motiváltság hiányát már említettük. Ez elsősorban a gyengébb tanulókra jellemző, és szoros kapcsolatban van a pályaválasztással.

Ismeretes, hogy nálunk a pályaválasztási tanácsadás és általában a tanulók pályairányítása nem eléggé fejlett. Ehhez hiányzik az általános iskolában egy ún. orientációs szakasz, amelyre az irányítás szakasza épülne. Ezért ezen a téren gyakran különböző spontán hatások érvényesülnek, s nem jut eléggé kifejezésre az egyéni és a társadalmi érdekek és lehetőségek összhangja. A tanulók egy része nincs eléggé tisztában önmagával — mit is szeretne elérni.

Ezt a bizonytalansági érzést és a motiváltság alacsony szintjét még fokozza a társadalmunkban égető kérdéssé vált munkanélküliség, és különösen az, hogy a munkanélküliek közel 40%-a Vajdaságban 1985-ben a középiskolai végzettségű ifjak soraiból került ki.

Hatással van erre, s ezáltal a hatékonyságra, az oktató-nevelő munka nem kielégítő motiváló (bátorító, ösztönző) hatása, továbbá az, hogy a tanulók egy része nehezebben illeszkedik bele a szakmai képzés rendszerébe (és az oktatási központ munkarendjébe). És végül a háttérben sokaknál fontos tényezőként húzódik meg a tanulók nem kedvező *szociális helyzete*, és az ebből eredő anyagi nehézségek, hátrányok. Ennek enyhítésére, illetve megoldására tett társadalmi erőfeszítések még mindig nem teljesen kielégítőek (Vajdaságban az elmúlt tanévben összesen mindössze 11 középiskolás tanulóotthon működött — 1740 férőhellyel).

A tanár

A tanár mint az oktató-nevelő munka irányítója és szervezője a hatékonyság legfontosabb tényezői közé tartozik.

Személyisége és munkateljesítménye elsősorban a következőktől függ: — pozitív és negatív *személyiségjegyeitől*, nézeteitől, álláspontjaitól.

— a hivatáshoz, tanítványaihoz, munkatársaihoz való viszonyulásától,

— a hivatásra való felkészültségétől (milyen mértékben rendelkezik a korszerű pedagógusra jellemző komplett szakmai, pedagógiai-pszichológiai stb. képzettséggel),

— a társadalmi és anyagi helyzetétől, és

— a jobb, korszerű munkára való *motiváltságától*.

Kétségtelen, hogy ezek a komponensek, mint a hatékony munka feltételei, a középiskoláinkban működő 4490 pedagógus nagy részénél kisebb vagy nagyobb mértékben hiányoznak, illetve nem domborodnak ki az elvárható mértékben.

Ennek *okait* mindenekelőtt pedagógusképzésünkben, a hatékonyabb és az alkotó munkára való serkentés hiányában — az ún. értelmiségi egyenlősdi gyakori dominanciájában —, valamint egy határozottabb követelményrendszer és az iskolák és a pedagógusok munkáját felölelő *értékelési rendszer* hiányában kell keresnünk.

A tárgyi tényezők — feltételek közül a következőket emeljük ki:

Az oktatás anyagi alapja csak részben felel meg a több tekintetben már elavulttá vált normatíváknak, szabványoknak. Ebben a tekintetben a helyzet jobb, mint egy évtizeddel ezelőtt volt (ehhez hozzájárult az amortizáció célszerű felhasználása is sok környezetben), de ugyanakkor nagy eltérések, különbségek tapasztalhatók nemcsak a kialakult feltételekben, hanem a rendelkezésre álló kapacitások felhasználásában is.

A középiskolai hálózat és a kapacitások kihasználásának folyamatban levő ésszerűsítése, valamint egyes elavulttá vált előírások korrigálása feltehetően a helyzet javulásához vezet ezen a téren.

A tankönyvvel és egyéb forrásmunkákkal való ellátás sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem kielégítő — és az e téren tapasztalható hiány a nemzetiségi tagozatokban még nagyobb arányú —, és csak a jövőben megvalósuló egységesített köztársasági szintű tankönyvkiadás és ellátás hozhat ezen a téren jelentősebb javulást. Elsősorban a tankönyvhiánynak tudható be, hogy a tanulók a szaktantárgyakból gyakran nem rendelkeznek megfelelő mennyiségű és minőségű (tartós, alkalmazható) tudással, s hogy olvasási készségük sem kielégítő.

A tankönyvhiány egyik szembetűnő következménye még, hogy az oktató-nevelő munkában szinte újraélesztette a már rég túlhaladottnak (és sokaknál elfelejtettnek) vélt tollbamondást (diktálást).

A tárgyi tényezők közül megemlítjük még:

— *a pedagógusok és a tanulók arányszámát*: ezen a téren, különösen a nemzetiségek nyelvén folyó oktatásban — a tanulói létszám csökkenése folytán — jelentős javulás tapasztalható;

— *az iskolai rendtartást, illetve munkarendet, valamint a tanulók előmenetelének rendszerét*, amelyek sok hagyományos elemet (megoldási módozatot) tartalmaznak, és sokszor inkább gátolják, mintsem elősegítik a tanári és a tanulói önállóság és kreativitás kibontakoztatását.

Ezzel szoros kapcsolatban van a *munkaszervezés* és külön az oktató-

nevelő munka (a tanítás) szervezeti felépítése, amely jórészt elavult elveken és elméleti tételeken alapszik.

Az óra- és tantervek kérdését e tanulmányunk keretei között csak érinteni tudjuk, bár az oktató-nevelő munka eredményessége a tantervekben meghatározott feladatok megvalósításában és a tantervi anyag átvitelében, illetve befogadásában jut kifejezésre. A tantervkészítés az igen összetett és felelősségteljes feladatok közé tartozik, amely alapos felkészültséget és hozzáállást, valamint jó szervezést igényel. A probléma ezen a téren azzal kezdődött, hogy a rendelkezésre álló, részben már elavult tantervelméletet a kialakított munkacsoportok egyrészt nem használták fel, másrészt pedig nem eléggé önállóan és alkotó módon alkalmazták. A reform előkészítő és kezdeti szakaszában szinte szóba sem került a korszerűbb megoldások (integrált tantervek, komplex tantárgyak, egzempláris anyagkiválasztás) alkalmazása, az egész folyamat meglehetősen szervezetlenül és a „bejáródott” hagyományos mederben bonyolódott le. Az ilyen munka azt eredményezte, hogy sok esetben a régi hibák (az intellektualizmus, maximalizmus, az elméleti és a gyakorlati képzés összhangtalansága, egyes anyagrészek duplázása stb.) igen gyakori jelenséggé váltak, és a későbbi korrekciók sem voltak szakmailag, pedagógiaiilag kellőképpen megalapozva. Így egyes szaktantárgyak anyagának teljes feldolgozása a pedagógusokat többször szinte megoldhatatlan feladatok elé állította.⁴

Hogy milyen lehet az ilyen munka hatékonysága, azt nem nehéz megjósolni.

Az oktató-nevelő munka minőségi kibontakozását tehát sok tényező és körülmény gátolta. Ezért szükségszerűen magában hordozta, hordozza az elavult mozzanatok és sajátosságok egész sorát, amelyek közül elsősorban az oktatás és a nevelés egységének hiányát, továbbá az oktatás két fő mozzanatának, a tanítás és a tanulás egységének hiányát, valamint a tanulók osztályzásának elavultságát emeljük ki.

A hagyományos, jórészt elavulttá vált munkaformák, módszerek és eszközök alkalmazásába az utóbbi időben egyes oktatási központokban és középiskolákban mindinkább „belevegyülnek” a korszerű oktatási technológia egyes elemei, ami még mindig nem jelenti a korszerűsítés irányába történő nagy fordulat bekövetkezését. Továbbra is problémát jelent a nevelőmunka bizonyos fokú háttérbe szorulása — a diákönigazgatás fejletlensége is ezt bizonyítja —, ami jelentősen csökkenti a dialektikus egységbe fonódó oktató-nevelő munka hatékonyságát: nem járul eléggé hozzá a helyes nézetek, álláspontok, viselkedés- és magatartásmód, a munkaszokások fejlesztéséhez, ami a tanulási eredményekre is kihat.

A tanítás és a tanításon kívüli tanulói tevékenységekben (szakköri munkában, öngazgatói aktivitásban) tapasztalt fogyatékoságok mélyebb okait a középiskolák és oktatási központok pedagógiai vezetésében bekövetkezett lemaradásban kell jórészt keresnünk. (Fent említett könyvem második és harmadik részének 5., illetve 6. fejezetében ezzel a kér-

déssel részletesen foglalkozom). Ennek egyik, a munkára rossz hatással lévő következménye, hogy középiskoláinkban senki sem rendelkezik teljesen megbízható információkkal az elért színvonalról, a fogyatékoságokról, a megoldásra váró problémákról. Enélkül pedig lehetetlen eljutni a valóságot feltáró diagnózisig és a mozgósítólag ható prognózisig — *lehetetlen komolyabb és hatékonyabb fejlesztő tevékenységet kifejteni.*

A pedagógiai vezetés egyik fontos feladata a tudományos vívmányok átvitele a gyakorlatra, a kipróbált és megfelelőnek látszó elmélet alkalmazásának elősegítése. Ezen a téren is nagy a lemaradás és az ingadozás. Ugyanakkor kutatásaink alapján megállapítható, hogy egy-egy jó, kreatív iskolaigazgató, a nevelőtestület igyekvő és törekvő tagjaira támaszkodva, képes hozzájárulni egy újításokra hajló és újításokat szorgalmazó reformlégkör kialakulásához, ami egyben a magasabb szint és a nagyobb hatékonyság elérésének is fontos záloga.

Végül még a szakirányú oktatás hatékonyságának két fontos tényezőjét említjük:

— *a társult munka*, elsősorban a gazdaság *hozzaállását, segítőkészségét és felelősségérzetét*, valamint a felmerülő problémák megoldásában és a közösen vállalt feladatok megvalósításában való tevékeny részvételét, és

— *az oktatásirányítás hatékonyságát.* — Az eddigi akcióirányultságú irányítás, valamint az irányítás korrekatív jellegének dominanciája nem volt eléggé képes egy tudományosan megalapozott és távlatokban is elfogadható — preventív jellegű — fejlesztési stratégia kimunkálására és megvalósítására. Tehát ezen a téren is fordulatra, mélyreható változásokra van szükség. Az irányítás minden szintjének — az öniségzés feltételei között — képessé kell válnia a közelebbi és távolabbi cél meghatározására és a célhoz vezető utak (intézkedések) kijelölésére — az optimalizáció, és minden tekintetben nagyobb hatékonyság megvalósítása érdekében. Ezzel egyúttal már az előttünk álló feladatok meghatározására térünk rá.

Következtetések, javaslatok

Kutatómunkánk eredményei elég meggyőzően támasztják alá feltevésünket, miszerint az utóbbi évtizedben (és általában) sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem foglalkoztunk eleget az oktatás és külön a szakirányú oktatás hatékonyságának bonyolult kérdéseivel, ami rá is nyomta bélyegét a középfokú szakirányú oktatásra.

A szakirányú oktatás hatékonyságának teljesen pontos és egzakt megállapítására egyelőre még nem rendelkezünk egy minden részletében kidolgozott metodológiával és eljárás-móddal, valamint az ehhez szükséges eszközökkel (instrumentumokkal). Az összegyűjtött és elemzett adatok és információk, és külön a személyi és tárgyi tényezők, elsődleges és

másodlagos bemeneti tényezők és a legfőbb kimeneti tényező elemzése elég meggyőző érvet tartalmaznak *szakirányú oktatásunk nem kielégítő hatékonyságára vonatkozólag*. Az oktatás eme alrendszerének kimeneti tényezői, a végzett szakemberek többségükben minőségileg (sokan közülük mennyiségileg, profiljuk szempontjából sem) nem felelnek meg a hozzájuk fűzött társadalmi és egyéni követelményeknek és elvárásoknak.

Ennek okait egyrészt az oktatási rendszerben, másrészt a rendszer működésében és a hatékonyságot meghatározó tényezőkben és körülményekben kell keresni. Következtetésképpen megállapítható, hogy szükség van a mostani szakoktatási rendszer alapos átalakítására, tökéletesítésére. A technológiai fejlődéssel összhangban szükségünk van egy *minden tekintetben korszerű oktatási rendszerre*, amely magába foglalja az adaptivitás képességét — az új, megváltozott körülményhez való gyors alkalmazkodást és a rugalmasságot —, a követelményeknek megfelelő új szervezeti formák és intézmények létrehozásának képességét.

Az ilyen jellegű, nagy horderejű fejlesztéshez meg kell teremteni a szükséges támpontokat: a tudományban, a tudományos intézményekben, a szakszolgálatokban az iskolán kívül és belül, az innovációs, dokumentációs és tájékoztató központok létesítésében, a kiadói tevékenységben és magukban az iskolákban, az oktatási központokban, létrehozva bennük az *önfejlesztés feltételeit*.

Már a közeljövőben, a szükséges feltételek biztosításával párhuzamosan, a társult munkának, különösen a nagyobb termelőüzemeknek (munkaszervezeteknek) fokozatosan mind nagyobb részt kell vállalniuk a középfokú szakmai képzésből, saját képzési központjaik létrehozásával illetve felújításával.

Gyorsabb ütemű és egyenletesebb fejlődésre, a rendelkezésre álló erőket teljes összefogására és egy céltudatosabb, minden fontos tényezőt és elemet felölelő oktatáspolitikára és fejlesztési stratégiára van szükség.

Az eddig megtett út tárgyilagos elemzése, a fejlődés gátló tényezőinek feltárása és a szakirányú oktatás hatékonyságának megállapítására tett kísérlet ehhez jelentős támpontul és útmutatásul szolgálhat.

Jegyzetek

- ¹ Lásd a szerzőnek a *Pedagoška stvarnost*, 1986/5-ös számában megjelent tanulmányát: *Ocenjivanje učenika u srednjim školama*, 347—357. o.
- ² Erről bővebben lásd: Stanič, B.: *Ostvarivanje obrazovne funkcije OOUR materijalne proizvodnje*, *Ekonomika obrazovanja*, 9/1986.
- ³ Erről bővebben a szerzőnek a *Pedagoška stvarnost* 1—2—3/85-ös számában megjelent tanulmányában.
- ⁴ Lásd a szerző *Obrazovni centri u sistemu pozitivno-usmerenog obrazovanja* című könyvének a 96—110. oldalig terjedő részét.

MELLÉKLET

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁT VÉGZETT TANULÓK TOVÁBBTANULÁSA
(BEKAPCSOLÓDÁSA) AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLÁBAN

1. táblázat

Az általános iskola befejezésének tanéve	Az általános iskolát befejezte	Az egységes középiskolába való beiratkozás tanéve	A beiratkozott tanulók létszáma	%
1980/81	24320	1981/82	22900	94,2
1981/82	23512	1982/83	21801	92,7
1982/83	22587	1983/84	19975	88,4
1983/84	22612	1984/85	19873	87,9
1984/85	22821	1985/86	19111	83,3

* A százalék kiszámításakor az általános iskolát az előző tanévben befejezett tanulók létszámát vettük alapul.

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLÁBAN ELÉRT EREDMÉNYEK

2. táblázat

Tanév	Az egységes középiskolába beiratkozott	Tanév	Az egységes középiskolát befejezte	%
1979/80	26961	1980/81	19025	70,6
1980/81	26722	1981/82	18946	70,9
1981/82	25786	1982/83	17807	69,1
1982/83	24824	1983/84	17175	69,2
1983/84	22111	1984/85	16095	72,8

* A táblázatokat mr. Mirnics Károly állította össze

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLÁT VÉGZETT TANULÓK TOVÁBBTANULÁSA
(ÁTMENETELE) A SZAKIRÁNYÚ OKTATÁS III. OSZTÁLYÁBA

3. táblázat

Az egységes középiskola befejezésének tanéve	Az egységes középiskolát befejezte	A III. osztályba való beiratkozás tanéve	A III. osztályba beiratkozott	%
1980/81	19025	1981/82	18985	99,8
1981/82	18946	1982/83	18690	98,6
1982/83	17807	1983/84	17674	99,3
1983/84	17175	1984/85	16255	94,6
1984/85	16095	1985/86	15296	95,0

A SZAKIRÁNYÚ (HIVATÁSIRÁNYÚ) OKTATÁSBAN ELÉRT EREDMÉNYEK

4. táblázat

Tanév	A III. és IV. osztályba beiratkozott	Tanév	Tanulmányukat a IV. osztályban befejezték	%
1979/80	20966	1980/81	15849	75,6
1980/81	20922	1981/82	14801	70,7
1981/82	20059	1982/83	13448	67,0
1982/83	20048	1983/84	13224	66,0
1983/84	18773	1984/85	13267	70,7

A III. KÉPZETTSÉGI FOKOZAT MEGSZERZÉSÉRE SZERVEZETT KÍSÉRLETI KÖZÉPISKOLÁBAN ELÉRT ÁTLAGEREDMÉNYEK

5. táblázat

Tanév	Tanuló Összesen	Átlageredmények szerint										
		%	kiűnő	%	jeles	%	jó	%	elégséges	%	ismétlésre utalva	%
1983/84	1490	100,0	21	1,4	182	12,2	703	47,2	353	23,7	231	15,5
1984/85	2903	100,0	66	2,2	349	12,0	1154	39,7	816	28,3	518	17,8

A KÖZÉPISKOLÁT VÉGZETT TANULÓK ÁTMENETELE (BEKAPCSOLÓDÁSA) A FELSŐOKTATÁSBA

6. táblázat

A középiskola befejezésének tanéve	A szakképesítés IV. fokozatát megszerezte	Az I. szemeszterre való beiratkozás éve	Újonnan beiratkozott hallgatók I. év.	%
1980/81	15849	1981/82	8272	52,2
1981/82	14801	1982/83	8680	58,6
1982/83	13448	1983/84	8111	60,3
1983/84	13224	1984/85	7200	54,4
1984/85	13267	1985/86	—	—

Felhasznált irodalom

Könyvek:

- Balaban, N.: Upravljački informacioni sistem razvoja i zapošljavanja kadrova. Novi Sad, Institut za informatiku, 1980.
- Bezdanov, S.: Tehnički progres i obrazovanje u Jugoslaviji. Beograd, Stručna štampa, 1975.
- Bosanac, G.: Odgojna-obrazovna djelatnost i udruženi rad. Zagreb, Školska knjiga, 1975.
- Ferge Zs.: Iskolarendszer és a társadalmi tudás meghatározottsága. Budapest. AK, 1976.
- Indicators of Performance of Educational Systems, Paris, OECD. 1973.
- Ipfling, H. J.: Modellversuche mit Ganztagschulen und anderen Formen ganztätiger Förderung. Köölen-Vertrag, 1981.
- Jergović, M.: Jedinstvo rada i obrazovanja. Zagreb, Školska knjiga, 1980.
- Monigl I.: A népgazdasági tervezés és az oktatási rendszer. Budapest, 1979.
- Mužić, V.: Kibernetika u suvremenoj pedagogiji. Zagreb, Školska knjiga, 1979.
- Nagy J.: Köznevelés és rendszerelmélet. Budapest, OOKV, 1979.
- Nadrljanski, Đ.: Kibernetiske osnove modeliranja i projektovanja sistema usmerenog obrazovanja. Novi Sad, Misao, 1982.
- Programiranje, praćenje i vrednovanje obrazovno-vaspitnog rada. Beograd, 1980.
- Rakić, B.: Motivacija i školsko učenje. Sarajevo, Nastavna biblioteka, 1970.
- Scriven, M.: The Methodology of Evaluation, AERA, Curriculum Evaluation, No, 1.
- Socijalne nejednakosti u obrazovanju. Savez ped. društava Jugoslavije, Beograd, 1983.
- Tot, L.: Obrazovni centri u sistemu pozivno-usmerenog obrazovanja. Novi Sad, Zavod za izdavanje udžbenika, 1982.
- Vrednovanje pedagoškog rada i stimulativnija raspodela u školi. Savez ped. društava Jugoslavije, Beograd, 1982.

Tanulmányok, cikkek:

- Benedek, Varga: Általános művelés és szakmai specializáció a középfokú képzésben. Pedagógiai Szemle, 2/1982.
- Car—Gavrilović: Kriterij ocenjivanja i intelektualni nivo razreda. Pedagoški rad, 3—4/1985.
- Dunderović, Paleksić: Proučavanje valjanosti rezultata na prijemnom ispitu kao predikatoru školskog uspeha na polugodištu odnosno na kraju I razreda srednje škole. Pedagogija, 2 i 3/1984.
- Furlan, I.: U kolikoj meri znanje učenika odražava odgojno-obrazovni rad škole. Pogledi i iskustva, 3/1970.
- Ivanović, S.: Obeležja pripremnog perioda srednjeg usmerenog obrazovanja u Jugoslaviji, Revija obrazovanja, 4/1977.
- Juriša, Ratković, Grubor: Srednjoškolski uspjeh i rezultati klasifikacionog postupka kao indikator (ne-)efikasnosti integracije polaznika u visoko obrazovanje. Referat na savetovanju u Novom Sadu, 1984.
- Krajnc, A.: Vrednovanje obrazovanja kao nov didaktički faktor uspešnog učenja. Pedagogija, 3—4/1972.

- Ostojić—Bujas, A.: Kakav raspon „znanja” pokrivaju nominalno iste ocjene. Pedagoški rad, 9—10/1969.
- Pastuović, N.: Izbor zanimanja i kriza obrazovanja. Univerzitet danas, 1/1981.
- Paleksić, M.: Pedagoška smisao i snaga unutrašnje motivacije u školskom učerju. Pedagogija, 2/1981.
- Poljak, V.: Provjeravanje i ocenjivanje s pedagoškog aspekta, Pedagogija, 2/1966.
- Prodanović, T.: Metodologija i tehnika praćenja i vrednovanja nastave u osnovnoj školi. Naša škola, 3—4/1979.
- Rakić, B.: Neka pitanja o daljem razvoju vaspitne delatnosti u srednjem obrazovanju, Pedagoška stvarnost, 1—2—3/1985.
- Strmčnik, F.: Fleksibilna diferencijacija i individualizacija nastave. Pedagogija, 1/1977.
- Tóth, L.: Oktatási rendszerünk hatékonysága, Létünk 3—4/1983.
- Tót, L.: Osnovni faktori efikasnosti obrazovanja. Pedagoška stvarnost, 1—2—3/1985.
- Tot, L.: Ocenjivanje učenika u srednjim školama. Pedagoška stvarnost, 5/1986.

Elemzések, jelentések, dokumentumok:

- Rad vaspitno-obrazovnih organizacija Beograda u školskoj 1983/84. godini. Zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja grada Beograda, 1985.
- Izveštaj o stanju i problemima u odgoju i usmjerenom obrazovanju na području gradske zajednice općina Zagreb, za 1983/84. školsku godinu. Zavod za prosvjetno-pedagošku službu grada Zagreba, 1984.
- Izveštaj o rezultatima rada centara usmjerenog obrazovanja Slavonije i Baranje. Zavod za prosvjetno-pedagošku službu, Osijek, 1983.
- Rezultati reforme vaspitanja i obrazovanja. SIZ za usmereno obrazovanje, Novi Sad, 1980.
- Osnove usavršavanja usmjerenog obrazovanja u SFRJ. Novi Sad, 1984.
- Vajdaság SZAT középiskolai tanterve és óraterve. Novi Sad, 1975.

Más adatforrások:

- Jugoszlávia és Vajdaság Statisztikai Intézetének statisztikai évkönyvei és jelentései.
- Društveni i ekonomski razvoj SAP Vojvodine 1980—1984. PZS, Novi Sad, 1985.
- Analiza ostvarivanja upisa učenika i studenata školske 1984/85 i školske 1985/86. godine. SIZ usmjerenog obrazovanja i vaspitanja Vojvodine, Novi Sad, 1986.
- Izveštaj o stanju i problemima u oblasti zaposlenosti. SIZ za zapošljavanje Vojvodine, Novi Sad, 1985.

Rezime

Efikasnost usmerenog obrazovanja srednjeg stupnja

Ovaj studij se zasniva na petogodišnjem istraživanju i predstavlja nastavak i dopunu studija, objavljenog u 3—4 broju *Létünk*-a 1983. godine. U uvodnom delu autor ukazuje na sve veću aktuelnost ove problematike i upozorava na relativnu vrednost ocena, na kojima se prikazivanje efikasnosti obrazovanja kod nas najčešće bazira. Osnovno merilo efikasnosti je doprinos pojedinih stupnjeva obrazovanja individualnom razvoju učenika i opštedruštvenom razvoju.

U prvom poglavlju brojčanim pokazateljima ilustruje postignuti uspeh u zajedničkoj srednjoj školi kroz pet školskih godina u Vojvodini — koji se smatra nezadovoljavajućim — i na osnovu rezultata anketiranja i intervjuisanja većeg broja nastavnika i učenika pokušava da otkrije nedovoljnu efikasnost tog stupnja obrazovanja. Determinante takvog stanja, između ostalog, pronalazi i u činjenici da su društvena očekivanja u nas prema opšteobrazovnim osnovama (vrednostima) u čoveku (radniku i građaninu) još uvek nedovoljno prisutna. Nedostatak te spoljne motivacije svakako negativno utiče na unutrašnju motivisanost učenika koja se kod mnogih na dosta niskom nivou.

U sledećem poglavlju se prikazuju rezultati postignuti u III i IV razredu, kao i u tzv. eksperimentalnim odeljenjima, usmerenog obrazovanja. Na tom polju se uočavaju velike razlike po strukama i smerovima i u vezi sa time autor upozorava na novi vid elitizma, kao i na još uvek prisutne ostatke dualizma u usmerenom obrazovanju.

Nakon što konstatuje da ovaj stupanj usmerenog obrazovanja ne ostvaruje u očekivanoj (ili potrebnoj) meri ni jedan od osnovnih ciljeva — ne osposobljava mlade u dovoljnoj meri ni za rad, niti za dalje obrazovanje — pokušava da identifikuje bitne, subjektivne i objektivne faktore efikasnosti usmerenog (profesionalnog) obrazovanja. Ukazuje i na kvalitativne slabosti u obrazovno-vaspitnom radu i posebno na slabosti u pedagoškom rukovođenju školom i u upravljanju obrazovanjem. Na kraju navodi niz predloga, usmerenih ka podizanju nivoa i efikasnosti usmerenog obrazovanja u nas.

Resummee

Wirksamkeit der richtungsorientierten Mittelstufenbildung

Diese Studie ist auf fünfjährige Untersuchungen zurückzuführen und bedeutet Fortsetzung und Ergänzung der Untersuchungen die im Nummer 3—4 des „*Létünk*“ von 1983 publiziert wurden. In Einführungsteil weist der Verfasser auf die immer grössere Aktualität dieser Problematik hin, und macht auf den relativen Wert der Schätzungen aufmerksam, auf denen sich das Vorlegen der Erfolge der Bildung meistens beruht. Das grundlegende Mass der wirksamkeit ist der Beitrag einzelner Bildungsstufen zur individueller Entwicklung der Schüler und sogar der allgemeingesellschaftlicher Entwicklung.

Im ersten Abschnitt, wird mit zahlenmässigen Daten, das erlangte Resultat in der Mittelschule von fünf Schuljahren in der Vojvodina vorgeführt — das als ungenügend betrachtet werden kann., — und es wird versucht, durch Erklärung mehrerer Lehrer und Schüler, die ungenügende Wirksamkeit dieser Bildungsstufe zu entdecken. Determination dieser Lage findet sich zwischen Anderem in der Tatsache dass die gesellschaftliche Erwertungen bei uns, gegenüber der Grundlagen und Werten der Allgemeinbildung im Menschen (Arbeiter und Bürger) ungenügend vorhanden sind. Der Mangel dieser äusseren Motivation wirkt selbstverständlich auf die innere Motivation der Schüler, die bei Vielen auf ziemlich tiefen Niveau liegt.

Im nächsten Kapitel werden die Erfolge in der III. und IV. Klasse vorgelegt, sowie in den sogenannten Versuchsklassen der richtungsorientierten Bildung. Dabei werden grosse Unterschiede bei einzelnen Fächern und Richtungen festgestellt, und wird vom Verfasser auf eine neue Art des Elitismus hingewiesen, sowie auch auf die noch bestehenden Reste der Zweideutigkeit in der richtungsorientierten Bildung.

Nachdem es konstatiert wird, dass diese Stufe der richtungsorientieren Bildung nicht in erwartetem (oder nötigem) Masse, keinen der grundlegenden Ziele erreicht-rüstet die Jungen nicht in genügendem Masse, weder zur Arbeit, noch zur weiteren Bildung vor — , versucht der Verfasser die reellen, subjektiven und objektiven Faktoren der Wirksamkeit der richtungsorientierter (der professioneller) Bildung zu identifizieren. Er weist auf die qualitative Schwächen in der Bildungs- und Unterrichtsarbeit hin, und besonders auf die Schwächen in der pädagogischen Führung der Schulen und besonders in der Regelung der Bildung. Zuletzt legt er eine Reihe von Vorschlägen vor, die zur Erhöhung des Niveaus und der Erfolgsamkeit der richtungsorientierter Schulbildung führen können.

Zsolnay-eozin, dombormű, Nikelszky Géza terve

Miloš Nikolić

MARXIZMUS AZ AMERIKAI EGYESÜLT
ÁLLAMOKBAN

I. rész

Marx eszméinek a befogadását és a marxizmus fejlődését az Egyesült Államokban döntően befolyásolta az ottani kapitalizmus, illetve munkásmozgalom sok vonatkozásban sajátos fejlődése. E sajátosságra való tekintettel az amerikai kapitalizmus és munkásmozgalom történései már több mint egy évszázada vitatják az amerikai „kivételesség”, az „expectionalism” mibenlétét.

Már Hegel kiemelt néhányat e sajátosságok közül *Előadások a világtörténet filozófiájáról* című művében: „Ami Észak-Amerika politikáját illeti, még nem tűzték ki az általános célt, mint valami magában szilárdat, s még nincs meg egy szilárd összetartás szükséglete; mert igazi állam és igazi államkormányzat csak akkor keletkezik, ha már létezik a rendek különbsége, ha gazdagság és szegénység igen nagyok lesznek, s olyan viszony következik be, hogy egy nagy tömeg nem képes többé a megszokott módon kielégíteni szükségleteit. De Amerika még nem megy elébe a feszültségnek; mert szüntelenül nagy mértékben nyitva áll előtte a gyarmatosítás kiútja, s állandóan rengeteg ember áramlik a Mississippri síkságai felé. Ennek következtében eltűnt az elégedetlenség főforrása, s a mostani polgári állapot további fennállása biztosítva van.”¹ Ezért „Amerikának ki kell válnia abból a talajból, amelyen a mai napig a világtörténet lejátszódott. Ami mostanig itt megesik, csak visszhangja a régi világnak”.² „Amerika tehát a jövő országa.”³

Úgy tűnik, Hegel ezen gondolatai közül néhány hatással volt Marxra, ezért írta 1852-ben, hogy a köztársaság az Amerikai Egyesült Államokban „konzervatív életforma (. . .), ahol már vannak ugyan osztályok, de még nem rögzödtek, hanem állandó áramlásban folytonosan cserélik és egymásnak átadják alkotóelemeiket.” A „modern termelőeszközök . . . csak a fej és kéz relatív hiányát helyettesítik”.⁴ Ám Marx — a *Grundrisse* írója — számára jelentősebb volt az USA néhány más sajátossága. Marx számára az USA olyan ország, „ahol a polgári társadalom nem a

* Megjelent a Marksizam u svetu, Belgrád, 1986. évi 1—2. számában.

feudalizmus alapzatán fejlődött ki, hanem önmagától kezdődött; ahol ez a társadalom nem egy évszázados mozgalom túlélő eredményeként jelenik meg, hanem egy új mozgalom kiindulópontjaként; ahol az állam, minden korábbi nemzeti alakulattól eltérően, eleve alá volt rendelve a polgári társadalomnak, e társadalom termelésének, és soha nem léphetett fel öncél igényével; ahol végül maga a polgári társadalom, egy régi világ termelőerőit egy új világ roppant természeti terepével kötve össze, eddig ismeretlen mértékben és a mozgás ismeretlen szabadságával fejlődött, messze túlszárnyalt minden eddigi munkát a természeti erők legyűrésében, és ahol végül magának a polgári társadalomnak az ellentétei csupán eltűnő mozzanatokként jelennek meg”.⁵

Tekintettel a dinamikus és „tisza”, vagyis a feudalizmus elemeivel nem terhelt kapitalista fejlődésre, Marx és Engels, majd később Kautsky, Lenin és Trockij, az USA-ban pedig az elsők között Daniel de Leone, igen nagy optimizmussal tekintettek a munkásmozgalom forradalmi fejlődésére és a proletárforradalom lehetőségeire Amerikában. Engels írja (1892. márcus 30-án, H. Schlütterhez intézett levelében): „A merőben polgári alap, amely mögött nem húzódik meg a polgári korszak előtti szédelgés, az ennek megfelelő óriási energiájú fejlődés... egy napon olyan fordulathoz vezet, amely az egész világot ámulatba ejti majd. Ha egyszer az amerikaiak rákezdik, akkor ezt olyan eréllyel és hévvel teszik, amelyhez képest mi itt Európában kezdőknek bizonyulunk.”⁶

A klasszikusok és említett követők az amerikai munkásosztály politikai harcának hiányát (elmaradását) e munkásosztálynak az európaihoz viszonyított „éretlenségével” magyarázták; az „éretlenség” pedig szerrintük mindenképp a különleges és változó konkrét-történelmi feltételek eredménye, amelyek közepette a kapitalizmus és a munkásmozgalom fejlődött Amerikában. Marx és Engels elsősorban az amerikai kapitalizmus expanziójának belső lehetőségeit hangsúlyozták, tekintettel az óriási lakatlan térségekre (ún. „frontier” elmélet, amelyet Hegel is az elsők között emleget), valamint az európai bevándorlók állandó beáramlására.

Engels szerint „az olcsó föld könnyű tulajdonbavehetősége és a bevándorlók beözönlése” hosszú időre megátolta, hogy Amerikában a tőkés rendszer elkerülhetetlen következményei teljes fényükben megmutakozzanak... „De Amerika túlnőtt ezen a korai szakaszon... Ennek megfelelően Amerikában a munkásosztály mozgalma hamisítatlan amerikai energiával indult, és minthogy az Atlanti-óceánnak azon az oldalán a dolgok az európainál legalább kétszer nagyobb sebességgel haladnak, talán még megérjük, hogy Amerika ebben a tekintetben is az élre tör.”⁷ — állapítja meg Engels 1886-ban.

Ezt sem Engels, sem pedig a mai generáció nem érte meg.

Választ kell tehát keresni arra a kérdésre, hogy miért nem vált valóra a klasszikusok várakozása, vagyis: miért nem teremtett a kapitalizmus olyan dinamikus, feudális örökségtől háborítatlan fejlődése erős és tömeges forradalmi munkásmozgalmat, amely a marxista elmélet fejlőd-

désének alapja lehetne az USA-ban. A kérdés megválaszolása annál jelentősebb, mivel a modern kapitalizmus fejlődését illetően az USA nem kivételnek számít, hanem annak fő reprezentánsa. Paul Böhle amerikai marxista tézise szerint „a marxista elmélet a forradalmi erők nyilvánvaló gyengeségét nem tulajdoníthatja egyes kivételes körülményeknek, hanem problémáit alapvetőnek kell tekintse a modern osztálytársadalom általános feltételeire vonatkozóan”, mert „a kapitalizmus sehol sem fejlődött ki olyan teljességgel és » szégyentelenül « (Marx), mint az Egyesült Államokban”.⁸

A válasz keresése mindenekelőtt visszavezet bennünket az osztályharc problémájához az USA-ban a XIX. században és később.

Marx 1852-ben, Joseph Weydemeyernek írt híres levelében a következőket írja: „Hogy mily kevésbé érett meg a polgári társadalom az Egyesült Államokban ahhoz, hogy az osztályharcot szemléletessé és érthetővé tegye, arról a legfényesebben C. H. Carey, az egyetlen jelentős észak-amerikai közgazdász tesz bizonyosságot”, amikor Ricardót és Európa más vezető közgazdászait azzal támadja, hogy a szocialisták és anarchisták hívei, mert „részekre szaggatják a társadalmat és polgárháborút készítenek elő, amikor bebizonyítják, hogy a különböző osztályok gazdasági alapzatai feltétlenül egy szükségszerű és egyre növekvő antagonizmust idéznek elő az osztályok között”.⁹

A XIX. század kezdetén és közepén az amerikai burzsoá ideológusok körében az volt az uralkodó tézis, miszerint az amerikai társadalom fejlődése nem engedi meg az osztálykülönbségek kiéleződését. „Úgy tűnik — írja Alexis de Tocqueville 1831-ben —, mintha az egész társadalom középosztályá válna”.¹⁰ „Léteztek ugyan társadalmi osztályok — mondja Christopher Lasch —, ám Európához viszonyítva szembetűnően alacsony az osztályöntudat, és tekintet nélkül a szociális előrehaladás valóságos lehetőségeire, az egyenlő esélyek mítosza elég erős volt ahhoz, hogy minimalizálja a feszültséget és elégedetlenséget, amely a későbbiekben az amerikai társadalom jellemzőjévé lesz.”¹¹

A feszültség és elégedetlenség már a XIX. század utolsó évtizedeiben egyre fokozódott. A munka és tőke közötti osztályharc ugyanis ez idő tájt egyre intenzívebbé válik, és egyre gyakrabban nyilvánul meg kifejezetten durva és véres összecsapásokban. Daniel Guerin, ismert anarchista gondolkodó, az amerikai munkásmozgalomról írott könyvében joggal állapítja meg, hogy az amerikai munkásmozgalom „születésének és erősödésének története egyike a legdinamikusabbaknak és legizgalmasabbaknak a világon”.¹²

Az amerikai munkásmozgalom esetében a fő problémát nem is az osztályharc elmaradása képezi, mint inkább politikai formáinak és intézményeinek a hiánya, csakúgy mint a tudaté, amely ezzel együtt fejlődik. „A modern munkásosztály — mondja Paul Böhle — sehol sem fejtett ki olyan harcias tevékenységet az ipari csatákban... és tanúsított olyan közömbösséget a politikai formák iránt, ami az osztályöntudatot tükrözi.”¹³

Az amerikai munkásosztálynak sosem volt tömeges és befolyásos politikai szervezete. A szocialista párt az 1912-es elnökválasztáson — „fénykorában” — a szavazatoknak mindössze 5,97%-át szerezte meg; a kommunista párt 1944-ben — a párt történetének csúcán — alig 80.000 tagot számlált. Ezzel kapcsolatban, az amerikai munkásmozgalom fejlődésének paradox voltát két kevésbé ismert tény bizonyítja. 1828 februárjában Bostonban megalakult a Workingman's Party — a munkásosztály első politikai pártja a történelemben; négyéves fennállása alatt kifejezte az ipari társadalom előtti munkásosztálynak szakszervezetbe való szerveződésre irányuló törekvését, és a politikai tevékenységben való jártasságra is felkészítette. Az ifjú Marx ezt is szem előtt tartotta, mikor 1844-ben Karl Heinzennel folytatott vitájában megjegyzi: „A szocializmus és kommunizmus nem Németországból, hanem Angliából, Franciaországból és Észak-Amerikából ered.”¹⁴ Mindjárt az I. Internacionálé feloszlását (1876. július 19.) követően az Internacionálé amerikai képviselőinek egy csoportja megalakítja a Workingman's Party of the United States nevű pártot, amely (a Gothában megalakított Német Szociáldemokrata Párt után másodiknak) elfogadja Marx néhány alapvető álláspontját és tervezetét.¹⁵

Az amerikai munkásmozgalom kutatója, Mike Davis véleménye szerint e mozgalom esetében nem csak az a probléma, hogy „nem létezik szociáldemokrácia — bár ez a legdramatikusabb tünete”, hanem az, hogy különbséget kell tenni a történelmileg kétszínű — az integrált és potenciálisan forradalmi aspektusai közötti állandó feszültséggel teli — „nyugat-európai *reformista* munkásosztály, valamint az Egyesült Államok dezorganizált és egyre inkább depolitizált munkásosztálya között”.¹⁶

A depolitizált és szervezetlen munkásosztály, vagyis az, hogy nincs a munkásosztálynak egy tömegesebb és erősebb politikai szervezete egyben azt is jelenti, hogy nincs erőteljes és tömeges szocialista mozgalom sem. A szocializmus eszméje soha sem hatolt be az amerikai munkásság szélesebb rétegeibe. Ezért sokan Európából importált eszmeként tekintettek rá, amely egyáltalán nem felel meg az amerikai körülményeknek.

Az osztályöntudat és a szocialista mozgalom fejletlenségének okai

A munkásosztály és a szocialista mozgalom politikai fejletlenségének okaival az USA-ban sok polgári és szocialista teoretikus foglalkozott. Frederic Jonson Turner polgári történész 1894-ben írt *The Significance of the Frontier in American History* című ismert esszéjében (amely jelentősen befolyásolta az utána következő liberális történészeket) arra tesz kísérletet, hogy az amerikai gazdaság-, politika- és kultúrtörténet párhuzamos elemzésével támassza alá a „frontier” elméletet, amelyet már Hegel, Marx és Engels is képviselt. Turner ugyanis megkísérli be-

bizonyítani, hogy az amerikai munkásság mindenekelőtt azért nem fogadta be a szocialista eszméket (amelyeket egyébként „ráerőszakoltak” az európai munkásságra), mert feudális tradíciók hiányában, az amerikai fejlődés döntő tényezője a XVIII. és XIX. században épp e gazdaság belső expanzióképessége volt, mivel óriási kiterjedésű megműveletlen és olcsó földterületek álltak rendelkezésre, s ez a lehetőség mindig valamiféle „biztonsági szelepként funkcionált az alárendelt lakosság elégedetlenségének levezetésére”.¹⁷

A szocialista Werner Sombart 1906-ban, egyesült államokbeli tartózkodása után megjelenteti *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten Keinen Socialismus?* című könyvét. Sombart arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lehetséges, hogy abban az országban, amely legmesszebb jutott a kapitalista fejlődésben „a szocializmus eszméje abszolúte nincs jelen a munkások körében”, pedig, véleménye szerint, „a modern szocializmus szükségszerű reakció a kapitalizmusra”.¹⁸ Ennek elsődleges okaként Sombart az amerikai munkás „elburzsoásítását” emeli ki, vagyis az európai munkáshoz viszonyított fölényes anyagi helyzetét („roast beef and apple pie” elmélet), valamint a munkás rendkívül nagy vertikális (szociális) mobilitásának a lehetőségét. Emellett szól még a munkásoknak az amerikai társadalom politikai rendszer iránti kifejezett jóindulatáról, a polgári társadalomba való nagyfokú integráltságáról, egy jelentékenyebb harmadik politikai párt megalakításának nehézségeiről a már kialakult kétpártrendszerben, valamint a „nyitott határnak” az amerikai munkás harciasságának redukálására gyakorolt hatásáról. Könyvét Sombart a következő megállapítással zárja: „Mindazok a tényezők, amelyek eddig gátolták a szocializmus fejlődését az Egyesült Államokban, eltűnőben vannak, vagy ellentétükbe csapnak át, aminek az lesz az eredménye, hogy az elkövetkező generáció életében a szocializmus Amerikában valószínűleg a követelések lehető legnagyobb expanzióját tapasztalja majd.”¹⁹

Az amerikai munkásmozgalom kutatói közül többen is foglalkoztak a munkásosztály és a szocialista mozgalom politikai fejletlenségének ideológiai okaival. Paul Baran például azt írja, hogy „a szubjektív tényező gyengése Amerikában, és az amerikai baloldal tehetetlensége aligha érthető meg, ha nem vesszük figyelembe az amerikai kapitalizmus ideológiai stabilitását. Meg kell érteni a burzsoáziának és a fetiszizáló tudatnak a széles dolgozó tömegekre mért fölényes ideológiai csapását: a kapitalista társadalom keretein belüli egyéni haladás lehetőségében vett, még mindig erős hitet; a burzsoá értékek mélyen gyökerező elfogadását, különösen pedig a következő szociális csoport státuszának elérésére való törekvést. Itt van még a közgondolkodással való fölényes, különböző területekre kiterjedő manipuláció, a kommercializált, versenyszerű kapitalista kultúra szívet tépő üressége és cinizmusa; a társadalmi jelenségek többségére való romboló, neurotikus reakciók ápolása (filmekben, »szórakozáson« stb.). Az iskola, az egyház, a sajtó és mások sikerrel rombolják szét mindazt, ami az utca emberének tudatában még

szolidaritásra hasonlít. És végül a magány teljesen paralizáló érzése... hogy nincs mozgalom, tábor, csoport akihez fordulni lehetne”.²⁰

Sidney Hook, de sokan mások is, azt a tézist hangsúlyozták, miszerint a szocializmus azért nem tudott gyökeret verni az amerikai társadalomban, mert a kezdettől fogva ideológiailag felülkerekedtek rajta, vagyis fejlődése folyamán az „amerikanizmus” állandóan megkérdőjelezte.²¹ Leon Samson polgári teoretikus azt állítja, hogy az amerikanizmus a szocializmus szubsztitúciója, pótlója; az amerikai kapitalizmus — mondja — valójában „a kapitalizmus szocialista formája, mert egalitárizmust hirdet és elveti az osztálytársadalom realitását”.²²

Az amerikanizmus ideológiája kétségtelenül negatívan hatott — különösen a XIX. században — a munkásság osztályöntudatának alakulására, a politikai, valamint a szocialista gyakorlat és elmélet fejlődésére, s ezzel együtt a marxizmus széles körű befogadására és fejlődésére is. Ez a negatív hatás az amerikanizmus ellentmondásos eszmei tartalmából eredt. Mindenekelőtt azokról a tartalmakról van szó, amelyek az individuum szabadságának eszméjét hirdették (mely eszme központi helyet foglalt el a XVIII. századi amerikai burzsoá forradalom főbb ideáljai között) és azokról, amelyek valamiféle erkölcsi radikalizmust képviseltek. Ez utóbbit az európai betelepülők hozták magukkal, hogy saját „új haza”-beli életmódjuk tapasztalataival gazdagítva, valamint a protestáns vallás jelentős befolyásával egyetemben tovább fejlesszék és erősítsék, s hogy a XVIII. és XIX. század ideológiai alapjává nőjje ki magát. Megemlítendő, hogy minden — a XVIII., különösen pedig a XIX. században érkező — új immigrációs generációnak Amerika az ígéret földjét jelentette, amely a még mindig jórészt feudális Európával szemben szabad élet- és munkalehetőséget biztosít, és ahol minden az egyén szorgalmától és vállalkozó szellemétől függ. Amerika földjére lépve ugyan ezek az emberek számos egzisztenciális és a társadalmi kommunikáció már meglévő rendszerébe való beilleszkedés nehézségeivel találták szembe magukat, ám megmaradt számukra a remény, sőt meggyőződés, hogy „Nyugat felé” továbbhaladva jobb életfeltételekre lelnek. Mindez pedig erősíti és fejleszti az egyén — minden individuum — gazdasági, politikai és egyáltalán társadalmi előrehaladásának és érvényesülésének az egyforma lehetőségeit hirdető ideológiát.

Ezek a tartalmak két ellentétes ideológia forrásává váltak. Egyrészt az utópista szocializmus és az első kivándorló generációk kollektívizmusának eszméje és hitvallása eredeztethető belőlük, amit számos kooperatív típusú munkatelepen (kolónián) meg is valósítottak a XVIII. században és a XIX. század elején. Ez az utópista szocializmus — sok szerző szerint jelentős hatással volt a szocializmus eszméjének, illetve elméletének egész későbbi fejlődésére az Egyesült Államokban.²³ Az utópista szocializmus eszméje mellett említést érdemelnek azok a populista eszmék is, amelyek több mint egy évszázadon keresztül főként a farmerek körében terjedtek és fejlődtek. Másrészt az említett tartalmak forrását képezték az individualizmus kifejezett, néha hangsúlyozottan ego-

ista formájának is, amely elutasított mindennemű kollektívizmust, így a szocialista eszmék minden formáját is.

Az egyforma lehetőségek mítosza és a jelentős vertikális társadalmi mobilitás gyakorlata (legalábbis a XVIII. és részben a XIX. század folyamán) gátolta az amerikai társadalom osztályszerkezetéről szerzett felismerések terjedését, különösen pedig a munkásosztály osztályöntudatának kialakulását. Az osztályállásponttal szemben az amerikanizmus eszmei konceptusának keretein belül két tézis alakult ki: egy inkább burzsoá, amely az *amerikai nép* — a Yankeek — sajátosságait emeli ki az európaival szemben, tagadva az osztály- és más különbségeket. A másik, a populista tézis szerint az Egyesült Államok lakossága egyfelől „egyszerű (köz-)népre” (plain people) másfelől a „nem-egyszerű”, de igen fondorlatos összeesküvők relatív kis csoportjára osztható.²⁴

James McCosh, a Princeton Egyetem elnöke 1887-ben írt „Realistic Philosophy” című esszéjében kísérletet tesz arra, hogy a „józan ész” és az amerikai kapitalizmus ideológiájának és intézményeinek apológiáját ötvözve egy autonóm „amerikai filozófiát” állítson szembe az európai kultúrával: „Amennyiben egy igazán amerikai filozófia létrejönne — mondja —, annak feladata mindenképp a nép természetéről gondolkodni. Ma a Yankeek a más népek többségétől megfigyelési és gyakorlati innovatív képességeikben különböznek.”²⁵ Ezzel kapcsolatban Paul Böhle „amerikai nagyképűségről” beszél: „Az amerikai marxista elmélet és gyakorlat fejlődésének alapvető akadályja — amit az amerikai marxista történészek fedtek fel — az olyan magatartásnak az állhatalos kinyilvánítása volt, amit a szocialista nézeteket valló, fekete bőrű entellektüel, Du Bois »amerikai nagyképűségnek« nevez. Az eredendően határtalanul szabad ország, amely a bevándorlók elé a XVII., XVIII. és XIX. század elején tárult; az »óvilági« szűk értelemben vett »osztálykorlátok« nem-léte, valamint Amerikának a háborúk és szociális forradalmak tömeges vérontásától való relatív elszigeteltsége — mindez valós erőként hatott, amely az amerikaiakban azt az érzetet keltette, hogy helyzetük kivétel(es) az emberiség sorsához viszonyítva.”²⁶

Walter Lippman ismert amerikai publicista 1916-ban, szocialista korszakában, kétféle amerikanizmusról írt: egyről, amely az amerikai társadalom mint osztálytársadalom ellentéteinek a kifejezője, ez volna a reális; a másik „egy kis csoport idealizmusának”, vagyis az értelmiség idealizmusának a kifejezője.²⁷

Úgy tűnik, hogy az amerikanizmus épp eme ellentmondásossága hatott lényegesen a XX. század első évtizedeiben a liberális és a radikális értelmiség fejlődésére az Egyesült Államokban, és ezzel igen relevánssá vált a szocialista, illetve marxista gondolkodás fejlődése szempontjából. „Az amerikanizmus ilyen értelemben vett kettős jelentése az amerikai értelmiség körében kétféle nézetet eredményezett — írja Cristiano Camporesi: egyrészt az utópizmus tendenciáját — a valóságból való menekülés értelmében, de mint magának a valóságnak egy új megszerezésére tett javaslat is; másrészt a realizmus tendenciáját, mint

a fennálló intézmények megreformálásában és javításában való aktív részvételt.”²⁸

Ez a kétféleség Christopher Lasch ismert amerikai marxista szerző szerint az „entellektüelek antiintellektualizmusában” nyilvánul meg, amit munkájában több oldalon keresztül részletez.²⁹ Lasch tézisének alátámasztására a harmincas évek egyik ismert radikális amerikai gondolkodóját, Benjamin Ginzburgot hívja segítségül: „Ha figyelembe vesszük a tényt, hogy Amerikában a »liberálisok« hivatásuknál és iskolázottságuknál fogva egyaránt elsősorban entellektüelek, az a kérdés vetődik fel, hogy a politikai kérdések iránti túlzott érdeklődésük nem valamiféle patológikus reakció-e az Amerikában fennálló különleges körülményekre? A világ egyetlen országában sincs akkora szakadék az értelmiség által elismert értékek és azon értékek között, amelyek a valóságot irányítják. Ennek ellenére sehol sem köti le annyira az értelmiséget a politikai irányvonal befolyásolása, hogy saját érdekeit is kizárja. Minél kisebb a körülmények alakulását befolyásoló hatalma, annál szenvedélyesebben adja át magát a politikai befolyás hiábavaló keresésének. Ebben pedig a pragmatizmus filozófiája kiváló útmutató. A pragmatizmust, tévesen a gyakorlat emberének filozófiájaként definiálták, holott előbb képviselhetné az amerikai entellektüel antiintellektualizmusát, amely fölött az amerikai élet gyakorlati mozgása uralkodik.”³⁰

Az amerikai értelmiség szóban forgó kettős (kétféle) ideológiai pozíciója több tagjának is meghatározta sorsát: a marxistákat és kommunistákat megátalkodott antimarxistákká és antikommunistákká változtatta, a progresszív liberális gondolkodókat pedig az újkonzervatívizmus törzsatyáivá.

Mivel, mint látni fogjuk, az amerikai marxizmus az „entellektüelek marxizmusa” (S. Aronowitz), vagyis főként akadémiai marxizmus, az értelmiség említett ismérve igen fontos az egyesült államokbeli marxizmus fejlődése szempontjából.

Az utóbbi tíz évben két kiemelkedő amerikai marxista jelentetett meg olyan művet, amelyben azokat a történéseket elemzik, amelyek több mint egy évszázadon keresztül erőteljes hatást gyakoroltak az amerikai munkásosztály depolitizálására.

Elsőként Stanley Aronowitz *False Promises (The Shaping of American Working Class Consciousness)* című könyvét említjük. Aronowitz alaptézise az, hogy már „magának a munkásosztálynak a struktúrája olyan a fejlett kapitalizmusban, hogy korlátozza a munkásosztály politikai tudatát”, vagyis a „kulturapparátus és a munka hierarchiájának hatása” olyan ideológiákat és érdekeket szül, amelyek megakadályozzák a szolidaritás kialakulását. Ez jó alapnak bizonyult a „munkásosztályon belüli megoszláshoz és tagozódáshoz, ami aztán az egységes társadalmi és politikai mozgalom fejlődésének fő kerékkötőjévé vált”.³¹ Az egységes munkásosztály kialakulását gátló első ilyen tagozódáshoz az Európából érkező dolgozók bevándorlása járult hozzá 1840-től egészen

az első világháborúig, vagyis az újonnan érkező emigránsok és az Egyesült Államokban született, vagy korábban betelepült munkásság közötti viszony. Ez a viszony annál inkább gátolta a munkásosztály létrejöttét, szolidaritásának és egységének a kialakulását, minél szakképzetlenebbek voltak a későbbi betelepülők. A munkásosztályon belüli éles tagozódás szakképzett, szakképzetlen (illetve betanított) munkásokra a XIX. és XX. század elején sokkal nagyobb hatással volt a munkásosztály egységének megbontására, valamint az osztályöntudat és szolidaritás kialakulására, mint Európában, még hozzá elsősorban azért, mert ez a tagozódás jórészt egybeesett a nemzeti hovatartozás szerinti megoszlással.

A munkások rétegződése az Egyesült Államokban a XIX. század második felétől — de mindmáig is — főként az etnikai, nemzeti és faji differenciáció és sajátos szegregáció eredménye. A kizárólag azonos nemzetiségű munkások közötti munkahelyi, elsősorban pedig a munkahelyen kívüli barátkozás és kapcsolatteremtés, nemzeti egyesületek alakítása és vele együtt a nemzeti kultúra megőrzésére való törekvés volt a XIX. században és a XX. első évtizedeiben a leghatékonyabb módja, hogy a betelepülő munkások (különösen a kelet- és dél-európaiak) könnyítsék saját egzisztenciájukat és beilleszkedjenek az amerikai társadalomba. Mivel azonban az immigránsok családi és társadalmi életét főként nemzeti kultúrájuk határozta meg, ez gátolta a munkásság osztály-kultúrájának kialakulását (eltérően a nyugat-európai munkásoktól a XIX. században). Ez azután tovább nehezítette az osztályöntudat fejlődését.³² Az egyház is, amelynek igen jelentős szerep jutott az immigráns munkásság életében, jelentős tényezője volt a munkások etnikai, illetve nemzeti elkülönülésének. Végül mint az amerikai munkásosztály egységét bomlasztó tényezőt Aronowitz külön eiemzi a faji és szexuális diszkriminációt. Szerinte a feketebőrű munkások helyzete képezi az amerikai munkásosztály egyik fő problémáját.

Aronowitz kutatásai meggyőzően bizonyítják, hogy az amerikai ipari munkásság létrejöttének és újratermelődésének sajátos történelmi módzata és összetétele megkönnyítette a munkásosztály fölötti kapitalista ellenőrzést, és lényegesen megnehezítette a szakszervezeti, de különösen a politikai szervezkedést és aktivitást. Az uralkodó osztály épp az ipari munkásság kialakulásának és újratermelődésének ezt a történelmileg sajátos módját használta ki arra, hogy elmélyítse a megosztottságot akár etnikai, nemzeti vagy faji különbségekről legyen szó (természetesen a megfelelő diszkrimináció és szegregáció segítségével), akár a munkaerő szegmentálása, illetve a munkafolyamat szigorúan hierarchikus felépítése révén. Az uralkodó osztály ezen törekvéseinek a valóra váltásához sokban hozzájárult az is, hogy a kelet- és dél-európai emigránsok (ők voltak egyébként leginkább kitéve a diszkriminációnak) főként faluról jöttek, még hozzá a még mindig feudális viszonyok jegyeit viselő társadalmakból.

Míg Aronowitz elemzésének előterében a strukturális elemek állnak, Mike Davis két kiváló tanulmányában („*Why the US Working Class is Different*” és „*The Barren Marriage of American Labour and the Democratic Party*”)³³ az amerikai munkásosztály politikai éretlenségének vizsgálatakor külön hangsúlyt fektet egy lényeges dinamikus tényezőre: a munka és tőke osztályharcának jellegére és eredményeire, valamint a munkásság e harcban szerzett tapasztalataira.

A régi marxista ortodoxiával szemben, miszerint az Egyesült Államokban „normalizálódhat” az osztályharc, valamint az „amerikai kivételességről” szóló különféle elméletekkel szemben, amelyek a munkásosztály passzív alárendeltségét hangsúlyozzák a mindenható társadalmi és történelmi körülmények viszonylatában — Davis egy másfajta, alternatív módszert kínál fel az amerikai munkásosztály politikai éretlenségének kutatására. Eszerint „konkretizálni kell a plauzibilis változók mindegyikét az osztályharc és kollektív gyakorlat történelmileg sajátos kontextusán belül, amely keretek között végül is azok egyedül lehetségesek”.³⁴ Ebben a módszerben benne foglalatik az osztályharc és a megfelelő osztálytapasztalat döntő szerepe a munkásosztálynak és osztálytudatának kialakulása szempontjából. Davis kutatásai azt bizonyítják, hogy „az amerikai történelemben az osztályharc, a gazdasági válság és a társadalmi struktúra változásának ciklusait végül mindig a munka és tőke közötti korszakalkotó erőpróba oldotta meg”,³⁵ és hogy az „összeütközések eredményeképp mindannyiszor olyan strukturális alakzatok jöttek létre, amelyek az akkumuláció objektív feltételeit szabályozták, de egyben az osztályszerveződés és a tudat szubjektív határait is az elkövetkező periódusban”.³⁶ Ugyanakkor „minden új korszakba — a vele járó próbatételekbe és csatákba — az amerikai munkásmozgalom az előző generáció vereségéből adódóan egy-egy árnyalatnyit legyengülve lépett be”.³⁷

A „gazdasági osztályharc, az osztályösszetétel és a politikai rendszer közötti viszonyok változásaira”³⁸ összpontosítva követi végig Davis „a történelmi vereségek és leblokkolt lehetőségek láncolatát, amelyek a háború utáni amerikai társadalomban negatív hatást gyakoroltak a munkásosztály helyzetére”.³⁹ A szerző szerint ebben a láncolatban három periódus döntő vereségét kell kiemelni.

Első periódus: az amerikai munkásosztálynak a burzsoádemokrata forradalomban nem sikerült kivívnia iniciális politikai autonómiát⁴⁰ (ami 1848-ban Franciaország és Németország munkásosztályának sikerült), vagyis az amerikai munkásosztály nem tudott „független politikai tényezővé válni az amerikai történelem legmélyebb nemzeti válságában”, az 1860—1864-es polgárháborúban.⁴¹

Második periódus (a múlt század hetvenes éveitől századunk húszas éveig): erre az időszakra esik a XIX. század utolsó évtizedeinek intenzív és kiélezett osztályharca, amely az „osztályharc történetének” legfényesebb periódusa. „Az 1893—1896 közötti nagy depresszió viszont — a XIX. század legnagyobb válsága.” Ekkor kezd jelentősebben fel-

ívelni a munkás-populizmus, amely „úgy tűnt, hogy a munkásosztály Európában és Ausztráliában akkortájt megalakuló új pártjainak autentikus amerikai megfelelője”, de erre az időszakra esik az „ipari munkásosztályon belüli nativista és etnikai, illetve vallási összetűzések reneszánsza” is. „Amíg az osztályharc eredményeképp Nyugat-Európában az 1880-as és 1890-es években a munkásosztályt integráló proletár-intézmények jöttek létre, addig az amerikai munkásmozgalomnak a XIX. század végén nem sikerült létrehoznia egy olyan »kultúrát« a munkásosztály számára, amely segített volna felülemelkedni a munkahelyeken kívüli nemzeti- és vallási megosztottságon.” Az 1909 és 1913 közötti időszak „fordulópont a munkásmozgalom történetében”, mert ez az a „periódus, amelyet az Egyesült Államokban, de többek között Angliában, Németországban, Franciaországban és Oroszországban is a heves és tömeges sztrájkok sorozata jellemez, valamint a szakképzetlen munkásság új rétegeinek az osztályharcba való belépése”. Az amerikai Szocialista Párt azonban kudarcot vall a harcias munkásság egyesítése terén („az amerikai szocializmus valójában megrekedt a különféle etnikai és nyelvi szempontból egymástól elszigetelt szocializmusok különálló sorozatánál”). A szakképzett munkások sikertelen harcot folytatnak a taylorizmus és fordizmus ellen. „Az Egyesült Államok tőkésosztálya már az első világháború végére szinte egy egész generációval megelőzte európai vetélytársait, és egy olyan szintet ért el, amelyre a szakképzett munka alárendeltsége és felaprózottsága jellemző magán a munkafolyamaton belül.”⁴²

Harmadik periódus: 1933—1950. A nagy gazdasági válság, a New Deal, a II. világháború és a hidegháború kezdetének időszaka. Fellángol a munkásosztály heves gazdasági harca, amelynek egyik eredményeként 1935-ben megalakult a Committee for Industrial Organization (CIO), az első nemzeti szakszervezet az ipar területén. Bevezetik a „kollektív tárgyalások” (collective bargaining) gyakorlatát, amely „egyrészt elismerte a szakszervezeti képviselők állandóságát, és időnként biztosította a bér- és egyéb juttatások emelését — természetesen a termelékenység növekedésével összhangban”, másrészt a „menageri illetékesség pótolhatatlanságának tudatosításával és azzal, hogy elállt a munkások védelmétől a termelésben alkalmazott technológiai újításokkal szemben, és hagyta a procedúrát elakadni a bürokratizmus labirintusában egy-egy munkahelyi baleset esetében — épp azt az érdekeltségét számolta fel a szakszervezeti tagságnak, hogy befolyást gyakorolhasson a közvetlen munkafolyamatra, ami pedig vezérfonala volt az 1933—1937 közötti időszak osztályharcának az autóiparban és az ipar más ágazataiban is”.⁴³ Mindennek kísérőjelensége az ipari szakszervezetek elbürokratizálódása és a Demokrata Párttal való olyan együttműködése, amely lényegesen kihatott a munkások depolitizálására: „a negyvenéves frigy a munkásság és a Demokrata Párt között politikailag érdektelen és elidegenedett munkásosztályt produkált”.⁴⁴

Miként hatott a fejletlen szocialista mozgalom a marxista elmélet fejlődésére?

A munkásság osztályharcának kifejezetten fejletlen politikai formái, tartalma és célkitűzései, s ezzel együtt egy erőteljes, tartós és tömeges szocialista mozgalom hiánya az Egyesült Államokban döntően meghatározta Marx eszméinek befogadását és terjedését, de a marxista elmélet fejlődését általában is.

Mindenekelőtt már maga a tény, hogy nem létezett erőteljes és tömeges szocialista mozgalom, jelentősen leszűkítette azt a teret, amelyben a marxista elmélet fejlődhet.

A gyakorlat és elmélet ilyen kapcsolatára több szerző is rámutat. T. B. Bottomore, a kritikai gondolat egyesült államokbeli fejlődéséről szóló kitűnő tanulmányában hangsúlyozza, hogy „a széles radikális mozgalom nemlétével volt összhangban az, hogy lehetetlenné vált egy hatékony társadalomelmélet kialakulása”.⁴⁵ Camporesi, az egyesült államokbeli marxizmus fejlődésének sajátosságairól szólva a következőket mondja: „az amerikai szintéren fellépő teoretikusok mögött sohasem állt tömeges mozgalom, amely elméleti megállapításaiknak gyakorlati relevanciát adott volna”.⁴⁶

„A marxista elmélet, mivel nem kapcsolódott semmilyen tömeges mozgalomhoz — mondja C. Lasch — szinte teljes egészében a marxizmus vonzáskörébe került irodalmi értelmiség ügyévé vált”,⁴⁷ miközben „a marxizmus számukra inkább a kulturális tiltakozás és a visszavonulás formája, mintsem a társadalmi elemzés módszere volt”.⁴⁸

A marxista elmélet fejlődésére az Egyesült Államokban külön hatással volt az is, hogy a munkásosztálynak nem volt jelentősebb politikai pártja.

Először is, a szocializmusért folytatott harc mellett elkötelezett erős és tömeges politikai munkáspárt hiánya tulajdonképpen annak a közvetítő instanciának a hiányát jelentette, amely:

egyrészt kreálja és kifejezi magának az osztálynak az elméleti szükségleteit, vagyis az elmélet iránti „gyakorlati szükségletét” (Marx); lehetővé teszi, ahogy azt Marx mondja, hogy maga a valóság törekedjen az eszme felé, ami által az eszmét alapvetően meghatározza;

másrészt kreálja és kifejezésre juttatja az elmélet gyakorlati szükségleteit, vagyis a gyakorlat iránti „elméleti szükségletet” (Marx), lehetővé teszi, hogy az eszme a valóság felé törekedjen, ami által a valóságot alapvetően meghatározza.

Történelme folyamán a marxizmus az USA-ban szinte sosem fejlődött az antikapitalista mozgalom közvetlen hatása alatt, ami taktikai és stratégiai fejlesztését szolgálta volna; mint ahogy a kapitalizmus gyakorlati kritikája, a szervezett politikai és szociális mozgalom elméleti értelmezése és ösztönzése sem tartozott elsődleges céljai közé; a marxizmusnak nem sikerült az Egyesült Államokban tartós és erős antika-

pitalista mozgalmat kialakítania, de még csak egy — az USA politikai életének színterén — jelentősebb politikai pártot sem.

„A marxisták kudarcára a munkásmozgalom radikalizálása és kiszélesítése terén általában úgy tekintenek, mint specifikus amerikai jelenségre” — mondja David Herreshoff.⁴⁹

A marxizmus fejlődéséhez ebben az országban a XX. század kezdetől leginkább azok az értelmiségiek járultak hozzá, akik nem voltak tagjai a munkásosztály politikai, vagy szakszervezeteinek. „A marxizmus eszméje, történetének leghosszabb periódusában, az autodidakta entellektüelek relatív kis és szétszórt körére korlátozódott”,⁵⁰ és az „értelmiség avantgardjának”⁵¹ marxizmusa maradt, vagyis „akadémiai marxizmus”⁵² — ahogy Stanley Aronowitz mondja. Russel Jacoby szerint ez az „akadémiai marxizmus” a tömeges politikai mozgalom hiányában „sterillé, különállóvá és mindinkább elszigetelté”⁵³ vált. „A világ öt legjelentősebb kommunistáinak egyike, Paul Mattick, aki 1926-tól haláláig (a 80-as évek közepéig) az Egyesült Államokban élt, túl szigorúan talán, de azt tartja, hogy az »akadémiai marxizmus« az Egyesült Államokban a »középosztály« marxizmusa, és hogy a hitelét veszített polgári elméletet szolgálja, méghozzá úgy, hogy hasznos ötleteket szolgáltat felfrissítéséhez.”⁵⁴

Bertell Ollman és Edward Verhoff, amerikai marxisták, miután számbavesszik az akadémiai, vagy ahogy ők nevezik, „egyetemi marxizmus” fogyatékoságait („az egyetemisták legnagyobb része nem veszi komolyan azt az elméletet, amely a munkásosztály érdekeit kívánja képviselni, miközben a munkások többsége elveti azt”), hangsúlyozzák, hogy „az egyetemi marxizmus elszigeteltségének megvan a maga pozitív oldala is”: mivel a különféle marxista irányzatoknak nincs „domináns politikai stratégiája, lehetőségük nyílik az együttműködésre anélkül, hogy a szektás baloldalt jellemző összetűzésekbe keverednének”.⁵⁵

Másodszor a munkásosztály erős és tömeges politikai pártjának hiánya megfosztotta az amerikai munkásmozgalmat attól az intézménytől, amely megfogalmazza, összesíti és általánosítja a munkásság harcának tapasztalatait, formálja osztályöntudatát, ami azután alapanyagot szolgáltat a marxista elméletnek, és osztályelkötelezettségűvé teszi.

Fejlődését az amerikai marxizmus — épp egy erős és tömeges politikai párt hiányának következtében — nem tudta az osztályharc és osztályöntudat tapasztalataira alapozni, és fordítva: ilyen politikai párt nélkül a meglévő marxista elmélet sem tudott hatást gyakorolni az osztályöntudat alakulására és fejlődésére.

Joggal hangsúlyozza Paul Bühle, hogy „a koherens osztályöntudat lassú és egyenetlen fejlődése döntően meghatározta az amerikai marxizmus sorsát”.⁵⁶

Szólnunk kell még az osztályöntudat, a politikai szervezet és a marxista elmélet viszonyáról. Három amerikai marxista: Jeremy Becher, Stanley Aronowitz és Richard Hamilton kutatásai igazolták (ellentétben egyes polgári teoretikusok állításával), hogy az amerikai munkás-

osztály harcias része igenis olyan osztályöntudattal rendelkezett, illetve rendelkezik, amely szintjét és tartalmát tekintve is felülmúlja a pusztán trade-unionista tudatot.⁵⁷ Ennek az osztályöntudatnak azonban nem sikerült általános elméleti formát adni, így nem vállhatott kifejezettebbé és hathatósabbá sem, épp a politikai párt megfelelő ténykedésének hiányában.

Tekintettel arra, hogy a marxizmus az USA-ban az értelemiség marxizmusa, irányultságát és tartalmát tekintve is főként a radikalizálódott humán értelmiség tapasztalatainak és szellemi érdeklődésének a kifejezője; ez különösen a hetvenes és nyolcvanas évek (neo)marxista produkciójára jellemző.

A XIX. és XX. század folyamán az Egyesült Államokban több tíz munkás- illetve szocialista politikai pártot alakítottak és szüntettek be, igaz anélkül, hogy ennek jelentősebb hatása lett volna a munkásosztály vagy az amerikai társadalom politikai életére nézve.

Ezek a pártok nem járultak hozzá különösebben a marxizmusnak, mint a szocialista politika és praxis elméleti alapjának fejlődéséhez. Azok a politikai szervezetek, amelyeket a XIX. század második felében a német bevándorlók alapítottak — akik egyébként magukkal hozták és tolmácsolták Marx (de Lassalle) eszméit is — nem voltak érdekelték az amerikai társadalom marxista kutatásában. Daniel De Leon szocialista munkáspártja volt Amerikában a marxizmussal leginkább átszőtt munkáspárt, tagjaira Engels mégis azt mondta, hogy: „azok az emberek, akik ortodox marxistáknak vallják magukat, és akik mozgalmunk eszméit fejből megtanulandó dogmákká változtatták, merő *szeptaként* funkcionálnak”.⁵⁸

A marxizmus uralkodó elméletté, valósággal (párt)ideológiává vált az ideológiailag igen heterogén szocialista pártban — abban a pártban, amely századunk második évtizedének elejére olyan erővé izmosodott, amilyenné többé egyetlen szocialista párt sem Amerikában.

Ez a marxizmus azonban Európából importált — a Német Szociáldemokrata Párttól átvett — marxizmus volt annak kautskyániusi, valamint revizionista, bernsteini változatában egyaránt. A szocialista pártnak azonban — amely főleg a választási tevékenységekre összpontosította figyelmét — tulajdonképpen a marxizmusra nem is mint elméletre volt szüksége, hanem mindenekelőtt mint programatikus célú ideológiára. A marxizmus, éspedig a marxizmus mint ideológia importálásának gyakorlata, még inkább jellemezte (megalakításától — 1919-től kezdve) az amerikai kommunista pártot, azzal, hogy ez esetben a III. Internacionále marxizmusának importálásáról van szó. Az amerikai munkásosztály minden bizonnyal legharciasabb, de elég anarchista ihletésű szervezetének — az International Workers of the Worldnek — a tagságáról Bühle a következőket mondja: „Aligha volt valaha radikálé, amely oly kevésbé mutatott hajlandóságot a vitára, mint a megrögzött, közönséges wobblies”.⁵⁹ A Student for Democratic Society-n, a hatvanas évek újaloldalának legjelentősebb szervezetén belül, fejlődésének minden sza-

kaszában az elméletellenes hangulat és magatartás volt az uralkodó. Jelentős hatása az USA marxizmusára csak a hetvenes években jutott kifejezésre, amikor már mint szervezet nem létezett többé. Mindent egybevetve „az amerikai szocializmus kevés kivétellel szűk teret biztosított a marxista teoretikusok számára”.⁶⁰

A marxizmus befogadására és fejlődésére az Egyesült Államokban hattással volt az is, hogy a marxizmus megjelenése előtt itt már léteztek emancipáló mozgalmak és ezeknek megfelelő kritikai gondolat: munkásmozgalom, a farmerek mozgalmi, abolicionizmus és nőmozgalom. A premarxista munkásmozgalom kiemelkedő egyénisége Orestes Brownson (az amerikai Prudhon, ahogy nevezték) volt, aki a húszas és negyvenes évek között, előbb a The Workingman Party of New York, majd a demokrata párt keretében a munkásosztály érdekeiért harcolt, azt hirdette, hogy Amerika — tekintettel a gazdaság és szegénység polarizáltságára — magában hordja az új, osztálynélküli szocialista társadalom csíráját. (Később hátat fordított a munkásmozgalomnak és megrögzött vallásos konzervatívvá vált.)⁶¹

Miután Weydemeyer és Sorge Európából áthozták a marxizmust az Egyesült Államokba, párhuzamosan fejlődött vele a radikális kritikai gondolat is. A XIX. század végén, az amerikai történészek által „progresszív érának” nevezett időszakban a radikalizmus és kritikai gondolat új hulláma kezdődik. Egyrészt fénykorát éli a populizmus, és eszméi, valamint a kapitalizmusra vonatkozó bírálata erőteljes befolyást gyakorolnak a szocialista párton belül, amely tagságának jelentős részét a Közép-Nyugat és Dél-Nyugat farmerei közül toborozta.⁶² Másrészt alakulóban van az értelmiségi „osztály”, amely épp a társadalombírálat gyakorlatában keresi saját társadalmi szubjektivitását és legitimitását.⁶³ Az alakulófélben lévő intelligencia ezen törekvésének köszönhetően „ezt a periódust — ahogy Daniel Bell mondja — a düh és kritika olyan robbanékony előretörés jellemezte, amelyhez foghatóval talán az amerikai eszmeiség egész történetében nem találkozunk”.⁶⁴

Itt elsősorban „a progresszív éra haladó gondolkodóit” kell megemlíteni, „a liberális társadalomfilozófia” teoretikusait, akik közül a legradikálisabbak a szocialista eszméig és Marx megértéséig is eljutottak. Ezek közé tartoznak pl. Charles A. Beard, John Dewey, Oliver Wendell Holmes, James Harvey Robinson és Thorstein Veblen.⁶⁵ Beard és Robinson *A modern Európa fejlődése* című munkájukban Marxot a XIX. század legjelentősebb intellektusaként ünneplik.⁶⁶ Oakley C. Johnson a marxizmus USA-beli fejlődéséről szóló könyvében megállapítja, hogy az akadémiai társadalmi gondolat fejlődése a XIX. század végén és a XX. század elején „követte és affirmálta a marxizmust”, sőt mi több tizennégy kiemelkedő amerikai tudóst meg is nevez abból az időből, akik valamilyen formában utalnak Marxra, illetve elfogadják nézeteinek valamelyikét.⁶⁷ Ennek kapcsán nem árt, ha figyelembe vesszük C. Wright Mills azon értékelését, miszerint „a marxizmus eszmei hatása az USA-ban igen gyakran rejtve marad; sokan azok közül, akiknek

gondolati kategóriáira hatással volt Marx, mincsenek is tudatában saját módszerük és koncepciójuk eredetének”.⁶⁸

A századforduló leginkább szocialista irányultságú és a marxizmus-hoz legközelebb álló radikális gondolkodója minden bizonnyal Thornestein Veblen (1857—1929) volt. A művére ható különféle eszmei áramlatok között kétségkívül Marx eszméje is jelen van. (Egyes amerikai marxisták szerint, mint pl. Paul Sweezy, Stanley Aronowich és mások, Veblen sok nézete és értekezése marxistának tekinthető.) A marxizmussal való érintkezési pontok a következőkben mutathatók ki: a gazdasági és technológiai tényezők jelentőségének hangsúlyozása a társadalmi haladás szempontjából (bár Marxtól eltérően értelmezi hatásukat); az osztályharc elfogadása és az osztálykülönbségek határozott elutasítása; a magántulajdon bírálata; a tőke hatása a társadalmi viszonyokra, különös tekintettel az erkölcsre, az emberi lélekre és az ízlésre stb. Veblen társadalomfejlődési koncepciója azonban egészében véve metafizikus. Műve jelentős hatást gyakorolt az USA-ban a szocialista és részben a marxista gondolatra is (különösen institucionalizmusa, vagyis a gazdaság intézményeinek előtérbe helyezése; specifikus technokrata irányultsága, a tőkének a kultúrára gyakorolt hatása iránti érdeklődése). Nagyszámú írása közül legnagyobb hatása *A pihenő osztály elmélete* c. (megjelenési éve 1899; Jugoszláviában 1966, Kultura, Zagreb), valamint a *The Theory of Business Enterprises* (1904) című könyveinek volt. *A pihenő osztály elmélete* az első olyan — az akadémiai szociológiai elmélet keretei között létrejött (Veblen egyetemi tanár volt) — mű, amely szisztematikus és kemény bírálatnak veti alá a kapitalizmust. Veblen a „pihenő”, illetve uralkodó osztályra úgy tekint, mint a termelés éldösködőjére, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődést gátló tényezőre; külön elemzi a fogalom tartalmát, az osztály és tagjainak életmódját, erkölcsét, ízlését, szokásait, miközben rámutat a pénz negatív szerepére a „pihenő” osztály kialakulásában. Második említett könyvében (*The Theory of Business Enterprises*) Veblen kifejti „a modern iparon alapuló” tőkés rendszerről alkotott felfogását, „amelyben a vállalatok döntő és irányító tényezőt képviselnek”. Többen hangsúlyozták, hogy ez a mű egy reformista, nem a marxizmuson alapuló szocializmus alapjává válhat.

A radikális kritikai gondolat fellángolása a XIX. században és a XX. század elején, amelyről már szóltunk, ambivalens hatást gyakorolt a marxizmus fejlődésére az USA-ban. Egyrészt felkeltette az érdeklődést Marx, műve iránt. Bevitte az akadémiai karok köztudatába, sőt Marx bizonyos elméleti tételeit, fejtegetéseit ilyen vagy olyan módon el is fogadtatta, persze egyes radikális gondolkodók elméleti konstrukcióin belül. Másrészt viszont elméleti fejtegetései és reformtörekvései miatt a radikális kritikai gondolat sokban meg is nehezítette a marxista eszmék autonóm fejlődését, illetve az amerikai társadalomra vonatkozó marxista kutatásokat.

A szocialista mozgalmon belül a marxizmus mellett más eszmei áram-

latok is fellelhetőek az említett periódusban. Épp a XIX. század végén került sor a vallási ihletésű utópista szocializmus újbóli térhódítására. Legmarkánsabb képviselője Edward Bellamy, akinek *Looking Backward* című 1888-ban megjelent utópista regénye (pár év alatt 600 000 példányban kelt el) bármely más könyvnél jobban hozzájárult a szocializmus eszméjének népszerűsítéséhez. Az Amerikai Szociáldemokrata Párt egyik 1900-ban megjelent évkönyve írja, hogy „Amerikában a szocializmus ébredése Edward Bellamy 1888-ban megjelent *Looking Backward* című könyvéhez fűződik”.⁶⁹

Nem alaptalanul mondja Paul Bühle, hogy „az amerikai marxizmusra sokkal inkább, mint Európában, a szocialista életfelfogás egyik módozataként tekintettek, amely mindent átfogó logikájának köszönhetően erősebb bármely más felfogásnál, ám aligha jelent az amerikai feltételekre vonatkoztatható tökéletes koncepciót”.⁷⁰

Annak a nézetnek a terjedéséhez, miszerint az amerikai feltételeknek nem felel meg a marxizmus, sokban hozzájárul az is, hogy a marxista elmélet domináns irányzatait és tartalmait az USA-ban hosszú időn keresztül Európából importálták. A marxizmus USA-beli első változatát, nem ok nélkül hívták „német—amerikai marxizmusnak”. Engels a német leteleplők soraiból való amerikai marxistákat nemegyszer élesen bírálta dogmatizmusuk miatt, illetve a német párt elméleti és stratégiai-politikai koncepcióinak merev átvételéért. A XIX. század végén és a XX. század első két évtizedében a II. Internacionálé marxizmusa a marxizmus uralkodó változata az Egyesült Államokban. Ezen irányzaton belül — csakúgy, mint Európában — egyrészt a gazdasági naturalista determinizmus, másrészt az idealista moralizmus és voluntarizmus közötti ingadozások figyelhetőek meg. Uralkodóvá az egyoldalú gazdasági determinizmus vált. „Az amerikai marxisták közül többen oly mértékben felkarolták a gazdasági determinizmust... — állapítja meg, helyesen Christopher Lash —, hogy nem csoda, ha marxisták és nem marxisták gyakran tévesztik össze a marxizmust a történelem ökonomista értelmezésével.”⁷¹ Ezért van az, hogy a marxizmust ért legélesebb bírálatok homlokterében az USA-ban épp a történelem ökonomista értelmezése áll.⁷²

Erőteljes volt az az irányzat is, amely a marxizmust naturalista evolucionista elemekkel gazdagította, és arra törekedett, hogy Marxot és Darwint egyesítse (mint azt a szocialista párt kiemelkedő vezére és teoretikusa, Morris Hillquit tette). Ezen irányzat szerint „a szocializmus evolutív és evolucionisztikus, ami azt jelenti, hogy egyrészt politikailag egy lassú, fokozatos folyamatként kell fejlődnie, forradalmi »ugrások nélkül«, másrészt viszont szélesebb értelemben Darwin elméletére lehet és kell hivatkoznia”.⁷³ Valójában már a XX. század második évtizedétől kezdve jelentkeznek a marxizmust valamilyen formán „amerikanizáló” törekvések, vagyis pragmatikus alapokra igyekeznek azt helyezni. (A legismertebb próbálkozás e téren William English Walling munkája *The Larger Aspects of Socialism*, 1913.)

Az amerikai kommunista pártban a marxizmus uralkodó formája a III. Internacionálé importált marxizmusa volt, a húszas évektől pedig annak sztálinista változata. A kommunista párt azonban története folyamán sohasem mutatott érdeklődést az elmélet iránt. A pártlapok és folyóiratok többségében „agitáló cikkek, frakciózó demagógia, oroszországi és európai riportok láttak napvilágot, valamint a Komintern állandó vonalváltoztatásaira igyekeztek magyarázatot adni”.⁷⁴ Az amerikai „buharinistáknak” (akiket 1929-ben kizártak a pártból), Berttram D. Wolfe-nak (*Marx in America* című könyvét 1934-ben adták ki) és Jay Lovestone frakciójának sem sikerült egy amerikai marxizmust kidolgoznia. David Herreshoff szerint „az ő marxizmusuk is ugyanolyan oroszosított volt, mint a kommunista párton belüli riválisaiké”.⁷⁵ Még a trockistáknak sem sikerült kilépni a III. Internacionálé marxizmusának keretei közül, pedig „használható elemzési módszereket hoztak létre és nagyfokú nyitottságot tanúsítottak a jövő iránt, amire a reguláris sajtóban nemigen volt példa”.⁷⁶ Ennek ellenére kevés olyan dolgot tudtak felkínálni, amely túllépte volna az előző periódus (ez esetben a klasszikus leninizmus időszakának) kereteit, és ami hozzájárult volna a világban kialakult új helyzet, különösen pedig az amerikai proletariátus új körülményeinek megértéséhez és magyarázatához”.⁷⁷ A harmincas években, amelyet egyes szerzők „a marxizmus évtizedeként”⁷⁸ emlegetnek, az akadémiai marxizmus is, ahogy Tom Bottomore mondja „kölcsonvett marxizmusból” táplálkozott. Ebben az időszakban, amelyben számtalan marxista könyv, folyóirat és vitairat született, „egyetlen kísérlet sem történt arra, hogy a marxista elméletet kapcsolatba hozzák az amerikai társadalmi feltételekkel vagy az amerikai társadalmi gondolat hagyományaival”.⁷⁹ Hogy ideológiailag szentesítsék és argumentálják a „harmadik világ” népeinek antiimperialista harcával vállalt szolidaritásukat és a meghirdetett „forradalmi” irányvonalat, a Student of Democratic Society (SDS) radikalizált vezetősége a „promaosita” Progresiv Labour Party hatására (amely az SDS-en belül működik) 1968 folyamán az egyetemista mozgalomban a marxizmus „marxista—leninista” változatát importálja, ami a maoista és Che Guevarra-féle koncepció keveréke. „A régi ideológiáktól függő amerikai baloldal, mint mindig, most is, felfedezi a marxizmust... nem az amerikai társadalom új elemzésén, hanem a külföldi történések és Che Guevarra, valamint Regis Debray írásain keresztül. A marxizmus nem tért vissza ahhoz a formához, amelyben a többi fejlett országban fejlődött — vagyis egy olyan doktrína magvához, amely az elméleti szigort a demokratikus irányultságú tömeges akciókhoz való ragaszkodással kombinálja. Továbbra is az erőteljes aktivizmus ideológiájaként tört felszínre...”.⁸⁰ „A marxizmus legdurvább formáját fogadták el — mondja Dick Howard — azt, amelynek szociológiája mechanikus, filozófiája pedig metafizikus.”⁸¹

Az első olyan próbálkozás, amelynek célja a marxizmusnak az amerikai társadalomra vonatkozó kutatások alapján, vagyis a társadalom

és az amerikai szocialista mozgalom tapasztalataiból eredő ismeretek alapján történő fejlesztése — Daniel De Leone nevéhez fűződik. Az „amerikai” marxizmus („amerikai” abban az értelemben, hogy a történelem és társadalmi szituációk egészének sajátosságait fejezi ki az Egyesült Államokra vonatkozóan) fejlődésének kezdete azonban csak a negyvenes évekre tehető, és több kutató egybehangzó véleménye alapján ez Paul Sweezy a *Kapitalista fejlődés elmélete* című könyvével (1943)⁸² kezdődik, valamint a *Monthly Review* című folyóirattal, amelyet Sweezy alapít 1949-ben. Az „amerikai” marxizmus fejlődése a politikai gazdaságtan területén indul és főleg az imperializmus problémakörére összpontosít. Erről Paul Bühle a következőket írja: „majd csak a fejlett amerikai világhatalom kialakulásával veszi kezdetét a kifejezetten hazai marxista gondolkodás fejlődése. A továbbiakban ugyanis már nem lehetett megkerülni az imperializmus kérdését, amelyet a szocialisták és kommunisták a munkástömegekhez képest mindig másodrangú kérdésként kezeltek.”⁸³

A marxizmus importálásának az előbbieken kifejtett gyakorlata az USA-ban a marxizmus ideologizálásának malmára hajtotta a vizet, erre a célra pedig a II. és III. Internacionálé marxizmusa nagyszerűen megfelelt. A marxizmus és a többi radikális elmélet az amerikai baloldali értelmiségnek — mint a társadalom kritikusának — mindenekelőtt azt a nélkülözhetetlen ideológiát jelentette, amely hozzájárul saját öntudatának kialakításához. Szellemi legitimitása pedig tulajdonképpen nem egyéb „kulturális tiltakozásnál”⁸⁴ és „udvarias lázadásnál”.⁸⁵ Jellemző például, hogy a harmincas évek értelmisége elsősorban ideológiai (mintsem politikai vagy tudományos) okok miatt került a marxizmus vonzáskörébe.⁸⁶

A munkáspártok tagsága szintén ideológiaként tekintett a marxizmusra, még hozzá olyan ideológiaként, amelynek feladata a tagok politikai hovatartozásának szentesítése. „A szocialisták számára (különösen az I. világháború előtt — M. N. megj.) a marxizmus egyszerűen hit volt: hittek a tőke mohó természetében és elkerülhetetlen bukásában.”⁸⁷ A kommunista párt az elméletet szintén ideológiára szűkítette le, amelynek feladata, hogy a Szovjetunió bel- és külpolitikáját magyarázza és igazolja.

A marxizmus az USA-ban szinte sohasem a politikai gyakorlat elméleti tervezeteként fejlődött, és egész a hetvenes évekig (kevés kivétellel) mégcsak kutatásokat sem kezdeményezett. Tehát lényegében nem volt az amerikai valóság kutatására és megváltoztatására törekvő elmélet. A radikális, a progresszív, sőt a marxista gondolat időnkénti praxis felé fordulása is gyakrabban volt az elmélet és gyakorlat viszonyának pragmatista, mintsem marxista hatása alatt. „Még az önmagát radikálisnak nevező értelmiség sem tudott elszakadni a »szociális technika« uralkodó, pragmatikus képzetétől.”⁸⁸

Az amerikai marxizmus fejlődését befolyásolta az is, hogy ebben az országban általában nem fogadták el a hegeli és egyáltalán a spekulá-

tív filozófiát. (A hetvenes években valamelyest változik a helyzet.) Marx Wartofsky az amerikai marxizmus fejlődésének kapcsán a következőket mondta: „amennyiben Marxon keresztül meg is ismerkedtek a filozofikusan hangzó dolgokról — mint amilyen az elidegenedés, a tudat, a dialektika, a materializmus és az idealizmus, a lényeg és a véletlen — értekező gondolkodóval (Hegeltől van szó — a ford. megj.), művére úgy tekintettek, mint valami afforisztikus, rendszertelen, érthetetlen, tanácsokkal teli vagy, ami még rosszabb, mint hegelianusi műre. Az ötvenes évek amerikai filozófiájának hideg, angolos szellemében Hegel maga volt a komolytalanság, a teuton érthetlenség és logikai eltvelyedés.”⁸⁹ „A pragmatizmus nemcsak hogy a legtöbb élvonalbeli filozófust produkálta az amerikai filozófia »fénykorában« (Pierce, James, Dewey), hanem erőteljesen rányomta bélyegét az amerikai filozofálás egész szellemére.”⁹⁰ A harmincas évektől kezdve a logikai pozitivizmus is színre lép, amely mindennemű társadalomfilozófiát háttérbe szorít, és a logikát, valamint a nyelvet teszi meg filozofálása alapvető tárgyává. Ez a „szegényes filozófia”⁹¹ még kedvezőtlenebb feltételeket teremt a marxizmus befogadására és fejlődésére. „Egy átfogó társadalomkritika létrejöttét az ötvenes években egyéb tényezők mellett a filozófusok magatartása is akadályozta... Az angolszász országok háború utáni filozófiájában a nyelvfilozófusoké volt a domináns szerep, akik amellet hogy alig tanúsítottak érdeklődést a társadalmi-politikai doktrínák iránt, úgy vélték, hogy az e téren felmerülő kérdések megválaszolása nem is tartozik a filozófusok hatáskörébe. Az ilyen nézetek Nagy-Britanniában, de úgy vélem, hogy Észak-Amerikában is igen destimulálóan hatottak, ellentétben a marxizmus és az egzisztencializmus ugyanazon időszakra jellemző serkentő hatásával a kontinentális Európában.”⁹²

A marxizmus fejlődése az USA-ban lényegében nem tekinthető folyamatosnak, inkább nevezhető szaggatottnak, az „értelmiség szórványos próbálkozásorozatának”.⁹³ E folyamatra nem volt oly mértékben jellemző a marxista gondolkodás egyes „iskoláinak hatása”, mint például Nyugat-Európában. Az elmélet fejlődése mindenképp kívül esett magának a praxisnak a fejlődésén. „A kritika gyakorlatára és a gyakorlat kritikájára egyaránt a folytonosság hiánya, az epizódyszerűség a jellemző” — állapítja meg ezzel kapcsolatban Bühle.⁹⁴ Míg James Weinstein, az amerikai szocializmus ismert történésze a következőket mondja: „A baloldal (az USA-ban — M. N. megj.), tekintettel a szervezett mozgalom folytonosságának hiányára, arra kényszerült, hogy újra meg újra elődeinek tapasztalatait élje át.”⁹⁵

A marxizmus hullámszerűen fejlődött és affirmálódott tehát az Egyesült Államokban. Ezek a hullámok leginkább a munkás-, illetve szocialista mozgalom történéseinek eredményeként csaptak fel és ültek el.⁹⁶ Az amerikai szocializmus történései egyetértenek abban, „hogy az amerikai baloldal 1900 óta háromszor kapott erőre és bukott el”.⁹⁷ Az amerikai szocializmus ezen három történelmi próbálkozása a marxizmus fejlődésének és terjedésének három hullámát indította el. Ezeket meg-

előzi a legelső, amely tulajdonképpen a marxizmus egyesült államokbeli fejlődésének kezdetéhez kapcsolódik. Ezért az Egyesült Államok történelmi fejlődésének folyamán — a XIX. század közepétől napjainkig — a marxizmus fejlődésének, terjedésének és szellemi affirmálódásának négy nagyobb hullámáról beszélhetünk.

Az első hullámot a szocialista irányultságú német betelepülők politikai és elméleti aktivitása indította el a XIX. század második felében. Közülük Joseph Weydemeyer és Friedrich Sorge a legismertebbek. A második hullámot az amerikai szocialista párt aktivitása és megerősödése váltotta ki az amerikai szocializmus fénykorában, 1900—1919 között. Ezt a hullámot Daniel De Leone elméleti-politikai tevékenysége előzte meg, illetve az első olyan kísérlet, amely a marxizmust az amerikai feltételekkel összhangban kívánta fejleszteni. A harmadik hullám (a harmincas évekre esik) mindenekelőtt az amerikai kommunista párt ideológiai és politikai hatására jött létre, annak „fénykorában”. A negyedik — amely még most is érezteti hatását az amerikai egyetemeken, a társadalomtudományok oktatásában — az újbaloldali (elsősorban az egyetemista) lendületes fejlődésének hatására keletkezett a hatvanas években, ám teljes mélységében csak a hetvenes évek idején bontakozott ki. Az utolsó hullám előkészítői a társadalom kritikai elméletének szerzői (főként Herbert Marcuse és Erich Fromm) voltak, akiknek elméleti tevékenysége jelentős hatást gyakorolt a folyamat kialakulására csakhogy, mint a *Monthly Review* folyóirat köré csoportosuló szerzők (főleg Paul Sweezy és Paul Baran), valamint az újbaloldali első hírnöke, C. Wright Mills.

AROKSZALLASI BORZA Gyöngyi fordítása

(Folytatása a következő számban: A marxizmus fejlődése az USA-ban a II. világháború után)

Jegyzetek

- ¹ G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémia Kiadó, Budapest, 1979. 164. o. Ezzel kapcsolatban Hegel még hozzáteszi: „Ha Germánia erdői még egzisztáltak volna, akkor a francia forradalomra természetesen nem került volna sor.” (uo. 165—166. o.)
- ² Uo. 166. o. Marx erről nem úgy vélekedik mint Hegel. „Miként a XVIII. századi amerikai függetlenségi háború harci riadó volt az európai középosztály számára, úgy a XIX. századi amerikai polgárháború harci riadó az európai munkásosztály számára.” Marx: *Előszó A tőke első kiadásához*. Marx és Engels Válogatott Művei. Kossuth. Budapest, 1975. 2. kötet, 64. o.
- ³ Hegel. id. mű. 166. o.
- ⁴ Marx: Luis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Marx—Engels Válogatott Művei; 1. kötet, 412. o.
- ⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth. Budapest, 1972. I. kötet, 2. o.
- ⁶ Engels levele H. Schlütterhez (1892. III. 30.) Marx—Engels Művei, Kossuth, Budapest, 38. kötet, 310. o.

- ⁷ Engels: Független a „Munkásosztály helyzete Angliában” amerikai kiadásához (MEM, 21. kötet, 240. o.).
- ⁸ Paul Böhle: Marxism in the U. S.: 39 Propositions. Szerbhorvátul in *Mark-sizam u svetu* 1986/1—2. sz. 263. o.
- ⁹ Marx levele Joseph Weydemeyerhez. 1852. III. 5. Marx és Engels Válogatott Művei. III. kötet, Kossuth, Budapest, 1975., 692. o.
- ¹⁰ Lásd Christopher Lasch: *The New Radicalism in America, 1889—1963*. Vintage Book, New York, 1965. XI. o.
- ¹¹ Uo. XI. o.
- ¹² Daniel Guerin: *100 Years of Labour in the USA.*, Ink Links, London, 1979. 31. o.
- ¹³ Paul Böhle id. mű 65. o.
- ¹⁴ MED, t. 7. 277. 5.
- ¹⁵ E két pártról lásd: Oakley C. Johnson: *Marxism in United State. History Before the Russian Revolution (1876—1917)*, Humanities Press, New York, 1974., 19. o.; Philip S. Foner: *The Workingman's Party of the United States*, MEP Publications, 1984.
- ¹⁶ Mike Davis: *Zašto je Američka radnička klasa drugačija?*, *Markszizam u svetu*, 1984/10—11. sz. 336. o.
- ¹⁷ Frederic Jackson Turner: *The Significans of the Frontier in Amerika*; Lásd: Stanley Aronowitz: *False Promises*, Mc. Graw-Hill Book Company, New York, 1973, 137—139. o.
- ¹⁸ Werner Sombart: *Why is There No Socialism in the United States*, JASP, New York, 1976., 15. o.
- ¹⁹ Uo. 119. o.
- ²⁰ Paul A. Baran: *The Longer View*, Monthly Review Press, New York, 1969., 208. o.
- ²¹ Sidney Hook: *The Philosophical Basis of Marxian Socialism in the United States*. in: *Socialism in American Life*, szerk.: D. D. Egbert, S. Parsons, Princeton University Press, Princeton, 1952. 450—451. o.
- ²² Leon Samson: *Toward a United Front: A Philosophy for American Workers*, New York, 1933.
- ²³ Lásd pl.: Daniel Bell: *Marxian Socialism in the United States*. Princeton University Press, Princeton, 1967., 17. o.
- ²⁴ Georg Mc Kenna: *American Populism*, Capricorn Books, New York, 1974. XII. o.
- ²⁵ Idézve Cristiano Camporesi: *Il marxismo teorico negli USA 1900—1945*. című műve alapján. Feltrinelli Editore, Milano, 1973., 8—9. o. lásd. *Markszizam u svetu* 1986/1—2. szám.
- ²⁶ Paul Böhle: *Marxismus in den USA*, Merve Verlag, Berlin, 1974. 7. o. Böhle megjegyzi, hogy W. E. B. Du Bois mellett ezt a nézetet képviseli még William Appleman, Harvey Goldberg és David Noble is.
- ²⁷ Walter Lippman: *Sarly Writings*, Liveright, New York, 1970., 332. o.
- ²⁸ Cristiano Camporesi, id. mű.
- ²⁹ Lásd: Christopher Lasch: *The New Radicalism in Amerika 1889—1963*. (The Intellectual as a Social Type.), Vintage Book. New York. 1965. 186—349. o.
- ³⁰ Benjamin Ginzburg: *Science under Communism (1932)*. Lásd: C. Lasch: *The New Radicalism in America, 1889—1963.*, 294—295. o.

- ³¹ Stanley Aronowitz: False Promises (The Shaping of American Working Class Consciousness). 140. o.
- ³² „A tömegek választási magatartásának utóbbi elemzése az Egyesült Államokban, amelyek az 1870-től 1932-ig terjedő időszakot dolgozták fel, megerősítik a nemzeti és vallási hovatartozás megosztását mind a pártlojalítás és választási magatartás meghatározóját.” (M. Davis: *Zašto je američka radnička klasa drugačija*”, *Marksizam u svetu*, 1984/10—11. szám, 346. o.)
- ³³ Ez a két tanulmány a *New Left Review* 1980-as évi 123 és 124-es számában jelent meg. Az első közülük — nálunk is megjelent a *Marksizam u svetu* 1984/10—11. számában.
- ³⁴ Mike Davis: *Zašto je američka radnička klasa drugačija?* *Marksizam u svetu*, 1984/10—11. szám, 335. o.
- ³⁵ Uo. 335. o.
- ³⁶ Uo. 335—336. o.
- ³⁷ Uo. 336. o.
- ³⁸ Uo. 337. o.
- ³⁹ Uo. 337. o.
- ⁴⁰ Uo. 337. o.
- ⁴¹ Uo. 349. o.
- ⁴² Uo. 359, 364, 365, 369, 372, 376, 378, 383. o.
- ⁴³ Mike Davis: *The Barren Marriage of American Labour and Democratic Party*, *New Left Review*, 1980., 124. szám, 44. o.
- ⁴⁴ Uo. 84. o.
- ⁴⁵ T. B. Bottomore: *Critics of Society (Radical Thought in North America)*, A. Vintage Book, New York, 1969. 45. o.
- ⁴⁶ Cristiano Camporesi: *Il marxismo teorico negli USA 1900—1945.*, 7. o.
- ⁴⁷ Christopher Lasch: *The Agony of the American Left*. Vintage Book, New York, 1969., 43. o.
- ⁴⁸ Uo. 44. o.
- ⁴⁹ David Herreshoff: *The Original of American Marxism*, Monad Press, New York, 1973., 16. o.
- ⁵⁰ Paul Böhle: *Marxizmus in den USA.*, 11. o.
- ⁵¹ Stanley Aronowitz: *The Crisis in Historical Materialism*, Praeger, New York, 1981., 3. o.
- ⁵² Az „akadémiai marxizmus” fogalmáról lásd Aldo Zanardo: *Za jednu istoriju savremenog marxizma*, *Marksizam u svetu*, 1980/5—6. szám; Miloš Nikolić: *Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma*. A *Marksizam u svetu* kiadása, 1983., 28—34. o.
- ⁵³ Lásd a Russel Jacobyval készített interjút a Cansas „Thelos” Conference-en, *Thelos*, 46. szám, 87. o.
- ⁵⁴ Paul Mattick: *Marxismo, ayer, hoy y manana*, *Nuova politica*, II., 7. szám, 14. és 16. o.
- ⁵⁵ Bertell Ollman, Edward Vernoff (ur.): *The Left Academy*, Mc Graw-Hill, New York, 1982., 3. o.
- ⁵⁶ Paul Böhle: *Marxizmus in den USA*, 8. o.
- ⁵⁷ Jeremy Brecher: *Strike!*, South End Press, Boston, 1977.; Stanley Aronowitz: *False Promises* id. kiad.; Richard Hamilton: *Class and Politics in the U. S.*, Wiley, New York, 1972.
- ⁵⁸ MED, t. 45. 96. o.

- 59 Paul Böhle: *Marxismus in den USA.*, 15. o.
- 60 Uo. 15. o.
- 61 Orestás Brownsonról lásd David Herreshoff: *The Origin of American Marxism.* New York, 1973., 31—48. o.
- 62 Lásd: George McKenna: *American Populism*, G. P. Tutnam's Sons, New York, 1974.
- 63 Lásd erről Christopher Lasch: *The New Radicalism in America 1889—1963 (The Intellectual As a Social Type)*, id. kiadás; Richard Hofstadter: *The Age of Reform: From Bryan to F. D. R.*, A. Knopf, New York, 1956.
- 64 Daniel Bell: *Marxian Socialism in the United States.* Princeton University Press, Princeton, 1973., 56. o.
- 65 Lásd: Morton G. White: *Društvena misao u Americi.* Školska knjiga Zagreb., 1979.—
- 66 Uo. 177. o.
- 67 Oakley C. Johnson: *Marxism in United States. History Before Russian Revolution, 1876—1917*, Humanities Press, New York, 1974., 150. o.
- 68 C. Wright Mills: *The Marxists.* Penguin Books, London, 1962. 13. o.
- 69 Lásd: Daniel Bell: *Marxism in the United States.* Princeton University Press, Princeton, 1973., 59. o.
- 70 Paul Böhle: *Marxismus in den USA.* 13. o.
- 71 Christopher Lasch: *The Agony of the American Left*, 7. o.; Ezzel kapcsolatban lásd még C. Camporesi: *Il marxismo teorico negli USA (1900—1945)* című könyvének első fejezetét.
- 72 Mindenekelőtt: E. R. A. Seligman: *The Economic Interpretation of History (1902)*; P. A. Sorokin: *Contemporary Sociological Theories*; M. M. Knight: *The Economic Interpretation of History*; M. H. Bober: *Karl Marx's Interpretation of History és mások.*
- 73 Cristiano Camporesi: *Il marxismo teorico negli USA (1900—1945)*, 40. o.
- 74 Paul Böhle: *Marxismus in den USA*, 18. o.
- 75 David Herreshoff: *The Origin of American Marxism*, Monad Press, Book, New York, 1973., 188. o.
- 76 Paul Böhle: *Marxismus in den USA.* 21. o.
- 77 Uo. 22. o.
- 78 T. B. Bottomore: *Critics of Society, Radical Thought in North America*, Vintage Book, 1969., 37. o.
- 79 Uo. 38. o.
- 80 Christopher Lasch: *The Agony of the American Left.* 178—179. o.
- 81 Dick Howard: *The marxian Legacy.* The MacMillan Press, London, 1977., 21. o.
- 82 Hazai kiadása: Paul Sweezy: *Teorija kapitalističkog razvitka.* Naprijed, Zagreb, 1959.
- 83 Paul Böhle: *Marxismus in den USA.* 11. o.
- 84 Christopher Lasch: *The Agony of the American Left.* 44. o.
- 85 Christopher Lasch: *The New Radicalism in America 1889—1963.* 344. o.
- 86 Lásd: Sidney Hook: *Communist and the American Intellectuals From the Thirties to the Eighties.* in. S. Hook: *Marxism and Beyond.* Rowman and Littlefield, Totowa, 1983., 85—88. o.; Daniel Bell: *Marxism in the United States.* Princeton, 1967., 136. o.; Christopher Lasch: *The Agony of the American Left.* 67. o., stb.

- ⁸⁷ Paul Böhle: *Marxism in the U. S.: 39 Propositions*. 70. o.; Christopher Lasch is hangsúlyozza (*The New Radicalism in America 1889—1963*. 306. o.), hogy a „marxizmus az USA-ban vallás volt”, és hogy az értelmiség számára a pragmatizmus is egyfajta vallássá vált, ellenál-lásként a marxizmusra.
- ⁸⁸ Paul Böhle: *Marxismus in den USA*. 11. o.
- ⁸⁹ Marx Wartofsky: *Marx among the Philosophers*. in: *The Left Academy, Marxist Scholarship on American Campuses* (szerk. B. Ollman, E. Vernoff), Mc Grow-Hill Book, New York, 1982., 117. o.
- ⁹⁰ Gajo Petrović: *Morton White: Pobuna protiv formalizma*. in: *Morton G. White: Društvena misao u Americi*. Školska knjiga, Zagreb, 1979., 8. o.
- ⁹¹ Max Horkheimer: *Pomračenje uma*. „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1963., 77. o.
- ⁹² T. B. Bottomore: *Critics of Society*. 66—67. o.
- ⁹³ Paul Böhle: *Marxismus in the U. S.: 39 Propositions*, 69. o.
- ⁹⁴ Paul Böhle: *Marxismus in den USA*. 7. o.
- ⁹⁵ James Weinstein: *Ambiguous Legacy. The Left in American Politics*. New Viewpoints, New York, 1975., VII. o.
- ⁹⁶ Erre a kapcsolatra mutat rá T. B. Bottomore is *Critics of Society* című könyvében. 87—88. o.
- ⁹⁷ James Weinstein: *Ambiguous Legacy*. VII. o.

Zsolnay-eozin, dombormű, Nikelszky Géza terve

Várady Tibor

A HATVANAS ÉVEK KULTÚRFORRADALMA ÉS AZ AMERIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

Két évtizeddel ezelőtt, egy Iowa állambeli bíróság az Amerikai Egyesült Államokban, különös meggondolások alapján döntött egy meglehetősen szokványos perben. A bíróságnak azt kellett eldöntenie, hogy az anya halála után kié legyen a gyerek: az apáé-e vagy az anyai nagyszülőké. A döntés meghozatalakor azonban két világot kellett valahogyan megértenie, fogalmakba öntenie és összevetnie. Az egyik a hagyományos amerikai eszmények világa, a már megalapozott társadalmi pozíció talapzatáról emelkedő törvény- és szabálytisztelet, melyhez egy uralkodóvá lett és jellegformáló ornamentika és metafora-világ kapcsolódik, kiterjedve a vallásra, szobadíszítésre, öltözködésre, zenére, szexuális rituálékra, szomszédoknál alkalmazandó konverzációs fordulatokra. A másik, a hatvanas évek kultúrforradalmának világa, melynek közvetlen célpontja pontosan a metafora és ornamentika, miközben békét kínál rend helyett, és a forradalmak krónikus perspektívahiányában divat tagadásának vallja az új divatot. A jelentéshordozó díszletek és metaforák pedig rendkívül fontosak. Archibald Macheish amerikai költő szerint „Egy világnak vége van, ha metaforája meghal” (A world ends when its metaphor has died).

A pert az apa indította. Az anya autószerencsétlenségben halt meg, és ezután az apa (Harold Painter) az ötéves Markot az anyai nagyszülőknél helyezte el, miután megegyezett velük, hogy a gyerek addig marad a Bannister házaspárnál (a nagyszülőknél), amíg az ő életkörülményei nem rendeződnek. Másfél év múlva Painter megnősült, az új feleségével együtt át akarta venni fia további nevelését, de a nagyszülők nemet mondtak. Painter bírósághoz fordult.

A két peres fél szinte prototípusa volt két életszemléletnek és magartásformának. A Bannister házaspár kertvárosban él, köztisztviselőnek örvendő tagjai egy megbecsült és egy erre igen igényes, meglehetősen zárt közösségnek. Otthonuk „tágas és kényelmes”, amint ezt a bíróság megállapítja. Mindketten egyetemet (college) végeztek, Bannister úr tagja az iskolabizottságnak és tevékeny az egyházközösségben. Mindketten

hatvanévesek. Harold Painter ezzel szemben Kaliforniában született, szülei elváltak, amikor kétéves volt, az iskola nem érdekelte, abba is hagyta és elment tengerésznek, majd mégis csak befejezte a középiskolát. Végül újságíró lett. A bíróság megállapította, hogy Painter nem vallásos, hogy meglehetősen sok zen-buddhista könyvet olvasott és „ezek nagy hatással voltak rá”. Feleségének két temetést rendezett. Az egyikben maga volt jelen és egy — elhunythoz írt — hosszú levelet olvasott fel. A másikon jelen voltak a barátok, ismerősök is — Painter pulóverben jelent meg. A nagyszükek ügyvédjének követelésére Paintert pszichiátriai vizsgálatnak vetették alá. Az orvos nem talált semmilyen rendellenességet, vagy lelki ingatagságot, de megállapította, hogy Painter romantikus és álmodozó hajlamú. Életcélja, hogy írjon és fényképezzen. Új felesége katolikus, ami Iowában szintén (legalábbis enyhén) rendhagyó.

A konfliktus éles és világos. A bíróság feladata pedig nehéz. Az intézményesített igazságszolgáltatás gyökerei természetesen Bannisterék világában vannak, de ahhoz, hogy az intézmény és tekintélye fennmaradjon, arra is szükség van, hogy a döntést ne kultúra-, ornamentika- és metaforakülönbségek indokolják. Ezek nem tartoznak a „lényeghez”. És talán egyik állam jogrendszere sem fordít akkora figyelmet a „lényeg” és a „periféria” különválasztására, mint éppen az amerikai. Szintén nincsen per, melyben többször is fel ne vetődne az a kérdés, hogy melyik kérdésfeltevés, melyik bizonyíték a megengedett és melyik nem; mi tartozik a lényeghez, és mi rejti magában azt a veszélyt, hogy előítéleteket, rokonszenvet, vagy ellenszenvet kelt az ítéletozókban, és így megzavarja a világos és igazságos okfejtést. Arisztotelész szerint a törvényeknek meg kell akadályozniuk a „tárgyhoz nem tartozó dolgokról való beszédet... Nem szabad ugyanis megfertőzni a bírót azáltal, hogy haragra, gyűlöletre vagy szánalomra indítjuk. Ez olyasféle, mintha valaki elgörcbítene a vonalzót, mellyel dolgozni akar”. (Arisztotelész: Rétorika. Budapest, 1982, 6.) Az amerikai perrendtartás Arisztotelész leg-hívebb követője.

De hogyan lehet eltekinteni a mellékestől, amikor egy forradalom (minden prognózissal és elvárással ellentétben) pont e *mellékesen* keresztül támadja oldalba a fennálló rendet (és nem is reménytelenül, ha Archibald MacLeish-nek igaza van). Másrészt pedig, ha a bíróság felismerve a veszélyt, vállalja a csatát, hogyan húz majd később sorsdöntő választóvonalat *elgörcbült vonalzójával*?

A bíróság igyekezett minden vonalat tartani. Ezért hangsúlyozza, hogy:

„Nincsen olyan felhatalmazásunk, hogy két normális keretek közt mozgó életmód közötti választásunk alapján ítéljük oda a gyermeket, és ezt nem is tesszük.”

E megállapítás után azonban rögtön ez a mondat következik: „Mindazonáltal az életfilozófiák fontosak, amennyiben kihatással vannak a kis Markra és az ő igényeire.”

Az iowai bíróság úgy látta, hogy kihatással vannak. Igen korrekt módon felsorolja az apa mellett szóló érveket is: azt, hogy először is ő a gyerek apja, hogy az amerikai jogban igen erős a szülő javára alakult vélelem, hogy az anyának végrendelete volt, melyben éppen a férjét (az apát) nevezte ki a gyermek gondozójának, hogy Bannisterék 60 évesek, és hogy 70 évesek lesznek, mire Mark középiskolás lesz. Mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy a gyermek érdeke azt követeli meg, hogy Bannisterék „szilárd, megbízható, konvencionális, középosztálybeli otthonában” maradjon, nem pedig Painteréknél, ahol a légkör „nem konvencionális, bohém, intellektuálisan talán ösztönző és bizonytalan”. Nem maradt ki a megindoklásból az uralkodó amerikai életmód egyik fontos pillére, a pszichológus sem. A bíróság kulcsfontosságúnak tartja dr. Hawks véleményét, aki szerint Mark, amikor a nagyszülőkhöz került, kegyetlen volt az állatokkal, nem viselkedett kifogástalanul, és nem szerették az óvodatársai. Két év után azonban Mark fegyelmezett, boldog és viszonylag népszerű lett osztálytársai közt. Dr. Hawks azt is hangsúlyozta, hogy egy „apai alkat” jelenléte a fontos, nem pedig a biológiai apáé. (A kultúrértékek szokatlanul éles polarizációjához ebben az ügyben még azt a véletlent is hozzátehetjük, hogy a pszichológust Hawks-nak hívják, „hawk” pedig héját jelent, és „héjáknak” nevezik az amerikai politikai életben a merev jobboldal képviselőit, különösen a vietnami háború akkori pártolóit.)

Ha el is görbült a vonalzó, sikerült kiiktatni, epizódként félretenni a zavaró jelent, közvetlenül a múlthoz kapcsolva a jövőt. Talán sohasem volt még a szó szoros értelmében egy ennyire „elveszett generáció”, mint Painteré.

A Painter v. Bannister ítéletet 1966-ban hozták, egy sajátos mozgalom kibontakozásának idején, mely mozgalom Európán is végigvonult, és sokan kultúrforradalomnak nevezik. Többnyire azt hisszük, hogy létezik egy általánosan kialakult és elfogadott kép erről a mozgalomról és légköréről. Komolyabb elemzés azonban valószínűleg kimutatná e feltételezés törékeny voltát; talán kimutatná azt is, hogy az a nagyon általános képzet, mely valóban közös a megfigyelők körében, nem közös, nem azonos magával a mozgalommal... Talán túl közel vannak még az események, túl közel van saját szerepünk, hozzáállásunk is. Kicsit tompulnunk kell még ahhoz, hogy lelkiismeret-furdalás nélkül elfogadjuk a mindent megoldó bölcsességet, mely szerint egy kicsit igazuk volt ezeknek is, meg azoknak is. Ezért, amikor megpróbálom valahogyan újrafogalmazni azt a légkört, mely a Painter v. Bannister ítélet hátterét képezi, igyekszem néhány alapvető és vitathatatlan megállapításra szorítkozni. Nem vitás, hogy a hatvanas években különös erővel és lendülettel bírtak az alternatív kultúrértékek, magatartások, képzetek, és hogy kihívták (talán veszélyeztették is) a megállapodott kulturális, politikai, jogi struktúrákat, az „establishment”-et. Kialakult egy szokatlan éleslátás, mely áthatolt a konvenciók szövetén, agyonismélt álláspontok hordalékán. Izgalmas kaland volt a képletek felismerése,

leleplezése. Roberto Mangabeira Unger — a tüntető diákok egyike, ma harvardi tanár — felveti a kérdést: „...Lehet-e egyáltalán az emberi magatartásban annyi folytonosság az idők során és van-e annyi hasonlóság egyének között, hogy ez lehetővé tegyen akár egy szervezett társadalmat, akár egy társadalomtudományt?” (R. M. Unger: *Law in Modern Society*. The Free Press, New York, 1977, 23)

A jog — logikusan — természetes céltáblája volt a hatvanas évek kultúrforradalmának Amerikában. Az ellenkultúra bajnokai abban hittek, hogy a beidegződött szemlélet és ceremónia félhomálya tulajdonképpen nem egy méltóságteljes, tiszteletre méltó és megbízható mechanizmust rejt, hanem egy bizarr cirkuszi forgatókönyvet; nem tudták többé elhinni, hogy logikusabb és nem kevésbé neveléses hosszú fehér parókát hordani a bíróságon, mint az önkiszolgálóban. Álarcosbálnak látták a procedúrát, nem vetve fel egy további — szintén izgalmas — kérdést, hogy mi szüksége van álarcra a hatalom letéteményeseinek; nem kérdezve azt sem, hogy mi a különbség az arc és a soha le nem vetett álarc között.

A jogrend képviselői, természetesen, felsőbbrendű mosollyal indultak, oda nem tartozónak, redundánsnak ítélve minden bírálatot, igyekezve védeni és fenntartani a kialakult procedúrák és metaforák világát, de egyszersmind azt a képzetet is, hogy az amerikai jogrend kulturális előítéletek nélkül működik. Mindezt persze nemigen lehetett hosszabb ideig mosollyal bírni.

Megállnék egy pillanatra a *redundancia* kérdésénél. Nem csak a jogszabályok bírálata tűnik néha irreleváns terjengőségnek. Magukat a jogszabályokat is éri néha ilyen bírálat — és nemcsak hippik részéről. Nem ritka, hogy a jog, túlbuzgó módon, lemond saját területéről és azt politikai szólamok hirdetőtáblájaként adja bérbe, kiadva ezzel saját autoritását is, melynek ára ilyenkor természetesen rohamosan csökken. A jelentésterületek átengedése, bérbeadása persze nem csak a joggal kapcsolatban észlelhető. Gyakran eszembe jut kamaszkorom egyik meglepetése (bár hamar megszűnt meglepetés lenni), amikor is a pingpongcapatom vezetősége úgy döntött, hogy valamelyik szerda délután évi közgyűlés lesz. (Frissen olajozták a padlót, amúgy se lehetett volna játszani.) Ott ültünk, azt hiszem, heten, a fal melletti, alig 30 cm magas padon és az elnöklő egyáltalán nem a pingpongról kezdett beszélni, hanem az általános külpolitikai helyzetről, ezek meg azok ármánykodásáról olvasott fel beszámolót. (Később ugyan rátért a pingpongra is.)

Hogy visszatérjek a témámhoz, a jog területével való visszaéléseket, a történelem folyamán egyik legmegbecsültebb kultúrforradalmi vezérégyéniség, gróf Széchenyi István is ostorozza. 1835-ben, a Hunniában ezt írja:

„Törvénykönyveink kitisztítása és mind azon tárgyak máshová illesztése, melyek törvények közé nem illenek, s ekép azokat csak össze-viszsa zavarják, mint indigenáink születésnapjai, fundációink emlékei sat. legsürgetősb szükségeink közé tartoznak...” (79. oldal)

A felhívás ma is időszerű. Ma sem ritka az olyan törvényszöveg, mely inkább születésnapi jókívánság, mint norma.

Az amerikai kultúrforradalom erejét az bizonyítja, hogy — ha csak egy rövid időre is — sikerült kérdésessé tennie, hogy melyik oldalon van a redundancia és össze-vissza zavarás. És ez szokatlanul nehéz feladat elé állította a jogrend képviselőit. Fel kellett ismerniük saját eszményeiket az új szöveg- és magatartáskörnyezetben, és továbbra is követni kellett (volna) ezeket az ideálokat. Ez pedig valóban nehéz, ha az eszmények nem az ismert és megszokott próbatételek, tanmesék és fordulatok csattanójaként mutatkoznak. Az Egyesült Államok alkotmányának híres első függeléke például szilárd talajra helyezi azt az elvet, mely szerint jogszabállyal sem lehet korlátozni a szólásszabadságot, a sajtószabadságot és a békés célú gyülekezések jogát. De vajon vonatkozik-e ez *ezekre* a sajtó- és beszédszövegekre, melyeket a hatvanas évek folyamán hallanak az amerikai bírók, vajon vonatkozik-e *ezekre* a gyülekezetekre is (az alkotmány atyjai nyilván nem happeningekre gondoltak), vonatkozik-e az eltérő vélemény *ilyen formájú* kinyilatkoztatásaira? Mődfelett nagy a kísértés, hogy a szabadságot az igazságszolgáltatás ügyvivői arra korlátozzák, ami tetsző és kívánatos, hogy a nagy elvek égisze alól kiszorítsák azt, ami nem kívánatos, ami kellemetlen. E kiszorítás retorikai hadművelete rendszerint olyan fogalompárok ügyes alkalmazásával történik, mint például a szabadságjogokkal való élés — és az azokkal való visszaélés; valódi — és hamis (absztrakt) humanizmus; jóindulatú (építő) — rosszindulatú (destruktív) bírálat; kritikus — kritizáló; helyes amit mond — helyes amit mond, de a mód...!

A kísértésnek több ízben nem tudott ellenállni az amerikai igazságszolgáltatás, amikor olyan kifejezésformákkal találta magát szemben, mint például a „sit-in” (a protestálók napokig ülnek az egyetemi adminisztráció lépcsőin vagy a könyvtárban), a katonakönyvecskék égetése, grafiti, vagy különböző politikai happeningek. Meg kell azonban azt is mondani, hogy több esetben (különösen azokban, melyek felsőbb bírósági fórumokig jutottak) a bíróság módosította, tágította hagyományos fogalmi és metafora apparátusát, és felismerte az I. függelék elveit az „ellenkultúra” szöveggörnyezetében is. Különös jelentőséggel bírnak például azok az ítéletek, melyekben elismerést nyert, hogy a „szimbolikus magatartás” (symbolic conduct) is valamiféle *beszéd* és így védi az alkotmány. (Az alkotmány a „beszéd” szabadságáról — freedom of speech — szól.) Több ízben hivatkoznak a bíróságok egy még 1931-ből származó precedensre (Stromberg v. California), melyben a Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy a vörös zászló kitűzése is szólásszabadság kérdése, és ezért nem tiltható. „A szimbolika — mondta Jackson bíró — az eszmék közlésének primitív, de igen hatásos módja. Egy jelvény vagy zászló használata rendszert, eszmét, intézményt, vagy személyt szimbolizál, és lerövidíti az utat az egyik tudattól a másikig...”

A hatvanas évek folyamán több ítéletben a szólásszabadság védelme kiterjed nem-verbális kifejezőmódokra is. A Brown v. Louisiana eset-

ben, például, a Legfelsőbb Bíróság úgy látja, hogy alkotmányos prote-
stálás-formát választottak azok a négerék, akik *sit-in-t* rendeztek a vá-
rosi könyvtárban, melyben külön tolóállványok voltak a négerék, il-
letve fehérek számára. Több rendőri felszólítás után is ott maradtak
ülve záróra után; és ebben a Legfelsőbb Bíróság politikai véleménynyil-
vánítást látott, melynek büntetése veszélyeztetné az alkotmányos jogok-
kat. Jól ismert az O'Brien eset is (1968). O'Brien (mint sokan mások)
katonakönyvecskéjét égette el, tiltakozásként a vietnami háború ellen.
Ezúttal a bíróság úgy találta, hogy nem alkotmányellenes az ilyen vé-
leménynyilvánítás tiltása, tehát O'Brien büntethető.

Az amerikai igazságszolgáltatás és a hatvanas évek kultúrforradal-
mának kapcsolatáról beszélve, nem kerülhető meg a „Chicagói hetek”
híres (és hírhedt) ügye. Ezúttal alkotmányos méricskélés helyett elszaba-
dult szenvedélyeket, nyílt kultúrháborút látunk. 1968-ban, Chicagóban
volt a Demokrata Párt elnökjelölő kongresszusa, melyen megbukott Eu-
gene McCarthy, az egyedüli politikus, akit az ellenkultúra is elfogadha-
tónak tartott. A McCarthy kampányt nagyrészt a hatvanas évek kul-
túrforradalmának elemi erejű lelkesedése sodorta előre, de mindez el-
akadt a pártszervezet és szavazási procedúra hullámtörőin. A kongresz-
szus alatt különcsatát vívtak Daley polgármester rendőrei és az ellen-
kultúra legkülönbözőbb válfajainak apostolai és követői. Az események-
nek bírósági epilógusa is lett. A vádlottak padjára az alternatív politi-
kának és kultúrának olyan egyéniségei kerültek, mint Bobby Seale, Ab-
bie Hoffman, Thomas Hayden, Jerry Rubin, akik igyekeztek színházzá
változtatni a bírósági termet és a játékban bizonyítani világuk auten-
tikusságát, valamint a szokásos procedurális forgatókönyv abszurditá-
sát. E játék koncepciójába tökéletesen beleillett a második Hoffman (Ju-
lius, a bíró), aki elképesztő merevségével, a megértés tökéletes hiányá-
val, jelentős szerepet vállalt a drámában.

A legnagyobb csata akörül folyt, hogy milyen bizonyítékokat lehet
bemutatni az esküdteknek. A vádlottak például nagyon inszisztáltak egy
film bemutatásán, melyet Abbie Hoffmann, a yippie mozgalom vezér-
egyénisége rendezett. A film váltakozó képsorokat mutat be. Előbb a
chicagói tüntetők és a rendőrség összeütközéseiről indul képsor, majd
ezt régi némafilmek részletei követik, aztán középkori csaták. Utána
bemutatásra kerül, hogy mire képes egy rendőri gumibot egy paradicsom-
mal, majd egy tökkel, végül pedig egy emberi fejfel. Az ügyész és
a bíró egészen elképedve kérdezték, hogy valóban *bizonyítékként* akar-
ja-e a védelem bemutatni ezt a filmet. Kuenstler ügyvéd azt felelte,
hogy ez a kulcsbizonyíték. A bíró megnézte a filmet, de úgy döntött,
hogy bizonyítékként mégsem veheti fel, tehát az esküdteknek nem mu-
tatták be. Julius Hoffman nyilvánvalóan nem akart eltávolodni a ha-
gyományos bizonyítási eszközöktől, mint a tanúk, vagy a vádlottak ki-
hallgatása. Ezzel sem volt azonban szerencséje. Az egyik tanú Alan
Ginsberg volt, aki a személyi adatok felvételekor foglalkozásaként a
„yippie mozgalom vallásos experimentátora” szakmát jelölte meg. Arra

a kérdésre, hogy mit látott a tüntetők és a rendőrök összecsapása folyamán, Ginsberg egy költeményével felelt. További kérdések után egy félórás Hare Krishna mantrát énekelt. Énekkel válaszolt az ügyész keresztkérdéseire is. A vádlottak Vietkong zászlókat lengettek, jelekkel kommunikáltak, virágot hintettek a vád képviselőire, majd fasisztának titulálták őket. Egyre-másra híres énekeseket javasoltak tanúnak.

Hoffmann bíró és Schultz ügyész sem maradtak azonban tétlenek. A védelem bizonyítási indítványait rendre visszautasították és a hippyk közé beépített titkos ügynököket szólították a tanúemelvényre. Négy ügyvédet letartóztattak, majd mindennek koronájaként Hoffman bíró elrendelte, hogy Bobby Seale vádlottat láncolják meg és tömjék be a száját. (A nyolcvanéves Hoffmannál ügyesebb és jártasabb kollégák a világ különböző részein ezt valószínűleg a szólásszabadság védelmével indokolták volna.)

A végén Bobby Seale-t és társait nem az eredeti vádpontok alapján, hanem a bíróság sértegetése miatt ítélték el.

A chicagói hetek pere az alternatív kultúra vezéreinek elítélésével végződött, de az ő igazságukat bizonyította. Ebben az eljárásban az amerikai bíróság valóban úgy osztott igazságot, mint ahogy azt esküdt ellenségei állítják.

Végül még egy pert szeretnék említeni, amely politikailag kevésbé volt jelentős, de jogilag nem kevésbé érdekes. Ezúttal bátorítóbb az epilógus.

1971-ben a Legfelsőbb Bíróság elé került Paul Cohen ügye, aki 1968 áprilisában a Los Angeles-i bíróság folyosóján sétált, viharkabátját mutogatva, melyre hatalmas betűkkel ki volt írva, hogy BASZD A BEHÍVÓT (FUCK THE DRAFT). Ezért vádat emeltek ellene és a Los Angeles-i bíróság el is ítélte „csendháborítás miatt”, valamint azért, mert „viselkedése erőszakos reagálást válthat ki”. Nem hagyták figyelmen kívül azt sem, hogy a bírósági folyosón nők és gyermekek is tartózkodtak. Cohen azzal védekezett, hogy ily módon akarta kifejezni érzelmeit a vietnami háború iránt, és így akarta elmondani, hogy mi a véleménye a katonai szolgálatról a vietnami háborúban. A Los Angeles-i bíróságot ezzel nem győzte meg.

Amint maga az esemény, úgy a büntetés sem volt dramatikus. Cohent 30 nap fogságra ítélték. Nem tudom, hogy a súlyosabb fejlemények hiánya kihatással volt-e a Legfelsőbb Bíróság gondolkodására. Kétségtelen azonban, hogy az eset egy igen érdekes, kifinomult és alapjában véve pártatlan analízisnek volt a kiindulópontja. A Legfelsőbb Bíróság arról döntött, hogy alkotmányos-e az a kaliforniai szabály, melynek alapján elítélték Cohent. Az ítélet megszövegezése világosan mutatja, hogy a bírák nem sok rokonszenvet táplálnak Cohen személyisége és üzenetei iránt. Sikerült azonban — J. Hoffmannal ellentétben — egy méltóság-tesztet és logikus besorolást és elemzést végezniük. Ízléstelennek nevezik a Cohen által választott tiltakozási módot és szöveget, de felteszik a kérdést, hogy „Lehet-e tiltani bizonyos szavakat annak a veszélye nél-

kül, hogy ezzel eszméket is elfojtsunk?”. Ha büntetjük Cohen viselkedését, a következő lépés nem „a népszerűtlen eszmék betiltása” lesz-e?

A Legfelsőbb Bíróság nyilvánvalóan azt igyekszik bizonyítani, hogy továbbra is érvényesek az alapelvek, és továbbra is használható az elvek megvalósítását szolgáló fogalom- és eszköztár. Ezért, betartva a megfelelő távolságot, mintegy pincettával emeli ki az eseményeket, hogy azután behelyezze a megfelelő jogi keretbe; közben büszkén azt sugallmazva, hogy ezúttal is csak úgy jár el, mint minden egyéb esetben, és mint ahogy minden tisztességes bíróságnak el kell járnia.

Maga a történet meglehetősen komikusan hat a barokk keretekben. A bíróság megállapítja például, hogy téves az a vád, mely szerint *obszcénnek* kellene minősíteni a BASZD A BEHÍVÓT mondatot. A logikai sorrendet betartva, a Legfelsőbb Bíróság előbb azt konstatálja, hogy több precedens nyomán vitathatatlan, hogy csak akkor lehet obszcén kifejezésmódot tiltani, ha az „jelentős mértékben erotikus is”. Ebből a tételből következik azután az is, hogy az adott esetben nem lehet szó tiltandó obszcenitásról, mert „nem védhető az az álláspont, mely szerint a katonakötelezettek szelektálási rendszerére tett vulgáris allúzió, erotikus irányzatú pszichikai ingeret keltene bárkiben is, aki szembesül Cohen kegyetlenül elcsúfított viharkabátjával”.

Megállapítást nyert az is, hogy nem lehet szó pszichikai erőszakról sem, azokkal szemben akik a bíróság előcsarnokában voltak Cohen demonstrációja idején, még a nőekkel szemben sem — mert mindenki elfordíthatta volna a fejét. Más lenne, ha a vádlott valakinek az otthonába vitte volna kabátját és azon az üzenetet, mert ott a magánszféra sokkal messzebb menő védelemre jogosult, mint nyilvános helyen. A Legfelsőbb Bíróság meglátása szerint az elsőfokú bíróságot valamilyen meg nem fogalmazott és meg nem különböztetett félelem vezérelte, nyugtalanítástól való félelem, mely azonban nem jogosult eltörölni a szólásszabadságot és a kifejezésszabadságát. Az ítélet rámutat az ízlések és kifejezésmódok relatív voltára is. „Míg talán — olvassuk az indoklásban — a szóban forgó kifejezés ízléstelenebb a fajtájába tartozó többinél is, nem szabad megfélemednünk arról, hogy ami az egyik embernek vulgáris, a másiknak éppen költői.”

A végén a Legfelsőbb Bíróság leszögezi, hogy nem lehet megbüntetni Cohent anélkül, hogy ez ne csorbítaná a szólásszabadság alkotmányos elvét. Az indoklás hivatkozik Felix Frankfurter, az amerikai igazságszolgáltatás egyik legnagyobb egyéniségének szavaira is. Frankfurter ezt mondja egy 1944-ben fogalmazott ítéletében: „A polgárnak egyik alapvető joga, hogy bíráljon köztisztviselő személyeket és rendszabályokat, és ez nemcsak az informált és felelősségteljes bírálatra vonatkozik, hanem annak a szabadságára is, hogy valaki mértékletesség nélkül, komolytalanul beszéljen.”

Mit lehetne mindebből a végén leszűrni? A felsorolt jogesetek betekintést engednek egy konfliktus szerkezetébe, mely ugyan nem új — nem is megismételhetetlen —, de a hatvanas évek során különös intenzitással jelentkezett, nyílttá és láthatóvá vált. Az esetek arról is tanúskodnak, hogy milyen roppant nehéz bizonyítani, hogy tulajdonképpen apa lehet egy kaliforniai újságíró, zen-buddhista könyvek olvasója, aki az alkalmakhoz nem megfelelő módon öltözködik; hogy politikai eszméket ki lehet fejezni életmóddal, öltözködéssel. Arról pedig ne is beszéljünk, milyen nehéz bizonyítani, hogy a világpolitika nagyjai infantilisak, akik több évi durcáskodás után hajlandók egymással parolázni, és azt hiszik, hogy ezzel kiérdemelték a világközvélemény tapsát, és nem azok, akik szokatlan szavakat írnak szokatlan helyre. Más szóval, nagyon nehéz volt bizonyítani, hogy a hatvanas évek alternatív kultúrértékei, magatartásformái ehhez a világhoz és korszakhoz tartoznak. Azokban a pillanatokban, amikor ez sikerült, úgy tűnt viszont, hogy a megállapodott szerkezetek, metaforák, igazságszolgáltatási procedúrák rekedtek a valós időn és világon kívül.

Ez csak eggyel több ok arra, hogy feltegyük a kérdést: Vajon túl korán, vagy túl későn jött-e a hatvanas évek kultúrforradalma?

Rezime

Kulturna revolucija šezdesetih godina i američko pravosuđe

Nova kulturna ponašanja koja su se širila tokom šezdesetih godina, predstavljali su izazov i zagonetku i za američko pravosuđe. Slučajevi koji su stigli do Vrhovnog suda SAD, kao što je spor Cohen protiv Kalifornije (javno izlaganje opscene poruke), ili pak slučaj čikaške sedmorice, prerasli su u suđenje alternativnim vrednostima i ponašanjima. Za dobro i tradicionalno građenu mašineriju pravosuđa nije bilo lako da pronade granicu između uvredljivog i kriminalnog ponašanja sa jedne strane i neobičnog, drugačijeg postupanja sa druge strane. Pokazalo se da je takođe veoma teško prepoznati (inače nesporne) ideale pravde i slobode u kontekstu novih ponašanja, te primeniti iste principe i ideale na „čudne ljude“.

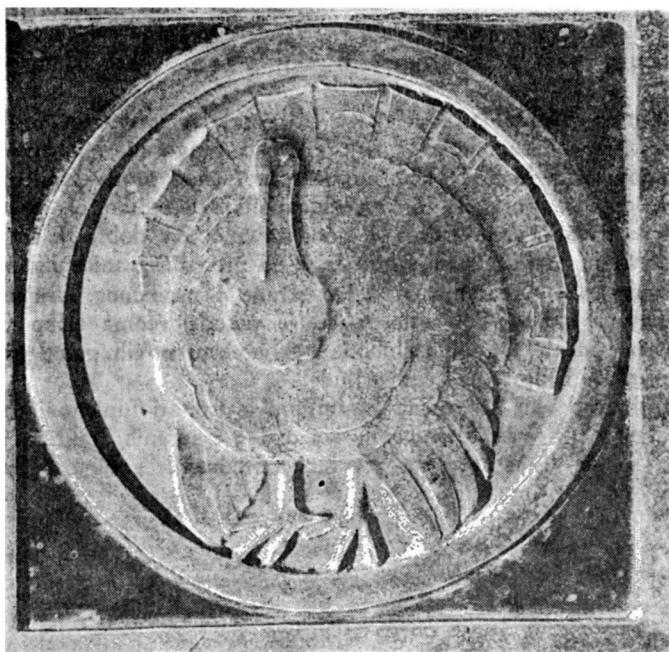
Iz perspektive od oko 20 godina zanimljivo je ispitati funkcionisanje pravosudnog mehanizma u vreme osobenih izazova i iskušenja; takođe je zanimljivo upitati se, da li je kulturna revolucija šezdesetih godina došla prerano ili prekasno.

Summary

The American judiciary and the cultural revolution of the sixties

New cultural attitudes which were gaining ground during the sixties represented a challenge and a puzzle to the American judiciary as well. Proceedings like the Chicago 7 trial, or the Cohen v. California case (public display of a four-letter word) which reached the Supreme Court, became trials of alternative cultural values and behaviour. It was not easy for the well- (and traditionally) built machinery of justice to find a dividing line between offensive and criminal behaviour on one side, and unusual, different conduct on the other side. It proved to be equally difficult to recognize (otherwise undisputed) ideals of freedom and justice within the context of new attitudes, and to apply the very same principles and ideals to „strange people”.

From a perspective of about twenty years, it is interesting to investigate the functioning of a judicial mechanism under peculiar temptations and challenges; and it may be interesting to ask whether the cultural revolution of the sixties came too early, or too late.

Zsolnay-eozin, dombormű, Nikelszky Géza terve

Klein Rudolf

TUDOMÁNYFILOZÓFIAI MODELLEK ALKALMAZÁSA AZ ÉPÍTÉSZETELMÉLETBEN

A címet látván felvetődhet az olvasóban a kérdés: Mi szükség az építészetnek a tudományfilozófiára? Minek egyáltalán egy tudományos hozzáállás az építőművészethez, amikor az legjobb alkotásait jóformán minden tudomány vagy akár rendszerezett elméleti ismeretanyag hiányában képes volt létrehozni? Tudvalevő, hogy az ókor nagy építészeti alkotásai korában csak elvétele akadtak elméleti munkák, mint pl. Vitruvius *Tíz könyv az építészetről* c. munkája, amely voltaképpen nem is tudományos, ill. elméleti munka, hanem inkább enciklopédia, amely magába foglalta a kor összes ismereteit az építészetről, azaz számtalan gyakorlati tanács, eljárás részletes leírását, amelynek viszont csekély hatása volt kora építészetére. Szellemi kapcsolata az ókor nagy filozófiai áramlataival jóformán semmi. A nagy gótikus katedrálisok korában, a skolasztika kisugárzását leszámítva, a mai értelemben vett, írott építészettelmélet nem létezett. Miért hát ez a nagy elméleti aktivitás az építészetben századunk folyamán?

Az építészettelmélet akkor kezdett nélkülözhetetlenné válni, amikor a gyakorlat szakított a hagyománnyal, és az építészek megkísérelték, hogy egy egzakt elméleti alap segítségével adjanak választ az egyre bonyolultabbá váló mindennapi élet diktálta építészeti kérdésekre és feladatokra.

Azóta, különösen napjainkban, amikor az építészet krízisben van — nem gondolok itt a gazdasági megtorpanás okozta csökkent építési kedvre, amely a konjunktúra újabb fellendülésével várhatóan megszűnik, hanem az építészetben belüli szellemi krízisre — sok támadás éri a modern építészet úttörőit, akik megfosztották az építészetet a hagyomány nyújtotta biztonságtól. Számtalan építész a posztmodern táborából visszakívánja a modern kor előtti gondtalan alkotói klímát, amelyben gazdag formanyelv (gondoljunk csak a szecesszióra), hagyományos jelképek, kódrendszerek, díszek tömkelege álltak az építész rendelkezésére, hogy kifejezhesse önmagát, megrendelője elvárásait, kora szellemét. Viszsaút azonban nincs: aki megízlelte a tudás fájának gyümölcsét, nincs

többé maradása a mennyek országában. Így az építészek is kiűzettek a paradicsomból, és most csak tudásuk (műszaki, szociológiai, pszichológiai ismereteik) józan ítélőképességük — tehát végül is elméleti jártasság segítségével — révén maradhatnak fenn.

Hogy a modern építészetelmélet mennyiben volt képes pótolni azt az ezer szálát, amellyel az előző korok építésze kötődött a hagyományhoz, környezethez és a társadalom egészéhez, csak a hetvenes évekre vált nyilvánvalóvá: a modern építészet elmélete csütörtököt mondott. Sokan azzal mentegetőznek, hogy a modern építészet fogyatékoságainak legfőbb oka a társadalom, amely nem lévén harmonikus, csak tévelygő építészetet hozhat létre. Mint azonban később látni fogjuk, a társadalom csak egyik tényezője az építészeti alkotásnak és nem egyedüli meghatározója. (Ez alól csak egyes totalitárius társadalmak építésze képez kivételt, mint pl. a nacionálszocialista építészet.)

Egyesek abból kiindulva, hogy a modern építészet elmélete okozta a krízist, elvetnek minden elméletet, logikus gondolatrendszert és a lehető legnagyobb művészi spontaneitás mellett szállnak síkra. Ez a hozzáállás kétszer is káros: először, ha egy szociális rendszer zsákutcába juttatta az építészetet, az még nem jelenti azt, hogy egy másik is szükségképpen ilyen következményekkel jár majd, tehát az elméletet nem szabad elvetni. Másodszer, ez az álláspont felment azon kötelezettség alól, hogy a réves elméleti apparátust vizsgálatunk tárgyává tegyük, aminek kapcsán olyan ismeretekhez juthatunk, amelyek talán segítenek meglegelni a kiutat. Ebben a cikkben nem kívánom a modern építészet elméletének hibáit feltárni, mert ezt már sokan megtették előttem, több-kevesebb sikerrel. Számomra nem a modern építészet hibás axiómái, homályos posztulátumai az érdekesek, sem pedig ezek könnyörtelen bírálatai, hanem az elmélet belső struktúrája. Miért? Azért, mert ez lényegileg nem változott a posztmodernnek nevezett korban sem, csak irányt változtatott. Más szóval, megfordították a kocsi rúdját, de a jármű és rakománya maradt a régi. Számomra ennek a rakománynak a rendszerezése az elsődleges feladat, mert akár merre is veszi útját az építészetelmélet szekere, ha rajta nincs rend, az útirány megváltoztatásával nem érünk el semmit. A rakomány rendezése pedig nem könnyű feladat, mert az építészetelmélet szekeren utazó áru nem azért van összedobálva, mert idő hiányában nem tudták szépen felrakni, hanem mert a dolgok alakjuknál fogva nem rakhatók egymásra. Nem marad meg egyik a másik tetején. Más szóval az építészetelméleti munkák inkompatibilisek, nem képesek rendszert alkotni. Ezért szigorúan véve ma még nem is beszélhetünk építészetelméletről, hanem csak építészek elméleteiről. Ennek alapján az építészeti gyakorlat számára nincs fogódzó. Minden szerző a maga rendszerét alkalmazza, hogy megmagyarázza az építészet jelenségeit, és ami a legnagyobb baj, még ezek a rendszerek sem mindig ellentmondásmentesek. Más szóval nem bábeli nyelvzavarról, hanem artikulátlan hangzavarról van szó.

Ahhoz, hogy az építészetelméletben ismert munkák rendszert alkothas-

sanak az szükséges először is, hogy egy nyelvet beszéljenek. Pontosan meghatározott fogalmak alkalmazása az első feltétel. Az építészetelmélet fogalmi szintjének további elemei, az axiómák és posztulátumok meghatározott kapcsolatban kell álljanak egymással és az építészeti gyakorlattal. Az építészetelmélet meghatározott paradigmán kell hogy nyugodjék.

Mindennek elérésére lehetőséget kínál a tudományfilozófia. Vívmányainak alkalmazhatóságát az építészetelmélet számára a következőkben kísérlem meg fölvezolni.

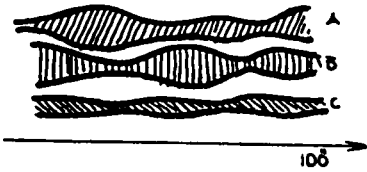
Szem előtt tartva, hogy minden gondolatrendszer, amely a valóság jelenségei közötti összefüggéseket kívánja föltárni, bizonyos mértékig elkerülhetetlenül egy kicsit hamis képet alkot, valamint azt a tényt, hogy az építészetet nem szabad megfosztani spontaneitásától, szükségesnek mutatkozik az eddigi elméleteknek valamiféle szintézise, amely lehetővé tenné, hogy a különálló és jelenleg össze nem egyeztethető rendszerek, tanok, elméletek egy széles körű építészettudomány alapkőveivé váljanak.

Az építészeti áramlatokat rendszerező tanulmányok századunkban nem jelentenek újdonságot; Charles Jenoks hat tradíciója¹ a modern építészet kapcsán, valamint a posztmodern építészet főbb jellemvonásai² ismertek, de ezek és a hozzájuk hasonló kísérletek nem hatottak az irányzatok és áramlatok mélyére, hanem legtöbbször a felszíni megnyilvánulási formák alapján csoportosították a különböző irányzatokat, ami, mondanom se kell, nem vezetett koherens szisztémához.

További nehézséget jelent, hogy az építészek által használt fogalmak és kifejezések nem rendelkeznek általános érvényű jelentéstartalmakkal, a különböző szerzők különféle értelemben használnak egyes terminusokat. Így a szintézis, de még egy egyszerűbb, mindent magába foglaló osztályzás is igen nehéz.

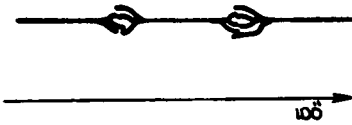
Az viszont vitathatatlan, hogy az építészetelmélet (és ennek kapcsán a gyakorlat) egyenesvonalú fejlődéséhez feltétlenül szükséges valamiféle keret, amely lehetővé tenné a különféle elméletek, gondolatok, iskolák rendszerré válását, mint ahogy más területeken is az egyes elméletek tudományos apparátussá állnak össze. Ez nem jelentene egy univerzális dogmát, mint ahogy azt a modern építészet ellenzői hangoztatják, mihelyt rendszerről hallanak.

Ennek a célnak az eléréséhez többféle tudományelméleti modell szolgálhat segítségül. A teljesség igénye nélkül nagyjából két csoportra oszthatjuk ezeket, annak alapján, miként körvonalazzák a tudományágak fejlődését. Az első csoport amelyet enyhe túlzással darwinistának nevezhetünk, a konkurrens tudományos elméletek párhuzamos létét és állandó létért való küzdelmét hangsúlyozza. Ennek megfelelően a tudománnyal foglalkozó emberek is különböző, párhuzamos áramlatok, mondhatnánk, iskolák körül tömörülnek.³ A tudományfilozófusok másikkal, kevésbé népes csoportja egy elmélet⁴ (normál tudomány) dominanciájáról beszél, amely időről időre tudományos forradalmak formájá-

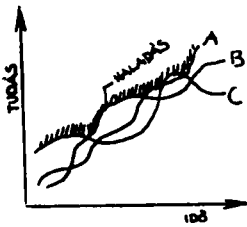
A párhuzamos, konkurens tudományos elméletek, A, B, C, egymás rovására/javára erősödnek/gyengülnek.

a) a párhuzamos, konkurens elméletek modellje

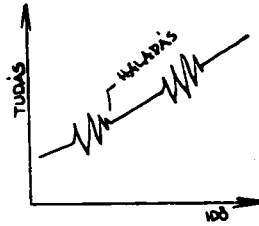

Egy adott időszakban egy uralkodó elmélet létezik, amely időről időre tudományos forradalmak alakjában megújul.

b) a normál tudomány — forradalmi periódus modellje

„a” modell

„b” modell

c) a tudományos haladás ábrázolása a két fenti modell esetében

1. ábra: A TUDOMÁNYFEJLŐDÉS MODELLJEI

ban a szükségnek megfelelően meg-megújul. A tudományfilozófusok körében heves viták folynak arról, hogy melyik koncepció a helyes, az egyedül érvényes és üdvözítő. Számunkra ennek eldöntése érdektelen, és úgy tűnik, hogy általánosságban beszélve, tehát a tudományágtól függetlenül, nem is lehetséges. Mindegyik modellnek más-más tudomány, illetve tudományág felel meg a legjobban. Az építészetelmélet szempontjából valószínű, hogy a normális szakaszt és időnkénti forradalmi időszakot magába foglaló fejlődési modell a megfelelőbb, hiszen a huszadik századi építészetelmélet a weimári Bauhaustól a század közepéig mintegy normális szakaszt élte, azaz lassú, fokozatos, azonos paradigmán (axiómákon, posztulátumokon) nyugvó fejlődés jellemezte, nagyjából analóg módon az ipari társadalom szcientizmusával, hogy aztán a hetvenes-nyolcvanas években forradalmi időszakát élje, aminek bizonyos mértékig megvan a társadalmi analógiája is a 68-as események képében. A másik tudományelméleti modellnek is akadnak képviselői az építészetben, mint a párhuzamos tradíciók létezését hangsúlyozó James Jencks. Nem akarván igazságot tenni, mert az igazság végül is szigorúan véve metafizikus fogalom, tehát nincs helye a tudományosság igényével fellépő gondolatmenetben, mégis úgy tűnik, hogy egy adott terület és kultúra szempontjából a modern építészet rendelkezett elegendő koherenciával ahhoz, hogy normál periódusról beszéljünk. Ez magában foglalja a Bauhaus paradigmáit, a nemzetközi stílus fejlődési vonalát. Úgy tűnik, hogy noha Jencks pluralista tradíciói nem hibásak, nem tartalmaznak elég absztrakciót ahhoz, hogy egy elméleti analízis számára megfelelő biztonsággal operacionalizálhatók legyenek. Igaza van abban, hogy nincs az egész világon érvényben levő és egységes modern mozgalom, ahogy arról Pevsner és Zevi áradoztak, de ilyen az építészettörténetben soha nem is volt, hiszen a gótika és a barokk is számtalan variánst mutatott, a helyi adottságoknak és a hagyományoknak megfelelően, mégse nem kérdőjelezzük meg a barokk vagy gótikus építészet fogalmainak létjogosultságát. Miért mérnénk hát akkor a modern építészetet más mércével? Csak azért, mert Jencks úgy csinálta? Ez nem elég argumentum. Inkább maradjunk annál a feltételezésünk-nél, hogy a modern építészet egy azonos, előre adott térségében rendelkezett normál periódussal. Hogy ezt a feltételezést igazolni tudjuk, vegyünk szemügyre a normál tudomány egyes tulajdonságait és elemezzük a párhuzamokat, amelyeket a modern építészet mutat vele:

1. A normál tudományra az jellemző, hogy megfelelő előd hiányában, amely magára vonta volna a szakemberek figyelmét, nagyszámú követőt toboroz a maga számára a rivális gondolatrendszerek kárára. Ez nagyjából a Bauhausra is érvényes, mert hozzá fogható hatású és színvonalú iskola, amely szellemi központtá nőtte ki magát, se előtte, se utána nem volt. A Bauhaus a maga korában uralta az építészetet. Ezért magához vonzotta a szakembereket, figyelmüket a közös célokra összpontosította, aki pedig ennek nem felelt meg, azt kivetette magából.

2. A normál tudományra jellemző továbbá, hogy egy paradigma kö-

ré csoportosul. (Paradigmán egy csoport számára megegyező jelentésű és hasonlóan értelmezett axióma, posztulátum és eljárás értendő.) Analóg módon a modern építészetet is egy megegyező axióma- és posztulátumrendszer jellemezte. Ahogy a normál tudomány művelői között sincs lényeges eltérés a tudomány alapvető problémáit tekintve, úgy a modern építészet mesterei is nagyjából megegyeztek az építészet alapkérdéseinek standard, a Bauhausra jellemző értelmezésében.

3. Ahhoz, hogy egy elmélet paradigmává lépjen elő, azaz, hogy egy közösség számára egyedül elismert axióma és posztulátumrendszeré váljon, az szükséges, hogy alkalmasabb legyen a konkurens elméleteknél a tudomány, ill. gyakorlat problémáinak megoldására. A modern építészet elmélete pedig természetszerűen jobban megfelelt a szárnyait bontogató iparosításnak az építészetben, mint a konkurens elméletek, annál is inkább, mert ez összhangban volt a pozitívizmussal és a szcientizmus eszményeivel, amelyek éppen századunk húszas-harmincas éveiben éltek fénykorukat. Ehhez társultak még a különböző baloldali ideológiák, amelyek ötvöződtek a Bauhaus tanaival, gyakran nélkülözve a gondolati mélységet, és így csak egyes jelszavak átvételére korlátozódott a szocializmus elveinek alkalmazása. Lényegi elemek és elvek sose nyertek megfelelő alkalmazást a modern mozgalomban, amelyek affirmálták volna a szocializmust az építészetben.

4. A normál tudomány paradigmái tehermentesítik a szakembert, mert ha azokat elfogadja, mint biztosan érvényes kiindulópontot, nem kell kiépíteni saját rendszerét, hanem folytathatja a kutatást ott, ahol elődei abbahagyták. Ez egyrészt lehetővé teszi a gyors fejlődést, másrészt viszont — ami kedvezőtlen — a fő axiómák, posztulátumok kritika nélküli elfogadását és elfogadtatását, s így lehetőség nyílik arra, hogy a rendszer nem eléggé átgondolt, néha téves alapokon fejlődjön tovább. Az építészetben teljesen analóg helyzet alakult ki. A modern építészet tanait mindenki kritikátlanul elfogadta, átvette az alapjában véve teljesen tetszőleges axiómákon és posztulátumokon nyugvó rendszert és világszerte alkalmazta.

5. A paradigma csiszolása a normál tudomány szakaszában sok időt és türelmet igényel. A tudósok energiájuk nagy részét erre fordítják. Ennek folyamán a természet és társadalom jelenségeit viszonylag szűk fiókokba igyekeznek elhelyezni. Ezáltal — ahogy azt Thomas Kuhn megjegyzi — semmi újat nem fedeznek fel. Ami pedig ebbe a fiókba nem gyömöszölhető bele, azt gyakran figyelembe se veszik. E munkájuk folyamán a tudósok nem igyekeznek új elméleteket felállítani, és gyakran vetnek követ arra, aki ezt megkísérli.

Az analógia a modern építészettel elképesztő. Misszionáriusi megszállottsággal alkalmazták a nagyok és követőik azt a kis számú és kizárólagos posztulátumot, amelyet a modern mozgalom elmélete kiizzadt számukra, és az inkvizitorok bosszúvágygal támadták azokat, akik ezeket az elveket nem tették magukévá.

6. A normál tudomány által felölelt valóságsegmentum nagyon szűk.

A figyelmet a paradigma ezoterikus problémák szűk körére korlátozza, miáltal egy kis rész olyan mély és alapos tanulmányozását segíti elő, amilyenre még nem volt példa.

Ezzel analóg módon a modern építészet is óriási erőfeszítéseket tett, hogy néhány problémát, főleg a szerkezetet és a funkciót (ez utóbbit nem nagyon sikerült) oldjon meg hibátlanul. Ez természetesen az építészet többi összetevőjének a rovására történt.

7. A normál tudomány paradigmáival együtt a tudománnyal foglalkozók közössége egy kritériumrendszert is kap, amely meghatározza, melyik problémákkal érdemes foglalkozni, azaz mely kérdésekre lehet előreláthatóan választ is adni. Azokat a problémákat, beleértve a valamikor elfogadott témákat is, amelyek nem felelnek meg az uralkodó paradigmának, elutasítják mint metafizikaiakat, vagy a szakma számára érdekteleneket.

Ezzel analóg jelenség a modern építészet közismert kritériumszelekciója, amely nyomán egyes követelményeket lényegesnek és kielégítőnek tartottak, egyeseket pedig elhanyagolhatónak, vagy értelmetlennek. Így selejtezték ki az építészetből a díszítést, a hagyománytisztelést, az elfogadott jelképeket stb.

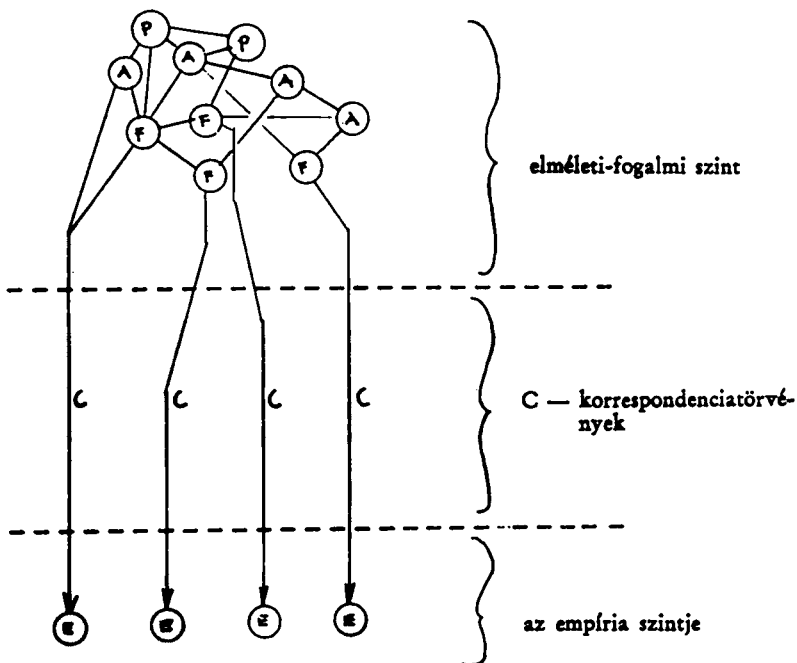
8. A fenti oknál fogva egy paradigma el is szigetelheti a tudósok közösségét az aktuális társadalmi problémáktól. Ez az egyik legnagyobb baj, amely a tudományt sújthatja.

Ennek megvan az építészeti megfelelője. A modern építészet a már ismert paradigmák nyomán figyelmen kívül hagyott számos szociológiai és pszichológiai kérdést, hogy az esztétikáról ne is beszéljek, minek folytán eltávolodott az emberektől, sőt néha a közutálat tárgyává is vált. Az ilyen helyzet, ahogy majd később látni fogjuk, elősegíti az elméleten, ill. tudományon belüli gyökeres változásokat, amire jó bizonyíték a posztmodern építészet megjelenése

Miután láttuk, hogy a modern építészet elmélete megfelel a normál tudomány követelményeinek, hozzájárhatunk ennek a normál-periódusnak a részletes elemzéséhez. Analizáljuk majd struktúráját, azaz az elmélet egyes axiómáit, posztulátumait és paradigmáit és azok gyakorlatba ültetését.

Először azonban röviden le kell tárgyalni egyes tudományfilozófiai kérdéseket. Nagyjából elfogadott álláspont, hogy az elméleti aktivitások két síkon mozognak. Az első (alsó) a gyakorlat (empíria) szintje, amikor a mindennapi élet tárgyai és egyes tulajdonságaik, elemeik nyernek megnevezést. Az építészetelméletben ez az épületek elemeinek megnevezése, illetve minőségére korlátozódik (oszlop, gerenda, henger, kocka stb.). A második, a felső szint, a fogalmak nivója az összetettebb. Ide tartoznak azok a fogalmak, amelyek a gyakorlatban nem írhatók körül egy szóval, illetve kifejezéssel, hanem összetettebb jelenségeket takarnak, mint pl. az építészetben a funkció, tér, forma, stílus stb.

Az elméletek struktúrájának legfontosabb eleme e két szint közötti kapcsolat, korrespondencia, azaz más szóval a gyakorlati elemek meg-

- A — axiómák
- P — posztulátumok
- F — elméleti fogalmak
- E — empirikus elmélet

2. ábra: A STANDARD ELMÉLET STRUKTÚRAJA

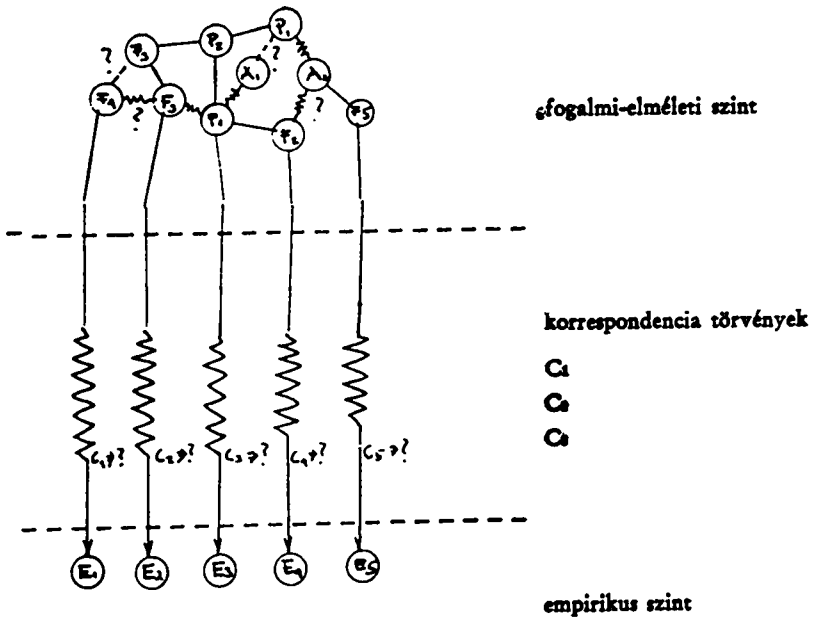
A felső szintet az elméleti fogalmak, axiómák, posztulátumok stb. alkotják. Az alsó, empirikus szintet pedig a mindennapi élet tárgyai és tulajdonságaik alkotják. A két szintet a korrespondencia törvényei kötik össze.

feleltetésének módja, az elmélet axiómáinak, posztulátumainak, törvényeinek, és fordítva. Egyesek, mint pl. Carnap,⁵ két nyelvről beszél, ami gyakorlatilag megfelel a fent említett két szintnek, miszerint létezik az érzékelés nyelve, amely a láthatóra és tapinthatóra, azaz érzékelhetőre vonatkozik, és a fogalmak nyelve, azaz az elméleti szint kifejezései, amelyek a nem észlelhető dolgokra, illetve az észlelhetők nem látható aspektusaira vonatkoznak.

A két fent említett nyelv közötti korrespondencia szabályai biztosítják a kapcsolatot a fogalmi és az empirikus szint között.

Függetlenül attól, hogy két szintről, vagy nyelvről beszélünk, egyet kell értsünk abban, hogy az empirikus szint nem jelent különösebb nehézséget az építészetelmélet számára, mert nagyjából mindenki megegyezik abban, hogy mit nevezünk oszlopnak, pillérnek, vagy gerendának. A fogalmi szint már sokkal problémásabb, mert elemeit nehéz rövid mondatokban egyértelműen meghatározni. A kezdő építész is jól tudja, hogy a funkciót milyen sokféleképpen lehet értelmezni, és egyik értelmezés sem pretendálhat arra, hogy egyedüli érvényességet szerezzen a maga számára. Hasonló a helyzet más kulcsfogalmakat illetően is, amint azt később látni fogjuk. Még nagyobb problémát jelent viszont a korrespondencia törvényeinek meghatározása, azaz a gyakorlati nyelv megfeleltetése a fogalmi szint elemeinek. Itt nemcsak az építészetelméleten belül vannak eltérő vélemények, hanem magán a tudományfilozófián belül is. Az empiristák ugyanis szükségesnek találták, hogy minden fogalomnak az elméleti nyelvből megfeleltessenek egy gyakorlati tárgyat, vagy mérhető tulajdonságot. Ez a követelmény természetesen logikátlan. Ilyen kritériumokkal mérve egész elméleteket, iskolákat, sőt tudományágakat lehetne, vagy kellene kiselejtezni a tudományos életből, kezdve az id-ego-superego mechanizmustól, amelynek nincs pontosan körvonalazható fizikai megfelelője, de a pszichiátriai gyakorlatban jól alkalmazható, sőt olyan kultúrfilozófiai kérdésekre ad elfogadható választ, amelyekhez más tanítások nem tudtak hozzá se nyúlni, egészen az elméleti fizika egyes terminusaiig, amelyeknek a mérhető paramétereit rendszerint csak később sikerült felmutatni, ahogy azt a műszaki fejlődés lehetővé teszi.

Másfelől viszont megengedhetetlen az a szabados értelmezés, miszerint olyan elméleti fogalmaknak, mint a funkció vagy a stílus, tetszőlegesen, a korrespondencia törvényeinek megkerülésével feleltetnek meg gyakorlati elemeket. Ily módon az elméleti fogalmak operacionalizálása teljesen alkalmoszerűvé válik, és kisiklik minden társadalmi ellenőrzés alól. Látszólag ez a gyakorló építész számára jól jön, mert nagyobb szabadságot biztosít számára, de hosszú távon ez mindenkinek, beleértve az építészt is, csak a kárára lesz. Az ilyen magatartás nemhogy tudománytalan — ami nem is lenne olyan nagy baj —, de sokszor ellentmond a józan észnek, és esztelenységét a tudomány tekintélyével palástolja. Így ahogy azt az elmúlt fél évszázad építészeti gyakorlata bebizonyította, a funkcióra való hivatkozás, a funkcionalizmus zsákutca, ami köztudott.

3. ábra: A KORAI MODERN ÉPÍTÉSZET ELMÉLETÉNEK STRUKTÚRAJA

A korai modern építészet elméleténél egyrészt a fogalmi szint elemeinek a korrespondencia törvények nem biztosítják az egyértelmű megfeleltetését az empirikus szint elemeivel, másrészt az elméleti szinten az egyes elemek sem alkotnak zárt, ellentmondásmentes rendszert.

Újdonság viszont az a feltételezés, hogy ha lett volna megfelelő elméleti kritérium, azaz a két nyelv közötti korrespondenciának lettek volna törvényei, vagy legalábbis általánosan elismert szabályai, a funkcionális hibái elkerülhetők lettek volna. És így érkezünk el az építészet-elmélet magjához, azaz ahhoz a szerencsétlen tényhez, hogy a modern építészetelmélet axiómái és posztulátumai egyrészt nem operacionalizálhatók egyértelműen, másrészt viszont nemcsak a korrespondenciával van bajuk, hanem nehézségek mutatkoznak a fogalmi-elméleti szinten belül is. Vegyünk egy példát:

A *form follows function* (a forma követi a funkciót) híres posztulátum látszólagos egzaktsága dacára nem rendelkezik egyértelmű jelentéssel.

Először is nem tudni a forma minőségét és nagyságrendjét, azaz nem tudni, milyen formáról van szó, mértani, szobrászati stb., bizonytalan továbbá, hogy a forma milyen nagysági szinten értendő, az egész épületre vonatkozik-e, vagy csak annak részeire, vagy esetleg csak az apróbb részletekre?

Másodszor pedig a funkció fogalma sem világos. Nem tudni, mit ölel fel. Funkcionalitáson általában az épület rendeltetéséből fakadó követelmények kielégíthetőségét értették. Ez látszólag egy pontos, mérhető és pontosztható kritérium, mert az épület különböző rendeltetésével kapcsolatos paraméterei egyenként és csoportosan értékelhetők és mérlegelhetők. A nehézség akkor mutatkozik, mikor meg kell határozni a kritériumok rangsorát; olyan épület ugyanis nem létezhet, amely minden szempontból optimális. Elkerülhetetlen tehát egyes szempontok előnyben részesítése másokkal szemben. A funkcionális pedig ezt tette, mégpedig az anyagi szempontokat helyezte előtérbe. Így ha iskolaépületről volt szó, akkor a tantermek optimális megvilágítása és kapcsolása volt a fő szempont, ha lakóházról volt szó, akkor a lakófolyamatokat felbontották összetevőkre (alvás, evés, tisztálkodás stb.) és ezeknek keresték meg az anyagi meghatározóit. Mindez annyira logikus és magától értetődő volt, hogy mindenki helyesnek találta ezt az elméletet. A megdöbbenés csak később következett be, amikor az emberek kezdtek rájönni, hogy az ún. funkcionális lakások rosszabbak, hidegebbek, személytelenebbek, kevésbé emberiek a hagyományos lakásoknál és lakóházaknál. Gyakran még magával a funkcióval is nehézségek mutatkoztak. Laikusok és szakemberek lassan rádöbbenek, hogy a funkcionális az épületeknek csak az anyagi vonatkozásaival foglalkozhat. A meglepetést csak fokozta, hogy a régi, adaptált épületek, amelyek új funkciót kaptak, jobban megfeleltek rendeltetésüknek az újonnan épülteknél, különösen esztétikai és ambientális szempontból. Ebből az a következtetés vonható le, hogy nem a funkció a legfontosabb tényező, mert ha teljesen meg is változik, az épületnek van maradandó, mondhatnánk, transzfunkcionális értéke, amivel a funkcionális épületek rendszerint nem rendelkeznek. A funkcionális szószólói látván ezt a bajt azzal mentegőzték, hogy a funkcionálisnak nem az elve

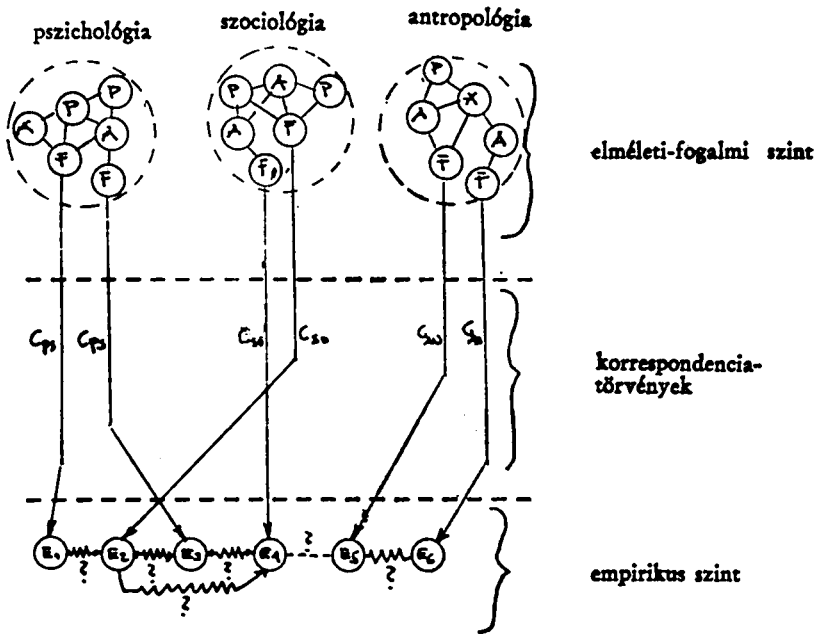
a rossz, csak rosszul alkalmazzák, azaz túl kevés követelményt támasztottak az épületekkel szemben. Ebben van némi igazság, de az vitathatatlan, hogy ha meg is nevezünk egy „n” számú kritériumot, amelynek az épület meg kell hogy feleljen, elméletileg mindig található egy „n+1”-dik kritérium, amely a rendszert felborítja. Ebből következik, hogy a funkcionalizmus nem számíthat egzakt mércének. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az épület funkcióját mellőzni kell, csak azt, hogy a funkcionalizmust nem szabad fetisizálni, mert az nem nyújt annyit, amennyit tőle elvárnak. Ebből aztán logikusan következik, hogy a forma, amely a funkciót követi, tévúton jár.

Harmadszor, az elmondottakból következően jutunk el a *form follows function* posztulátum állítmányi részéhez, a „követni” fogalmához, amely talán a legproblematisusabb része a funkcionalista tanításnak. Miért?

Elsősorban azért, mert mint láttuk, a funkciónak nincs egyértelmű térbeli megnyilvánulása az esetek legnagyobb részében. Ez alól kivételt képeznek a meghatározott technológiának alávetett ipari épületek, kórházak stb. Ezeken kívül a szűkebb műszaki értelemben vett funkciót majdnem mindig többféle módon ki lehet elégíteni. Ennek alapján a forma, amely egzakt paraméterek alapján kellene hogy kialakuljon, problematikusává válik a funkció miatt, amelynek nincs egyértelmű térbeli megnyilvánulása, amiből kifolyólag a tetszőlegességek elkerülhetetlenek. De még ha volna is a funkciónak egyértelmű térbeli megnyilvánulása, akkor is nehézségekbe ütközne formai követése, mert a követés mikéntje is határozatlan. Nincs meg centiméterekben, vagy méterekben, hogy milyen távolságban kövesse a forma a térben megjelenő funkciót.

Amint láttuk, a *form follows function* posztulátum már elméleti (fogalmi) szinten se nem működik. Operacionalizálása, gyakorlatba ültetése pedig majdnem lehetetlen egyértelmű módon. Ezért lehetővé vált, hogy ennek nyomán tetszőleges építészeti koncepciókat és megoldásokat indokoljanak meg segítségével, azaz más szóval lehetőségessé vált, hogy a tudomány tekintélyét élvező jelszavakkal takargassák az építészek kétes minőségű megoldásaikat.

Egyes fogalmaknál a helyzet valamivel kedvezőbb is lehet. Így például a tér, amely központi problémája az építészetelméletnek és a gyakorlatnak is, fogalmi síkon sokkal jobban határozható meg. A probléma, amint erről néhány mű elolvasása után könnyen meggyőződhetünk, a korrespondenciában van, azaz az elméleti síkon mozgó fogalmak megfeleltetésében a gyakorlat adottságainak. A *genius loci* fogalma Norberg-Schulz műveiben⁶ a heideggeri (bollnowi) térkonceptió filozófiai szintjén önmagában véve koherens rendszer, és építészeti szempontból nem lebecsülendő, de ahogy az egzisztenciális tér fogalma sem határozható meg az építészeti elemek segítségével, noha Piaget⁷ és az egzisztencialista filozófia tanítása reménnyel töltötte el az építészeket, úgy a gyakorlat számára a *genius loci* sem képes konkrét építészeti pa-

4. ábra: A KESŐ MODERN ÉPÍTÉSZELET ELMÉLETÉNEK STRUKTÚRAJA

A késő modern elmélete látván az elődök axiómáinak és posztulátumainak problematikusságát a humán tudományokra (pszichológia, szociológia, antropológia) és néha matematikára támaszkodtak. Így a „jövővény” elméleti elemek operacionálizációja mindig a vendégtudomány korrespondenciatörvényei alapján történt, és így az empirikus szinten nem állhatott össze koherens szisztéma.

ramétereket felmutatni, amelyek hozzájárulnak a hely szellemének a kialakulásához.

Összefoglalva a mondottakat leszögezhetjük, hogy a korai modern építészet elméletének már a fogalmi síkon nehézségei voltak, mert axiómáik és posztulátumaik nem voltak elég egyértelműek és nem rendelkeztek elegendő ellentmondás-mentességgel ahhoz, hogy koherens rendszert alkossanak. A későbbiek során jelentkeztek olyan művek, amelyek elméleti síkon megfelelő egzaktságot mutattak, de ezek megfeleltetése a gyakorlati adottságoknak áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, mégpedig azért, mert ezek a munkák rendszerint az építészetelméleten kívüli rendszerekből származtak, amelyeket több-kevesebb sikerrel próbáltak alkalmazni az építészet problémáinak megoldására.

Látván ezeket a problémákat, a posztmodern elmélete, ha egyáltalán illik az elmélet kifejezés ezekre az egyedülálló, rendszerbe nem foglalható próbálkozásokra, teljes nihilizmusba torkollt. Elutasítanak mindent, amit megörököltek a modern építészet elméletétől — nem így a műszaki megoldásokat, amelyeket kénytelenek beolvasztani műveikbe —, még magát a lehetőséget is, hogy az építészet elméleti problémáival sikeresen meg lehet birkózni. Egyesek viszont, mint pl. Jencks, aki szeret a figyelem központjában lenni, megkísérelték körvonalazni a posztmodern építészet elméleti hátterét. Sajnos, ez sem járt sikerrel. Miért? Erre két válasz kínálkozik: először az, hogy a posztmodern építészet még fiatal, forrongó periódusát éli, és korai még a próbálkozás, hogy irányvonalait körvonalazni lehessen, másodszor pedig, lehet, hogy Jencks volt felületes, hogy az ő újságírói stílusában nem lehet ilyen nehéz problémákat megvitatni. Az előbbi feltételezés számunkra nagyon biztonságos és kényelmes lehet, mert felment minket az alól, hogy elgondolkozzunk a posztmodern építésze-tről. A második feltételezés, de különösen az abból származó elmfuttatás, kockázatos. Mégis, Bacon logikájával élve, amely szerint előbb csillan meg az igazság a hibában. mint az összevisszaságban, vállalnunk kell a kockázatot, hogy esetleg tévútra jutunk, de azzal is szolgálatot tettünk az építészetelméletnek, mert megmutattuk, hogy melyik út járhatatlan.

Ahelyett, hogy mi is elkezdzenék kutatni a posztmodern építészet jellemző formanyelvi megnyilatkozásai után, ahogy azt sokan tették, inkább tanulmányozzuk a krízis anatómiáját, és azon keresztül vetünk pillantást a jövőbe.

Amint azt a modern építészet elmélete kapcsán tettük (azaz a huszadik század építészetének normál periódusánál), most is segítségül hívjuk a tudományfilozófiát. Ebben az esetben Thomas Kuhn fejlődés-krízis modellje tűnik a legalkalmasabbnak az építészetelmélet számára.

Eszerint a normál tudomány folyamán jelentkező rendellenesség nem idéz elő azonnal krízist. Ennek megfelelően az ötvenes és hatvanas évek folyamán tudatosuló nehézségek még nem idéztek elő krízist a modern építészet elméletében. (A tiltakozások még csak elszórtan jelentkeztek, mint pl. Hundertwasser penészes manifesztuma.⁸) A krízis akkor lép

fel, amikor a rendellenesség és jelentősége az átlag emberekben tudatosul. A modern építészet esetében ez a hatvanas évek végén, ill. a hetvenes évek elején mutatkozik. Mivel a modern építészet elmélete nem rendelkezett olyan analitikus apparátussal, kidolgozott axióma-, posztulátumrendszerrel, mint az egzakt tudományok, ami elősegítette volna az elméleten belül a krízis tudatosulását, azaz a normál periódus végét, a krízis csak belső impulzusra sose nem jelentkezett volna. Ehhez tehát szükséges volt a külső hatás is, a társadalom elégedetlensége, amely nem maradt el, csak megkésett. Végül is a krízis külső és belső okokra vezethető vissza. Az elméleti hiányosságokat csak a tévútra tévedt gyakorlat nyomására kezdték fölfedezni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gyakorlat krízisében nemcsak az építészek ludasak, mert az építészek szabadsága nem egy önmagáért való és önmagában levő dolog, hanem a társadalom függvénye, más szóval az építészek csak azt csinálhatták, ami meg volt engedve számukra. A balsikerekért tehát nem csak őket kell okolni, hanem a bürokráciát is, amelynek megfelelt a nagyban gondolkozás, beruházás, építés.

Most pedig lássuk magát a krízist!

A krízisek a tudományban a paradigma elködösödésével kezdődnek, ami a normál tudomány szabta játékszabályok gyengüléséhez vezet. Ezzel megegyező folyamat játszódik le az építészetelméletben. Lazul a logikai pozitívizmus, amely a modern elméletének a máza volt, és jelentkeznek az elhajlók. A leghíresebb talán Robert Venturi az ellentmondás és összetettség elvével,⁹ amely megtagadta a modern építészetelmélet pánlogizmusát, affirmálva az ellentmondásosságot, és megkérdőjelezte a problémák analitikus részletekre bonthatóságát. Ekkor még nem beszéltek posztmodern építészetről, és maga Venturi is azt hitte, hogy tanítása összeegyeztethető a modern építészet paradigmájával.

A krízis folyamán végzett kutatások sokban emlékeztetnek a tudományok preparadigmatikus szakaszára, amely megelőzi a normál periódust. Analóg módon az építészet is sokrétű, divergens, a bizonytalanságot pedig besorozzák az elmélet alaptételei közé, hivatkozva hasonló elvekre az egzakt tudományokból (pl. A Gödel törvény). Ami a krízis kimenetelét illeti, annak a tudományfilozófia és tudománytörténet három jellemző lehetőségét adja meg, Kuhn szerint:¹⁰

1. Néha a normál tudomány képes megbirkózni a problémákkal, amelyek a krízist kiváltották. Az építészetelméletben ez a későmodern (late modern) álláspontja. Ennek képviselői azt hiszik, hogy a modern építészet paradigmája elég erős ahhoz, hogy megbirkózzon a ma már nyilvánvaló krízissel. Így a modern építészet paradigmájának — amely a technológiai optimizmusból indul ki — megfelelően a bajokat magas szintű műszaki megoldásokkal és egy kicsit több körültekintéssel akarják orvosolni.

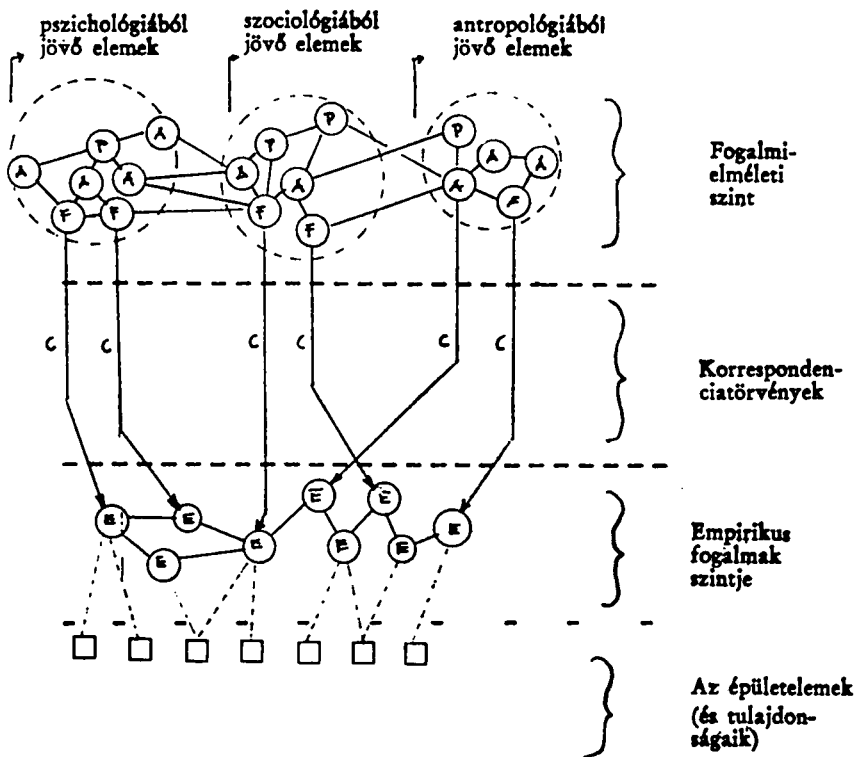
2. A második lehetőség a tudományban az, hogy az új probléma radikálisan újszerű módszerekkel sem oldható meg. Ilyenkor a tudósok megjegyzik, hogy a tudomány pillanatnyi állása szerint a problémát

nem lehet megoldani, és a kérdést félre teszik, hogy várjon jobb időkre. A posztmodern építészek nagy része ezt a kényelmes álláspontot képviseli. Azt állítják, hogy az építészet problémáinak megoldására nem létezik hathatós elméleti apparátus. Lelkiismeretük megnyugtatósa végett igyekeznek bebizonyítani, hogy az építészetelmélet és a gyakorlat annyira bonyolult és ellentmondásos, hogy egyszerűen nem lehet rendszerbe foglalni. Ez felmenti őket a további fejtöréstől, és elveti az elméleti megkötéseket, hiszen azok úgysem lehetnek eredményesek, ami által az építészek szabadsága még nagyobb lesz, a legnagyobb az építészettörténet folyamán.

Szabadon csaponghat tehát az építészek fantáziája, felszedve minden olyan elemet, motívumot, amelyet jónak látnak. Így nyernek alkalmazást a humor, metafora, az asszociációk az építészetben, anélkül, hogy az építészek ezeket az elemeket pontosan definiálnák az építészet számára, ezért ezek alkalomszerűen kapnak helyet az épületeken, minden társadalmi verifikációt nélkülözve.

3. Végül a harmadik eset az, amikor a krízis új paradigmajelölt születésével ér véget. Ez többféleképpen viszonyulhat a régi paradigmához. A tézis-antitézis-szintézis séma rendszerint nem érvényes a tudományos forradalmakra (sokszor a stílusváltásra se érvényes, mert az gyakran evolutív, mint pl. a román és gótikus stílus között, vagy a reneszánsz és barokk között). Ennek ellenére egyes tudományfilozófusok a paradigmaváltást kumulatívnak tartják, azaz úgy gondolják, hogy az új paradigma feltétlenül magába foglalja a régi elemeit és így az ismeretek végül is halmozódnak. Mások szerint ez elképzelhetetlen, mert az új paradigma is korlátozó-szelektáló jellegű, és csak azt tartja meg a maga számára, amit axióma-posztulátum rendszere megtűr. Ez utóbbi modellel alkalmasabbnak tűnik az építészetelmélet számára, mert amint látjuk, az előző krízis, a századforuló után (szecesszió elmúltával), a modern építészet paradigmájának megjelenésével rengeteg hagyományos axiómát ejtett el. Valószínű, hogy az elkövetkezendő új építészet paradigmája is szelektálni fog, hiszen ez létkérdése. Egy rendszer ugyanis nem foglalhat mindent magába, mert azzal megszűnik koherens rendszer lenni. Ezért nem hiszek a nagy szintézisben, amit sokan hirdetnek, amely a modern építészet vívmányait az építészettörténet elemeivel ötvözi egybe. Ebben az ún. radikális eklekticizmusban nincs semmi előremutató, ez nem kiút, hanem a krízis jele.

Az építészetelméletnek, és ebből következően a gyakorlatnak is, új paradigmán kell nyugodnia, méghozzá olyanon, amelynek lényegét egyrészt a fogalmi szinten egymás között ellentmondásmentes axiómák és posztulátumok alkotják, másrészt ezek pontosan meghatározott korrespondenciatorvényekkel kell hogy kötődjenek a gyakorlati fogalmakhoz és szabályozzák azok alkalmazását az építésnél. Az elméleti-fogalmi szint terminusainak operacionalizálása meghatározott törvények alapján és egyértelműen kell hogy történjen. Az egyes terminusoknak pontosan körülhatárolható jelentéssel kell rendelkezniük. Amint láthattuk, az épí-

5. ábra: AZ ÉPÍTÉSZETELMÉLET ÉS A TUDOMÁNYOK A JÖVŐBEN

Az építészetelméletben felhasznált jövővénytudományok elméleti elemeinek (fogalmi, axiómái, posztulátumai) már az elméleti-fogalmi síkon rendszert kell alkotniuk. Ennek a rendszernek közös korrespondenciatörvényei ültetik majd át a fogalmakat a gyakorlatba.

tézetelméletben eddig használt terminusok, sőt axiómák is más rendszerekből, humán és természettudományokból származtak, amelyek érvényességét, de még pontos jelentését sem határozták meg az építészet számára. Ez önmagában sok ellentmondást tartalmazó rendszerhez vezetett, többek között azért is, mert a jövevény, idegen elméleti fogalmakat a saját korrespondenciatorvényeik alapján operacionalizálták az építészetben. Az egzisztenciális tér koncepciója például az egzisztencialista filozófia törvényszerűségeinek van alávetve, s ezért nem tud elég konkrét lenni építészeti szempontból. Ebből kifolyólag az alsó szint (érzékelési szint) nyelve tele van idegen fogalommal, amelyeket az építészek különböző összefüggésben eltérő módon értelmeznek és alkalmaznak.

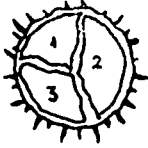
Természetesen, az építészetelmélet interdiszciplináris, hiszen antropológia, pszichológia, szociológia, esztétika, filozófia és művészet találkozik benne. Ez alkotja lényegét. Ez magával hoz egy bizonyos mérvű sokszínűséget. A fontos csak az, hogy ez a sokszínűség ne váljék tarkasággá. Mit értek ezen? Azt, hogy az említett jövevényfogalmak, kifejezések az alsó, érzékelési szinten „ne üssenek el egymástól”, azaz rendszert tudjanak alkotni. Ehhez pedig az szükséges, hogy az építészetelméletet támogató diszciplinákból jövő fogalmak és rendszerek már a felső elméleti-fogalmi szinten koherens rendszert alkossanak, nem pedig hogy a „jövevénytudomány” korrespondenciatorvényei alapján kerüljenek az építészetelmélet alsó, empirikus szintjébe.

Olyan rendszer szükséges tehát, amely koherens az elméleti szinttől a gyakorlatban használt fogalmakig és kifejezésekig és azok térbeli megnyilvánulásáig. Ennek a rendszernek az építészetben kell gyökereznie, magába kell foglalnia az építészet interdiszciplináris voltát és lényegét, kezdve a műszaki-gazdasági és környezeti adottságoktól az antropológiai, pszichológiai, szociológiai meghatározóig.

A három építészeti szabadságtényező koncepciója¹¹ képes megragadni az építészet fontosabb mozzanatainak igen nagy részét, mivel az építészetet nemcsak technikai-művészi jelenségként taglalja, hanem fényt vet genézisére is, különös tekintettel azokra az emberekre, társadalomra, egyéni építetőkre és építészetre, akik részt vettek megalkotásában. Így ragadja meg az építészetet, mint az emberek közti viszony kifejezőjét, azaz a társadalmi vetületét, de nem az osztályok közötti viszony tükrében, mint Jencks vagy Framton,¹² hanem elsősorban az egyén viszonyát a másik ember, illetve közösség irányában tartja fontosnak az építészet szempontjából. A stílusokat, iskolákat ennek a hármasságnak vetületeként taglalja.

Válthat-e ez a koncepció egy új paradigma magjává?

Lássuk először a felső szintet, az elméleti-fogalmi síkot! A három szabadságtényező koncepciója a társadalom, az építész és építetető (közönség) egymás közötti viszonyán, szabadságuk nagyságán alapszik. Ezek, mint láttuk, egymás rovására lehetnek nagyobbak, illetve a másik tényező javára kisebbek. Egy biológiai hasonlattal élve mondhatnánk azt,

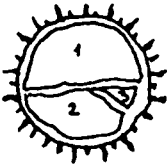

Az építészet három szabadságtényezőjét, a társadalom, az építész és a használó szabadságát a fáról lehullott zöld burokban levő három vadgesztenyével lehet modellezni.

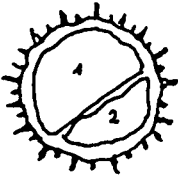
1 — az építész szabadsága

2 — a használó/használók szabadsága

3 — a társadalom szabadsága

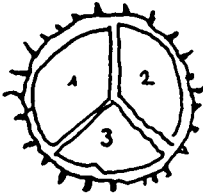

Az egyes gesztenyék egymás rovására terjeszkedhetnek a növekedés folyamán. A három szabadság egymást kizárja. Szélső esetekben három tényező közül egy hiányozhat. Az optimális eset az, ha a szabadságtényezők közel egyenlők.

Abszolút értékre nézve az építész szabadsága például függ:

- a) a másik két fél szabadságától (a másik két gesztenye nagyságától),
- b) a zöld burok nagyságától, amely a műszaki-gazdasági-környezeti lehetőségek nagyságát jelképezi.

6. ábra: AZ ÉPÍTÉSZEZET HÁROM SZABADSÁGTÉNYEZŐJÉNEK MODELLJE

hogy a fáról leesett zöld burokban levő vadgesztenye alkotja az építészeti szabadságokat. A tüskés zöld burokban három fényes barna gesztenye nyomja egymást. Ezek nagysága egymás között változó. Lehet az egyik mag nagyobb a másik, ill. másik kettő rovására, lehet kettő nagyobb a harmadik rovására és végül lehetnek egyforma nagyok. Ez az optimális eset az építészetben is, amikor a három részvevő szabadsága nagyjából megegyezik.

Ami az egész tüskés mag nagyságát illeti, az sem közömbös a három termést illetően. Ha az egész burok nagyobb, akkor mindhárom gesztenye nagyobb. Visszatérve az építészetre, ez azt jelentené, hogy az építészet műszaki-gazdasági-környezeti adottságai nagyobb lehetőséget, szabadságot biztosítanak az építészet egyes résztvevői számára. Ennek alapján a nagyobb gazdasági és műszaki fejlettségi fok nagyobb szabadságot biztosít az építész, ill. a többi részvevő számára. Ha a dolgot megfordítjuk, akkor elmondhatjuk, hogy az építetető szabadsága egyrészt akkor lesz nagyobb, ha az egész kör nagyobb (nagyobb a zöld burok), másrészt pedig, ha az ő „gesztenyéje” nagyobb, mint az építészé és társadalomé. Ezzel a modellel sikerült összefüggésbe hozni az építészetben részvevők szabadságát egyrészt a társadalmi rendszer szabta szabadságtényezők arányával, másrészt pedig a műszaki, gazdasági és környezeti adottságokkal. Ez a hármasság alkotja tehát az új paradigma magját. Ehhez kötődnek aztán az elméleti-fogalmi szint terminusai, amelyeket majd a három szabadság szabta koncepciónak megfelelő korrespondenciatörvények ültetnek át a gyakorlatba.

A társadalom szabadsága magába foglalja az építészeti nyelvet, a stílust, az elfogadott jelképeket, a kontextust (a környezeti adottságok tiszteletben tartását), a hagyománytisztelet mértékét stb.

Az építetető egyének, ill. közönség szabadsága felöleli a szükségleteket (alapvető és járulékos emberi szükségleteket), az elvárások kielégítésének követelményét, az önkifejezést stb. Végül az építész szabadsága a társadalom szabta stíluselemek és térbeli megkötések korlátain belül a lakók, a közönség elvárásainak megvalósításában nyilvánul meg, amikor is a társadalom által kodifikált nyelven (stílus) fejezi ki magát, egyéniségét az alkotó.

A fenti elméleti alapfogalmak és a köztük levő kapcsolatok alkotják az elméleti-fogalmi szint struktúráját. Mivel, ezek egymás között zárt és teljes rendszert alkotnak, operacionalizálásuk azonos kritériumoknak vethető alá. A korrespondenciatörvények tehát pontosan meghatározhatók az elméleti szint magja, a három szabadság koncepciója alapján. Ebből következik az a követelmény, hogy a rendszer végső alakját nem nyerheti el deduktív módon egy ember, vagy iskola, vagy akár az összes építész keze (esze) nyomán, hanem csak induktív módon az egyes emberek, azaz a közösség és a társadalom verifikációja által. Tehát az építészek nem alkothatnak olyan nyelvet, amelyet a közösség nem ért, vagy amely ellentétben áll az épített emberi környezet hagyományival. A fenti fogalomrendszer tehát nem recept (mint pl. Corbusier öt

pontja), és nem dogma (mint a modern mozgalom, az Athéni Charta), hanem egy keret az építészetelmélet és gyakorlat fejlődésének megkönynyítésére, amely megóvjá az építészetet a divathullámok hatásától, a közösségtől való elidegenedéstől.

Jegyzetek

- ¹ Charles Jencks: *Modern Movements in Architecture*. Penguin Books Ltd. Harmondsworth, 1973.
- ² Charles Jencks: *The Language of Post-Modern Architecture*. Academy Editions, London, 1980.
- ³ Paul Feyerabend: *Erkenntnis für freie Menschen*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1980.
- ⁴ Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- ⁵ Rudolf Carnap: *The Methodological Character of Theoretical Concepts*, in: H. Feigl + M. Scriven: *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1956.
- ⁶ Christian Norberg-Schulz: *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Građevinska knjiga, Beograd, 1975.
- ⁷ Jean Piaget: *Psihologija inteligencije*. Nolit, Beograd, 1977.
- ⁸ Hundetwasser: *Verschimmelungsmanifest gegen den Rationalismus in der Architektur*, in: Ulrich Conrads: *Programme und Manifeste zur Architektur des 20. Jahrhunderts*. Vieweg, Braunschweig, 1984.
- ⁹ Robert Venturi: *Complexity and Contradiction in Architecture*. The Museum of Modern Art, New York, 1966.
- ¹⁰ Thomas S. Kuhn: i. m.
- ¹¹ Klein Rudolf: *Participacija — sudelovanje korisnika, u oblikovanju stana*. Doktori disertacija, Belgrad, 1984.
- ¹² Kenneth Frampton: *Modern Architecture — a Critical History*. Thames and Hudson Ltd. London, 1980.

Rezime

Primena modela filozofije nauke u teoriji arhitekture

Pošto su današnji radovi teorije arhitekture velikim delom međusobno inkompatibilni, tj. ne mogu stvoriti koherentan teoretski aparat, sistem pojmova, aksioma, postulata (paradigmu), autor razmatra primenjivost nekih elemenata (metoda, modela) filozofije nauke, kako bi postojeće teorije arhitekata približio budućoj teoriji arhitekture, kao disciplini koja će doprineti egzaktnijem vrednovanju izgrađenih i projektovanju novih objekata.

Po pitanju razvoja discipline autor primenjuje Kuhnov model razvoja nauke, koji karakteriše periodična izmena tzv. normalnog perioda, koji zaokuplja naučnike oko jedne paradigme (period akumulacije znanja) i revolucionarnog perioda, u kojem se naglo menja paradigma. Pri tome doba moderne

arhitekture se može smatrati normalnim periodom, a pre- i postmoderna revolucionarnim.

Po pitanju strukture teorije arhitekture može se primeniti korelacija sa standardnom teorijom po Carnapu, koja se sastoji od gornjeg, pojmovno-teoretskog nivoa, kojem bi u arhitekturi pripadali pojmovi poput funkcije, stila, izraza, značenja, itd. i empirijskog nivoa, koji sadrži pojmove kao što su stub, greda, luk itd. Između ova dva nivoa deluju zakoni korespondencije, koji su u teoriji arhitekture nedovoljno određeni, zbog čega operacionalizacija elemenata teoretsko-pojmovnog nivoa često biva proizvoljna, pa tako aksiomi, postulati koji bi trebali praksi omogućiti nesmetani razvoj, mogu primeniti na mnogo načina, čime oni gube karakter verifikovanog i kodificiranog sistema normi i kanona, koji određuju arhitektonsko stvaranje.

Na kraju da bi izbegli proizvoljnost autor predlaže svoj koncept triju sloboda arhitektonskog stvaranja, tj. model ravnomerno zastupljene slobode društva, arhitekta i korisnika. Ova trostepena sloboda kao model (neka vrsta praparadigme) vezuje daljnje pojmove, aksiome i ostale teoretske elemente arhitekture i dozvoljava njihovu operacionalizaciju samo putem inherentnih zakona korespondencije. Tako npr. sloboda društva obuhvaća jezik arhitekture (stil, simbole, poštovanje konteksta i tradicije), sloboda korisnika znači zadovoljenje individualnih i kolektivnih ljudskih potreba, želja itd., a sloboda arhitekta podrazumeva realizaciju njegove kreativnosti unutar zahteva korisnika i ograničenja društva.

Summary

The Application of the Models of the Philosophy of Science in the Theory of Architecture

As the up-to-date theoretical works in architecture are in great deal mutually incompatible and unable to create a coherent theoretical basis, a system of terms, axioms, postulates (paradigm), the author deals with the possibility to apply some elements (models and methods) of the philosophy of science, to bring closer the existing theories of the architects to the future theory of architecture, as a discipline which is able to contribute to an exact evaluation of existing and planned buildings.

Concerning the development of the discipline, the author applies the Kuhn's model of the development of science characterised by periodical changes of so called normal period, which occupy the scientists around a paradigm (the paradigm of accumulation of knowledge) and the revolutionary period in which the paradigm suddenly changes. According to this model, the age of the modern architecture is considered as the normal period, while the pre- and the postmodern as the revolutionary one.

Concerning the structure of the theory of architecture the correlation with the standard theory by Carnap can be applied which is characterised by an upper conceptual-theoretical level which includes in architecture terms like function, style, expression, meaning, etc. and the empirical level including the terms like pillar, balk, arch, etc. The laws of correspondence act among these two levels, which in the theory of architecture are insufficiently defined, and that is the reason why the operationalization of the elements in concep-

tual-theoretical level is often arbitrary, so the axioms and postulates which should in practice enable the undisturbed development, can be applied in numerous ways, by which they loose the features of a verified and codified system of norms and canons, which determin the architectural creation.

At the end, to avoid arbitrariness, the author suggests his own concept the three freedoms of the architectural creation, that is, the model of equally represented liberted of the society, the architect and the user.

This threefold liberty, as the model (a kind of primeval paradigm) joins the following concepts, axioms and other theoretical elements of the architecture and allows their operationalization only through inherent laws of correspondence so for example, the liberty (or right) of the society includes the language of architecture (style, simbols, respectation of the context), the liberty of the user means satisfying the individual and collective human needs, desires, etc. and the liberty of the architect indicates the realization of his creativity, within the demands of the user and the limitation of the society.

Szabadkai városháza (központi lépcsőház, részlet)

Jean Baudrillard

A TÁRGYAK RENDSZERE — A LAKÓTÉR

A. A FUNKCIONÁLIS RENDSZER, ILLETVE AZ OBJEKTÍV MEGKÖZELÍTÉS*

I. ELRENDEZÉSI STRUKTÚRAK

A hagyományos környezet

Minden korszak bútorzata hű tükörképe a kor családi és társadalmi struktúrájának. A tipikus polgári enteriőr az ebédlő és a hálószoba patriarchális együtteséből áll. A különböző funkcióju, de környezetükbe erősen integrált bútorok a tálaló vagy a közepén elhelyezett ágy köré szerveződnek. Megfigyelhető a tér sűrítésének, kitöltésének, ill. lezárásának a tendenciája. Egyfunkciójúság, elmozdíthatatlanság, nyomatékos jelenlét és hierarchikus jelleg. Minden darab szigorúan meghatározott rendeltetésű, ez megfelel a különböző családi funkcióknak, sőt, távolabb menve, egy olyan egyén-konceptióra utal, ami az egyes tulajdonságok kiegyensúlyozott összessége. A bútorok nézik és zavarják egymást, egy egységbe foglalódnak, amely nem annyira a tér, mint inkább az erkölcsi rend. Egy tengely köré szerveződnek, amely biztosítja a viselkedések szabályos időrendjét: a család jelenlétét. Ebben a privát térben minden bútor, minden egyes darab interiorizálja saját funkcióját, és felölti annak szimbolikus méltóságát: az egész ház tökéletesen integrálja a személyes viszonylatokat a család félig zárt csoportjába.

Mindez egy olyan szervezetet alkot, amelynek struktúráját a hagyományos és tekintélyelvű patriarchális viszony, szívéet pedig a családtagokat összekötő komplex érzelmi viszony adja. Ez az otthon egy specifikus tér, amely kevéssé számol egy tárgyilagos elrendezéssel, mert az

* Részlet Jean Baudrillard: *Le système des objets. La consommation des signes* című könyvéből. Denoël/Gonthier, Editions Gallimard, Paris, 1968.

itt lévő bútoroknak és tárgyaknak elsősorban az a funkciójuk, hogy megszemélyesítsék az emberi kapcsolatokat, hogy benépesítsék a közös teret, és hogy lelkük legyen.¹ A valóságos dimenzió, amelyben léteznek, annak az erkölcsi dimenzióknak a foglya, ami a jelentésük kell hogy legyen. Ebben a térben épp olyan kicsi az önállóságuk, mint amennyire kicsi a család különböző tagjainak a társadalomban. Lények és tárgyak egyébként össze vannak kötve. A tárgyak ebben a „cinkosságban” egy érzelmi értékkel ruháznak fel, melyet méltán nevezhetünk a tárgy „jelenlétének”. Az, amitől a szülői ház emlékei olyan mélyek és jelentősek, az nyilvánvalóan annak az összetett bensőségesnek köszönhető, amivel a tárgyak szemünk láttára festik meg az otthonnak nevezett szimbolikus alakzat körvonalait. A külső és belső tér közötti cezúra, ezek formális oppozíciója a tulajdon társadalmi és a családi immanenciájának pszichológiai jegyében, ezt a hagyományos teret zárt transzcendenciává teszik. A tárgyak, ezek a láreszek, antropomorfofok. Széleden halhatatlanná teszik magukat a csoport állandóságának és a csoporton belüli érzelmi kötelékeknek a térben való megtestesítésével, mindaddig, míg egy új generáció el nem távolítja és szét nem szórja vagy régi tárgyak nosztalgikus együttesében újra el nem helyezi őket. Mint gyakran az isteneknek, a bútoroknak is van esélyük egy második létezésre, a naiv használattól egészen a kulturális barokkig.

Az ebédlő és a hálószoba berendezése, ez a ház „ingatlan” struktúrájához kötődő „ingó” struktúra, még mindig olyan, mint amelyet a reklámok a széles közönség körében hirdetnek. A Lévitan és a Galeries Barbès áruház még mindig a „dekoratív” együttes normáit kínálja a közízlésnek, pedig a „vonalak” már „stilizáltak” és a dekor is vesztett vonzerejéből. Ha ezek a bútorok el is kelnek, az nem azért van, mert olcsóbbak, hanem azért, mert a csoport hivatalos megerősítését és polgári szentesítését jelentik. És azért is, mert ezek a bútor-élművek (tálaló, ágy, szekrény) és kölcsönös elrendeződésük, a modern társadalom széles rétegeiben, a hagyományos családi szerkezet továbbélését jelentik.

A funkciójában felszabadított modern tárgy

Amikor megváltozik az egyén viszonya a családhoz és a társadalomhoz, változik a berendezési tárgyak stílusa is. Rekamiék, sarokágyak, alacsony asztalok, polcok szorítják ki a bútorok régi repertoárját. A dolgok megszervezése is új: az ágyból kihúzható rekamié, a tálalóból és ruhásszekrényekből eltüntethető beépített szekrény lesz. Minden összehajtható, szétnyitható, eltüntethető, csak a kívánt pillanatban lép színre. Természetesen ezek az újítások nem valami hirtelen ötlet szülpöttei: a nagyobb mozgathatóság, a kicserélhetőség és a célszerűség legtöbbször nem egyéb, mint a kis térhez való kényeszerű alkalmazkodás eredménye. A szegénység ötletességre ösztönöz. S ha a régi ebédlőt súlyos erkölcsi konvenciók terhelték, a modern enteriőrök, leleményessé-

gükkal, gyakran a funkcionális kibúvók hatását keltik. A „stílushiány” mindenekelőtt térhiány, a maximális funkcionalitás pedig egy olyan szerencsétlen megoldás, amikor az otthon anélkül, hogy zártságát elveszítené, elveszíti belső szervezettségét. A térnek és a tárgyak jelenlétének egy új rend kialakulása nélküli szerkezeti szétesése nem egyéb, mint elszegényedés.

A modern szériabútor-együttes destrukturált, de nem restrukturált, nincs benne semmi, ami pótolná a szimbolikus régi rend kifejező erejét. Mégis van fejlődés: az egyén és e használatukban rugalmasabb, erkölcsi kényszert már sem nem gyakorló, sem nem szimbolizáló tárgyak között a viszony liberálisabb: az egyén többé nem szükségszerűen rajtuk keresztül viszonyul a családhoz.² Mozgathatóságukban, többfunkciójúágukban nagyobb szervezési szabadság rejlik, mely az egyén társadalmi kapcsolataiban megnövekedett önrendelkezési készségét tükrözi. De ez csak egyfajta részleges felszabadulás. A szériatermékek szintjén, a tér újraszervezése nélkül, ez a „funkcionális” fejlődés nem más — hogy a marxi megkülönböztetéssel éljünk —, mint egyenjogúsodás, nem pedig felszabadulás, mert *csak a tárgy funkciójának, és nem magának a tárgynak a felszabadulását jelenti.* Ez a könnyű, összecsukható neutrális asztal, ez a lábnélküli, keretnélküli, baldachinnélküli ágy, mint az ágy origója, mind ezek a „tiszta” vonalú tárgyak így, egyszerű eszközzé redukálódva és végérvényesen elvilágiasodva, már nem is annak látásának, amik: az, ami felszabadult bennük, és ami felszabadulva felszabadított valamit az emberben (vagy amit az ember, felszabadulva, felszabadított bennük), az nem egyéb, mint a funkciójuk. Ezt már nem homályosítja el a régi bútorok erkölcsi teatralitása, megszabadult a rítusoktól, az etikettől, egy egész ideológiától, ami a környezetet egy eldologiasodott emberi struktúra tükkrévé tette. Ma végre a tárgyak világosan tükrözik azt, amire szolgálnak. Szabadok tehát, mint *funkcionális tárgyak*, vagy funkcionálhatnak, és — ami a szériatárgyakat illeti — másra nem is valók.³

Márpedig *amíg a tárgy csak funkciójában szabadult fel, addig az ember, ezzel kölcsönhatásban, csak mint e tárgy használója lehet szabad.* Ez megintcsak haladás, de nem egy döntő szempont. Egy ágy az egy ágy, egy szék az egy szék, de nincs egymáshoz közük addig, amíg csak arra szolgálnak, amire valók. E nélkül viszont tér sincs, mert tér csak úgy létezik, ha a tárgyak kölcsönhatása és — az új struktúrában — funkciójuk meghaladása kinyitja, előidézi, harmonikusan felosztja és kitérít az. A tér valamilyen módon a tárgy valóságos szabadságát jelenti, funkciója pedig nem egyéb, mint egy formális szabadság. A polgári ebédlő strukturált volt, de az egy zárt struktúra. A funkcionális környezet nyitottabb, szabadabb, de szerkezetét veszített és a különböző funkciók szerint szétaprózott. A kettő között, az integrált pszichológiai tér és a szétaprózott funkcionális tér közötti határvonalon, mind a kettő tanúiként mozognak, gyakran ugyanabban az enteriőrben, a szériatárgyak.

A minta enteriőr

Az elemek

Azt a teret, ami többé nem mesterkélt külsőségesség, sem bensőséges menedék, azt a szabadságot, azt a „stílust”, mely a szériatárgyakból — mivel azok csak funkciójukat szolgálják — kiolvashatatlan, a minta enteriőrökben leljük fel. Ezekben egy új szerkezet és egy jelentős fejlődés van kibontakozóban.⁴

Az olyan luxusfolyóiratokat lapozgatva, mint a *Maison Française*, a *Mobilier et Décoration* stb.,⁵ két téma váltakozása vehető észre. Egy részük a közönséges halandónak elérhetetlen házakat magasztalja az egekig: XVIII. századi régi otthonokat, csodálatosan berendezett vilákat, etruszk szobrocskákkal benépesített és infravörös fénnel fűtött olasz kerteket, vagyis röviden az unikum világát, mely — legalábbis szociológiai szempontból — csak a reménytelen szemlélődésre készíthető. A folyóiratok másik része pedig az arisztokratikus minták abszolút értékét, a modern berendezés díszletét nyújtja. Az ajánlott tárgyaknak és bútoroknak, legyenek bármennyire is nívósak, szociológiai hatásuk is van: ezek már nem az álom szüleményei, nem üzleti termékek, hanem a szó szoros értelmében *minták*. És itt már nem az elvont művészetről, hanem olyasmiről van szó, ami — legalábbis látszólag — az egész társadalmat érinti.

Az avantgarde berendezésnek ezek a mintái egy alapvető ellentét szerint rendeződnek el: ELEMÉK/HELYEK és az őket megszabó ELRENDEZÉS vagy szintaktikus kalkulus, amit — mint a helyek az elemeket — a HANGULAT (atmoszféra) általános koncepciója opponál.

„TECMA: kihúzható és különböző módon egymás mellé helyezhető, átalakítható és növelhető elemek; az egymással harmonizáló darabok egy tökéletesen egységes bútorzatot alkotnak; funkcionálisak, a modern élet valamennyi kívánalmának megfelelnek. Minden igényt kielégítenek: könyvtár, bár, rádió, szekrény, szekreter, komód, ebédlőkredenc, vitrin, irattartó, kihúzható asztal.

TECMA — olajozott tikkából vagy polírozott mahagóniból.”

„OSCAR: Állítsa össze saját OSCAR környezetét! Soha nem látott izgalm! OSCAR bútor-összerakó játék.

Fedezze fel az összeállítás örömét saját bútorának térbeli színes kicsinyített másával! Alkothat, változtathat, otthon, tetszése szerint!

Amikor döntött, csak megrendeli az eredeti és személyes OSCAR bútort, otthona büszkesége lesz.”

„MONOPOLY: A MONOPOLY együttesek az Ön legjobb barátai! Kiváló minőségű műbútorrendszer tikkából vagy makorából. A látha-

tatlan összekötő elemek az összeillesztések minden irányú végtelen variációját teszik lehetővé, hogy Ön megalkothassa az ízlésének, lehetőségeinek és szükségleteinek legmegfelelőbb bútoregységet.

Többvariációs monoblokk elemek: alkalmazásukkal saját otthonában teremtheti meg álmai különleges atmoszféráját.”

Ezek a példák már a tárgy-funkció meghaladását jelzik, a szerveződés egy új praktikus rendje felé. A szimbolikus és a használati értékek elhalványulnak a szervezési értékek mellett. A funkciók szabad játéka végérvényesen érdektelenné tette a régi bútoroknál még oly fontos tartalmat és formát. A tárgyaknak nincs már „lelkük” és szimbolikus jelenlétük sem kísért többé: a kapcsolat immár objektív, az elrendezés és a játék jellemzi. Értéke már nem ösztönös és pszichológiai, hanem taktikai. Az egyént saját játéknak részletei és lefolyása jellemzik, nem pedig az egyedi kapcsolat titka. Megszűnt egy alapvető zártság, miközben jelentősen módosultak a társadalmi és interperszonális struktúrák.

A falak és a fény

Az egyes szobák és maga a ház is átlépi az őket menedék-térre határoló falakat. A szobák kinyílnak, szögletekre, diffúz zónákra, mozgó szektorokra tagozódnak, minden kommunikál, minden felszabadul. Az ablakok már nem olyan nyílások, melyek a levegő és a fény betörésének útját állnák, a fénynek, mely *kintről* jött, hogy megtelepedjen a tárgyakon és úgy világítsa meg azokat, „*mintha bentről*” jött volna. Egész egyszerűen, nincs többé ablak, és a szabadon ható fény a tárgyak létének egyetemes funkciójává vált. Ugyanígy a tárgyak is elveszítették alkotó szubsztanciájukat és meghatározó formájukat amikkel az ember énképéhez kötődhetnek: immár a tér az, ami szabadon hatva a tárgyak és az ember között kapcsolataik és „értékeik” általános funkciójává válik.

A megvilágítás

Ugyanebben a fejlődési rendben számos részlet is jelentős: például a fényforrások elrejtésének tendenciája. „Az általános szórt világítást biztosító neoncsoveket körös-körül a plafon egy beugrója rejti.” „Egyenletes megvilágítás a lakás különböző pontjain elrejtett neoncsovekből: a plafon széle mentén a függöny teljes hosszában, a bútorok felső része mögött, a magas beépített szekrények alatt stb.” Mintha csak a fényforrás a dolgok eredetének felidézését szolgálná. A kevesebb és szétszórta elhelyezett fényforrás — még akkor is, ha már nem a mennyezetről világít le a családi körre — még mindig egy kiváltságos intimitás jele: egyedi értékkel ruházza fel a dolgokat, árnyékokat alkot, jelenléteket teremt. Érthető, hogy egy olyan rendszer, mely az egyszerű és homogén elemek objektív számítását tűzi ki célul, még ezt az utolsó jelét is el akarja törölni a belső sugárzásnak és annak, hogy a dolgokat a tekintet vagy a vágy szimbolikusan beburkolhassa.

Tükrök és portrék

Egy másik tünet: a tükör eltűnése. Annyi metafizika után el kéne már a tükör szociopszichológiáját is végezni. A hagyományos paraszti környezet nem ismeri a tükröt, talán még fél is tőle: egy kissé boszorkánysznak tartja. A polgári belső — és az, ami megmaradt belőle a jelenlegi szériabútorban — éppen ellenkezőleg, megsokszorozza a tükröket a falakon, szekrényeken, tálalókon, pohárszékeken, a fal és az ablak bemélyített mezőin. Mint ahogy a fényforrás, úgy a tükör is ki-tüntetett helye a szobának. Ezen a címen, a jómódú házakban, minde-nütt a bőség, a redundancia, a tükrözés eszmei szerepét játssza: luxus-tárgy, amiben a polgári személy önbecsülési gyakorlata kedvére kielé-gülhet saját megjelenésének megsokszorozódásával és a javaival való eljátszozással. Még általánosabban mondva, a tükör mint szimboli-kus tárgy nemcsak tükrözi az egyén vonásait, de fejlődésében végig is kíséri az egyéni tudat történeti kibontakozását. Tehát egy egész társa-dalmi rend szentesítését hordozza. Nem véletlen, hogy XIV. Lajos szá-zada a versailles-i tükröfolyosóval fémjelezhető, és hogy a későbbiek-ben a tükrök elszaporodása a lakásokban, III. Napóleontól az art nouveau-ig, egybeesik a polgári tudat diadalmas farizeusságának az el-hatalmasodásával. A dolgok azonban megváltoztak. A funkcionális együt-tesben már nincs értéke a l'art pour l'art tükrözésnek. Van ugyan még tükör, de pontos funkciójának megfelelően a fürdőszobában, keret nél-kül. A társasági érintkezés megkívánta külső megjelenés ápolásának szolgálatában a tükör lerázza a házi szubjektivitás kegyeit és becsét. Ugyanakkor a többi tárgy is megszabadul tőle: nem kell már saját képükkel körülzárva élniük. Mert a tükör lezárja a teret, feltételezi a falat, a középpont felé tereli a figyelmet: minél több a tükör, annál dicsőbb a helyiség intimitása, de annál inkább magába forduló is. A jelenlegi tendencia, ami a nyílások megsokszorozására és áttetsző köz-falak létesítésére irányul, éppen ellenkező hatású. (Ezenkívül a tükör által lehetséges minden csalás ellentmondana az anyag természetessége iránti jelenlegi igénynek.) Egy bizonyos kör áttört, és el kell ismerni a modern rend igaz logikáját akkor, amikor eliminálja a központi vagy túlságosan feltűnő fényforrásokat és az azokat visszaverő tükröket, vagyis mindent, ami egy központ felé irányít, megszabadítva így a teret attól a kancsalságtól, amely a polgári elképzelésekben azt ered-ményezte, hogy az egész berendezés saját maga körül forog.⁶

A tükrökkel egyidőben eltűntek még: a családi portré, a hálószobák esküvői képei, a házigazda álló- vagy mellképe a szalonból és a min-denfelé fellelhető bekeretezett gyermekarcok. Mindaz, ami valamikép-pen a család történeti tükrét jelentette, az igazi tükrökkel egyetemben, a modernség egy bizonyos szintjén (melynek elterjedtsége még viszony-lag csekély) már felesleges. Még a műalkotás, legyen az eredeti vagy reprodukció, sem mint abszolút érték jön számításba, hanem egy kom-binatorikus módon. A rézkarc nagyobb sikere a dekorációban a fest-ménnyel szemben, többek között, kevésbé nagy abszolút értékével, s

Így nagyobb asszociatív értékével magyarázható. Épp úgy, ahogy a lámpa vagy a tükör, más tárgy, sem válhat túlságosan központivá.

A falióra és az idő

A modern enteriőr egy másik divatjamúlt káprázata: az idő. Egy lényeges dolog tűnt el, a falióra, ill. az ingaóra. Ne feledjük, hogy ott, ahol a paraszti szoba központja a tűz és a kandalló, a falióra maga is egy fenséges és élő elem. A polgári vagy kispolgári enteriőrben ezt a szerepet az ingaóra játssza. A márványkandalló — aminek domináns eleme általában a tükör — és a gyakran azt koroázó ingaóra együttese egyben a polgári háziasság legcsodálatosabb szimbóluma is. Mert a faliórának ugyanaz a viszonya az időhöz, mint a tükörnek a térhez. Mint ahogy a tükörképhez való viszony bezártság és egyben térérzetet kelt, ugyanúgy a falióra, paradox módon, az állandóság szimbóluma és időérzetet kelt. A paraszti faliórák a legkeresettebb tárgyak közé tartoznak, mert a világ legmegnyugtatóbb dolgai; pontosan azért, mert az időt szinte észrevétlenül ejtik foglyul egy bútordarab intimitásában. Az időmérés aggasztó, amikor a társadalmi feladatokra emlékeztet, de megnyugtató, amikor kézzelfoghatóvá teszi az időt, s mint valamilyen fogyasztható tárgyat, kivág belőle egy szeletet. Mindenki érezte már, hogy a falióra vagy az ingaóra tik-takja mennyire megőrzi egy hely intimitását, mert mintegy saját testünkhöz teszi azt hasonlatossá. Az óra egy mechanikus szív, mely saját szívünk működéséről biztosít minket. Az idő-szubsztanciának ez az infúziós, asszimilációs folyamata, az időtartamnak ez a jelenléte az, ami — mint minden önmagába forduló — elutasított a kifelé fordulás, a nyitottság és az objektív kapcsolatok modern parancsszavára.

Egy elrendezés-szociológia felé?

Oda már a „Stimmung” egész világa, mindaz, ami a lélek rezdüléseinek és a dolgok jelenlétének „természetes” összhangját jelentette: az interiorizált környezet — ellentétben a modern „enteriőrök” exteriorizált atmoszférájával. Ma már nem az alkalmazkodás vagy az intimitás jelenti az értéket, hanem az információ, az invenció, a kontroll, az objektív üzenetek vételére való állandó készenlét: az érték abban a szintaktikus kalkulásban érhető utol, amely a modern lakóról szóló eszmefuttatásokat jellemzi.

A dekoráció egész koncepciója megváltozott. A hagyományos ízlés, mely a szépséget a titkos szimpátiák szerint határozta meg, ma már nem számít. Az egy költői megközelítés volt, az egymásnak felelgető tárgyak egy kis csoportjának a megidézése. Ma már a tárgyak nem felelgetnek egymásnak, hanem kommunikálnak, nincs többé egyedi jelenlétük, hanem a legjobb esetben is csak egy halmazösszefüggésük, ami kódjelek-ké való leegyszerűsítésükből és kapcsolataik kiszámításából áll. A tár-

gyak és az ember strukturális értekezése egy végtelen kombinatorika szabályai szerint folyik.

A reklám mindenütt a díszítésnek ezt az új divatját juttatja érvényre: „Állítson elő egy lakható és koherens háromszobás lakást 30 m²-en!” „Növelje lakását négyszeresére!” Általában a reklám az enteriőrt és a bútort a „probléma” és a „megoldás” terminusaival tárgyalja. Inkább ebben, mint az „ízlésben” rejlik a lakberendezés jelenlegi értelmezése: már nem mesterséges díszletek kialakítása vagy egy atmoszféra megteremtése a cél, hanem egy probléma megoldása, a különböző adottságokat figyelembe vevő legügyesebb válasz megtalálása, a tér mobilizálása.

A szériatárgyak szintjén funkcionalitásról csak korlátozottan beszélhetünk. A tárgyak és a bútorok elszórt elemek, hiányzik a szintaxis, és ha létezik is valamilyen elrendezési koncepció, ez nagyon hiányos, és a tárgyak absztrakciója is szegényes. Ez az absztrakció mégis szükséges: ez az, ami a modell szintjén a funkcionalitás terminológiájának homogenitását biztosítja. Ha az ember már nem keveredik a tárgyakhoz, ha nem személyesíti meg őket, hogy utána a konkrét használatukon túl rájuk vetítse elképzeléseit, számításait és közlendőit, s ezt az egészet mint egy másoknak és önmagának szánt üzenetet hasznosítsa, akkor a „hangulatteremtő” tárgyak létezési formája teljesen megváltozik, és *a bútorszociológiát egy elrendezés-szociológia váltja fel.*⁷

A reklámkép és -szöveg határozott fejlődésen ment át: a reklámszöveg a hirdetés alanyát mint szereplőt és cselekvőt közvetlenül a színre lépteti kijelentő vagy felszólító módban; a kép viszont nem utal a jelenlétére, mivel ez némiképp anakronisztikus lenne. A reklám megcélzott alanya az, aki a dolgokat elrendezi és ez a rend kizárja a redundanciát: az ember nem tehet mást, mint hogy törli magát a képből. Jelenléte amúgy is érezhető. Nem egy díszletet, hanem egy teret hoz létre, és míg a tradicionális környezetben a tulajdonos figurája természetesnek tűnt — mivel világosan jellemezte azt —, kézjegye ezzel szemben a funkcionális tértől idegen.

Az elrendező ember

A modellnek ajánlkozó új típusú lakó, az „elrendező ember” sem nem tulajdonos, sem egyszerűen csak használó, ő a környezet, a hangulat aktív informátora. Úgy rendelkezik a térrel, mint valamilyen elosztási rendszerrel, aminek ellenőrzése révén minden kölcsönös kapcsolatot, vagyis a tárgyak összes lehetséges szerepét kézben tartja. (Így neki magának kell „funkcionálisnak” lennie, be kell illeszkednie a térbe, ha azt akarja, hogy az elrendező üzenetek tőle induljanak ki és hozza jussanak vissza.) Számára nem a birtoklás vagy az élvezet fontos, hanem a felelősség, abban az értelemben, hogy a „válaszok” folytonos lehetőségeivel gazdálkodik. Gyakorlata teljesen külsőleges. A modern

lakó nem „fogyasztja” többé tárgyait. (Ehhez az „ízlésnek” megint nincs semmi köze, mivel az izlés zárt tárgyakra utal, ahol a forma egy ún. „fogyasztható” tartalmat fed, s ezért ezek a tárgyak interiorizálhatóak.) Leigazza, ellenőrzi és irányítja azokat. Az ember egy rendszer manipulációjában, taktikus egyensúlyában találja magát.

A „funkcionális” lakó modellje nyilvánvaló absztrakciót takar. A reklám azt akarja velünk elhíttetni, hogy a modern embernek tulajdonképpen már nincs *szüksége* tárgyaira, s egyetlen dolga, hogy mint a kommunikáció intelligens technikus a ügyködjön közöttük. Márpedig a környezet egy *átélt* létezési mód, igen nagy absztrakció tehát ráhúzni az időszámítás és az információ tisztán technikai modelljeit. Egyébként ez az objektív játék egy egészen kétértelmű szókészlettel is megduplázódik: „az Ön ízlése szerint”, „a lehetőségeinek megfelelően”, „személyesség”, „ez az Ön környezete lesz” stb., ami ellentmondani látszik ennek, és tulajdonképpen csak alibiül szolgál. Az elrendező embernek felkínált objektív játékokra a reklám mindig kétszínűen utal is. Azonban ennek a játéknak már maga a logikája is az emberi kapcsolatok egy általános stratégiájának, egy emberi szándéknak a képét, a technika korának modus vivendijét hordozza magában — igazi civilizációs változást, melynek jellemzői a hétköznapi életben is fellelhetők.

A tárgy, ez az alázatos és fogékony statisztika, az a fajta pszichológiai rabszolga és bizalmas társ, amilyenek azt a hagyományos mindennapokban megéltük, és amilyenek azt az egész keleti művészet napjainkig is ábrázolja — ez a tárgy egy totális rend visszfénye volt, a dekoráció és a perspektíva, valamint a tartalom és a forma jól definiált koncepciójához csatoltan. Eszerint a koncepció szerint a forma egy abszolút határvonal a belső és a külső között. A forma állandó hordozó, a belső lényegi. A tárgyaknak, de különösen a bútoroknak, így — gyakorlati funkciójukon kívül — van egy elsődleges „tartódény” funkciójuk is: a képzeletbelit tartalmazzák.⁸ Minek felel meg ez a pszichológiai befogadó képesség? A tárgyak így egy egész világkép visszatükröződései, ahol minden létező mint egy „interioritás tartály” fogant, a kapcsolatok pedig a szubsztanciák transzcendentáló összefüggéseként. Maga a ház az emberi test szimbolikus megfelelője, melynek erőteljes organikus sémája végül a társadalmi szerkezet integrációjának ideális sémájában általánosítható. Mindez egy totális létformát alkot, melynek alapvető rendje a Természettől, mint eredendő lényegtől származik. A tárgyak alkotásával vagy gyártásával az ember — a kultúra mint forma átvételén keresztül — a természet átalakítójává válik. A szubsztanciák átöröklődése korról korra, formáról formára az, ami létrehozza a kreativitás eredendő sémáját: *ab utero* teremtés, mindazzal a költői és metaforikus szimbolikával, amit ez jelent.⁹ Így a jelentés és az érték a forma fenntartósága alatt a szubsztanciák átörökléséből származik; a világ olyan, amilyenek megéltük (ez a tudatalattiban és a gyermekkorban mindig így van), és az a cél, hogy ezt leleplezzük és megőrizzük az örökkévalóságnak. Így a forma, a tárgyat körülírva, a természet egy darabját zár-

ja magába, úgy ahogy az emberi test is; a tárgy alapvetően antropomorf. Az ember tehát ugyanazzal a „belsőleges” bizalmassággal kötődik a környezeti tárgyakhoz, mint saját teste belső szerveihez, és a tárgy „birtoklása” szemlátomást e lényeg orális bekebelezéssel való visszanyerésére és „asszimilálására” irányul.

Az, amit mi a modern enteriőrön értünk, az ennek a természeti rendnek a vége, az, ami a forma felbomlásán át, a formális külső-belső határnak, valamint a lét és a látszat egész komplex dialektikájának a megoldásán túl a kapcsolatok és az objektív felelősség egy új minősége. A technikai társadalom programjának megélése magát a Genezis gondolatát kérdőjelezi meg. Ez a származás az adott jelentés és a „lényeg” elhagyását jelenti, azon lényegét, melynek a régi bútorok még konkrét szimbólumai voltak; ez egy a totális absztrakció bázisán való időszámítás és gyakorlati konceptualizáció, ez már nem egy adott, hanem egy gyártott — leigázott, manipulált, felmért és ellenőrzött — *meghódított* világ ideája.¹⁰

Ez a modern rend, bár specifikusan különbözik a nemzés hagyományos rendjétől, mégis egy alapvető szimbolikus rend függvénye. Ha a korábbi civilizáció a szubsztanciák természetes rendjén alapult, és visszavezethető az orális struktúrákhoz, akkor a termelés, a számítás és a funkcionalitás modern rendje egyrészt egy fallikus rend, ami a meglévő intézményesített meghaladásához és az objektív struktúrák felé való felemelkedéshez kötődik; másrészt pedig ez a modern rend a kiürülés rendje, ami az absztrakción, a homogén anyagot megtermékenyítő kvintesszencián, az anyag kiszámításán és kivágásán alapszik, egy egész anális agresszivitáson, ami a játékban, a viszonyban, a rendben, az osztályozásban és az elrendezésben szublimálódott.

A dolgok megszervezése — még akkor is, ha ez a vállalkozás konkrét célja — mindig a tervezés és beruházás teendőinek tekintélyes listáját jelenti. A legjobb bizonyíték erre az a rögeszme — amely gyakran felbukkan a szervezési szándék, vagy esetünkben az elrendezési akarat mögött —, hogy minden kommunikáljon, legyen minden funkcionális; nincs több titok, nincs több misztérium, minden megszerveződik, tehát minden egyértelmű. Ez többé nem a hagyományos háziasszonyi gond, hogy mindennek meg legyen a helye és hogy minden tiszta legyen. Az egy morális probléma volt, ez itt egy funkcionális, könnyen megérthető, ha összefüggésbe hozzuk a kiürülés funkciójával, mely a belső szervek teljes irányíthatóságát feltételezi. Talán ebben fedezhető fel a műszaki civilizáció jellemtanának az alapja is: ha a hipochondria az anyagkeringés és a primer szervek megfelelő működésének a lidércnyomása, akkor a modern ember, a kibernetikus, tulajdonképpen egy agyi hipochonder, aki az üzenetkeringés lidércnyomásában él.

Klaniczay Júlia és Szenes Zsuzsa fordítása

Jegyzetek

- ¹ Lehetnek egyébként ízlésesek és stílusosak is de ez hiányozhat is.
- ² De kérdés, hogy ugyanakkor nem-e az egész társadalommal kerül rajtuk keresztül érintkezésbe. Erről bővebben l. a „Minták és sorozatok” fejezetet.
- ³ Ugyanígy a polgári és ipari forradalom fokozatosan felszabadítja az egyént a vallásos, morális és családi előírások alól és de jure mint állampolgár de facto azonban mint munkaerő nyeri el szabadságát, vagyis azt, hogy szabadon eladhassa magát. Ez nem véletlen egybeesés, hanem mély összefüggés. A „funkcionális” sorozattárgy ugyanúgy, mint a társadalmi lény „funkcionális” objektívációjában, nem pedig egyediségében és tárgyi vagy személyi teljességében szabadul fel.
- ⁴ Tehát egy kiváltságos szinten. Az, hogy egy behatárolt csoport rendelkezik azzal a konkrét szabadsággal, hogy tárgyain és bútorain keresztül az egész társadalom számára mint modell fejezze ki magát, az már egy szociológiai és társadalmi probléma. De ezt a kérdést a „Minták és sorozatok” fejezet tárgyalja részletesen.
- ⁵ Egy, a szériabútornak szentelt folyóirat elképzelhetetlen lenne. Ezek bemutatására csak katalógusok léteznek.
- ⁶ A tükör néha újból visszatér, de ekkor már mint kulturális barokk, mint másodlagos tárgy: romantikus tükör, antik tükör, homorú tükör. Itt már a funkciója sem a régi; ez később, a régi tárgyakról szóló részben kerül bővebb elemzésre.
- ⁷ Roland Barthes ezt az új fázist az autó kapcsán írja le: „... a modellek egyformasága már szinte magát a technikai megvalósítás gondolatát ítéli halálra: a »normális« vezetés válik ekkor a teljesítmény és találékonyság egyetlen megvalósítási terepévé. Az autó fantazmagóriás hatalmát bizonyos vezetési szokásokban testesíti meg. Mivel maga a tárgy már nem barkácsolható, most a vezetésmód bespécizésén a sor... már nem az autó formája és funkciói azok, amik álmódosításra készítenek, hanem a kezelése, és nemsokára valószínűleg már nem az autó mítológiáját, hanem az autóvezetését kell majd megírni.” (Réalitás n° 213, 1963, október)
- ⁸ A szimbolikus szerveződésben azonban úgy tűnik, hogy egy mérettörvény is szerepet játszik: bizonyos méreten felül minden tárgy — még az eredetileg fallikus is (autó, rakéta) — gyűjtőhellyé, tartállyá, uteruszává válik; ez alatt a méret alatt fallikus (még akkor is, ha tartály vagy csecsebecse).
- ⁹ Az intellektuális és művészeti alkotás, a tehetség, ihlet és zsenialitás hagyományos köntösében, mindig is ennek a megfelelője volt.
- ¹⁰ Ez a fajta gyakorlat egyébként egyértelműen csak egy magas technológiai szinten, vagy pedig a nagyon kifinomult hétköznapi tárgyak szintjén figyelhető meg: magnetofonoknál, autóknál, háztartási gépeknél, ahol a képernyők, a vezérlő egységek és az irányító gombok jelzik az uralkodási és megosztási viszonyt. A hétköznapiakat egyébként még túlnyomórészt egy hagyományos gyakorlat uralja.

Rezime

Sistem objekata — Stambeni prostor

Jean Baudrillard, istaknuta ličnost francuskog duhovnog života pojavio se šezdesetih godina. U svom doista značajnom delu, pod naslovom „Sistem objekata“ pokušao je da sintetizirajući savremena dostignuća strukturalizma, semiotike, sociologije i psihologije, skicira simboliku predmeta. U gore objavljenom poglavlju, Baudrillard posmatra stan kao takav simbolični sistem iz kojeg se mogu „iščitati“ neke karakteristike onovremene porodične i društvene strukture. Upoređivanjem tradicionalnih seljačkih, građanskih i modernih obitavališta autor prati promene u međuljudskim odnosima i formiranje čovekovog položaja u svetu.

Resummee

Das System der Gebäuden — die Wohnung als Lebensumstand

Jean Baudrillard, eine hervorragende Person des französischen Geisteslebens, meldete sich in den sechziger Jahren. In seinem tatsächlich wichtigen Werke, unter dem Titel „Das System der Gebäuden“, versuchte er, die zeitgemässen Ergebnisse des Strukturalismus, sintetisierend, sowie der Semiotik, Soziologie und Psychologie, aber auch die Symbolik der Objekte zu beschreiben. In den publizierten Titel untersucht Baudrillard die Wohnung, als solchen symbolischen System, aus welchen die Charakteristiken derzeitigen, familiären und gesellschaftlichen Strukturen „ausgelesen“ werden können. Traditionelle bauerliche, städtliche und moderne Wohnstätten vergleichend, begleitet der Verfasser Veränderungen zwischen den Menschen und Formierung des Zustandes des Menschen in der Welt.

Bela Duranci

ZSOLNAY KERÁMIA

A belgrádi Moszkva Szállót, a századfordulón épült zágrábi főpostát, a szarajevói épülethomlokzatokat és legjelentősebb szecessziós épületeinket — a szabadkai zsinagógát, Raichle palotát, a városházát, a beocsini kastélyt és az Abbázia villát egyazon anyagból készült épületkerámia díszíti. Városképi jelentőségű építészeti jegyei között hangsúlyozott szerepet játszik a falakat és a tetőt díszítő színes kerámia. A szárazföldi éghajlat viszontagságainak nagyszerűen ellenálló, színtartó épületdíszek anyagát a világszerte ismert pécsi Zsolnay-gyár műhelyeiben és égető kemencéiben kísérletezték ki. Ma ezt a százhusz évvel ezelőtt alapított gyárat Pécsi Porcelángyárnak hívják. A pécsi kerámia nemzetközileg elismert esztétikai és technológiai sajátosságait akárcsak a múltban, napjainkban is a gyár alapítójának neve fémjelzi.

A gyárat Zsolnay Vilmos (1828. április 19.—1900. március 23.) alapította 1868-ban, miután átvette Ignác bátyjától a fazekas- és terrakottaműhelyt. Bár nem volt szakember, mégis tudatában volt, hogy csak akkor érhet el nemzetközi üzleti sikereket és maradhat versenyben, ha technológiailag kifogástalan anyagot állít elő, eredeti mintákat tervez. Kezdetben a baranyai népművészeti mintákat használta fel, amelyek a hozzáértők érdeklődésére számíthattak, és azokat nagy sorozatban gyártotta.

A jó üzleti érzékű Zsolnay Vilmos megsejtette az egyre fokozódó építkezés és a fejlődő vaskohászat két fontos anyagának, a cementnek és a samottnak a pályafutását. A városi tanácshoz címzett beadványában kérte, hogy fazekasműhelye és kereskedelmi kertészete helyén engedélyezzék az „Első Pécsi Cement, Chamott, és Tűzálló-anyagárúk” név alatt bejegyzendő gyár létesítését.¹

Némi kísérletezés után kitűnő minőségű cementet állított elő, de a vállalkozás igen rövid életű volt, mert a távolról szállított nyersanyag nem volt kifizetődő. Az Újvidék melletti Beocsinból egy vállalkozó azzal a megbízással küldte a városba egyik munkását, hogy kémelje ki Zsolnay gyártási módszerét és tapasztalatait, amelyeket aztán fel is

használt.² Mivel Beocsinban gazdag nyersanyagforrás volt, az ottani kis magánvállalkozás hamarosan tőkeerős részvénytársasággá alakult. Azt is mondhatnánk, a beocsini gyár is „hozzájárult” ahhoz, hogy a Zsolnay-gyár a díszítő kerámia ismert műhelyévé fejlődött. A melléktermékek szánt fajansz így hamarosan a vegyészettel és gyártási módszerekkel kísérletező kereskedő megszállottságává vált. Kőagyagáruja 1872 táján már esztétikai igényekkel készül. Az 1878-as párizsi világkiállításon aranyéremmel díjazták a gyár termékeit, Zsolnay Vilmost pedig a francia Becsületrenddel tüntették ki.

A párizsi sikernek nagy visszhangja volt, Zsolnay a magyar kerámiagyártás élére került, de számos külföldi céget is maga mögött hagyott, a hazaiak közül Fischer híres herendi gyárát. Így vált a Zsolnay-kerámia keresett áruvá. A világgiazi versenyképesség megtartásához már védjegyre volt szükség.

1865-től a Zsolnay termékeket védjeggyel látták el. Eleinte Z. W. PÉCS volt a védjegy, később Z. V. PÉCS, amit a ZSOLNAY vagy egy nagy Z váltott fel. A gyár védjegyét — közepén *az öttemplom, toronycsúcsain kettőskeresztekkal* — először 1878. december 30-án jegyezték be a Soproni Kereskedelmi és Iparkamarában. Ettől kezdve a templom elmaradhatatlan része a változó szövegű védjegynek, a kettős körvonalú nagy körbélyegző megjelenéséig, amelyet ZSOLNAY PÉCS felíráttal 1893-tól alkalmaztak (1891-től az eozin edényeken szabad kézzel rajzolva fordul elő). A védjeggyel a gyár minden termékét ellátták.

A Zsolnay Vilmos számára sikert hozó vázák, edények, köcsögök és egyéb dísz tárgyak mellett épületkerámia, klinkertégla és mázas tetőfedő cserép előállításával foglalkoztak, de választékukat szellemesen kidolgozott egyedi kandallók és kályhák, kerti szobrok, gyógyfürdők számára készített kádak és számos más használati tárgy is kiegészítette.

A XIX. század végének építészetét klasszikus ornamentikájú eklektikus stílus uralta. Az Osztrák—Magyar Monarchiában ez volt a tőke térnyerésének időszaka. Az ennek következtében fellendülő építkezés számos eklektikus stílusú díszes középülettel és bérpalotával gazdagította hazánknak a Monarchiához tartozó részeit.

A pénz hatalma, de az egyén bizonytalan helyzete a tőkés társadalomban is hozzájárult az újjgazdagok építési kedvéhez. A tőkének az a tulajdonsága, hogy munka nélkül is szaporodik, életre hívta a járadékot, az viszont a lakóépület egy sajátos formáját, a bérpalota néven elterjedté vált díszes épülethomlokzatú többszintes lakóépületeket, amelyeket többnyire emeletenként közös mellékhelyiségekkel láttak el. Az egyszerű bérlakások és nyirkos, világítóakna-szerűen kiképzett udvarok ellenében monumentális épülethomlokzatokat emeltek reneszánsz és barokk díszítményekkel, gyárilag előállított gipszöntvényeken kompillálták a képzőművészeti múlt hiteles stíluselemeit, amelyek együttese többé-kevésbé eklektikus hatást keltett.

A polgárság építkezéséhez hallatlan lehetőséget nyújtott az, hogy értékesíthették az új gyárak, utak és vasutak számára kijelölt telkeiket,

tőzsdei spekulációkkal foglalkozhattak, kiaknázhatták a természeti kincseket, a mezőgazdasági termékek konjunktúráját és a jogfosztottak áruba bocsátott munkaerejét.

Az emberek nagy része nehezen találta fel magát a tudomány, a technika és a művészet terén nagy változásokat előidéző tőkés gazdaság által életre hívott új társadalmi-gazdasági körülmények között, így a létrejövő művészeti stílus is kifejezte ezt a korszellemet: a századforduló embere konzervatív és esetlen formákkal, funkciótlan méreteekkel és meszterként díszítményekkel áltatta magát.

A századforduló építészetére visszatekintve értékes dokumentumok egész sorával találjuk szembe magunkat. Ennek a „stílus nélküli stílusnak” az időszaka nélkül aligha érthetjük meg az eklektika ellen tiltakozó építészek átfogó jellegű szecessziós mozgalmát.

A Monarchia tágas térségében egy időben jöttek létre eklektikus paloták és szecessziós létesítmények. Zsolnay Vilmos feltehetőleg 1873-tól kezdve számos építkezési vállalkozó lerakata számára készítette sorozatgyártásban a mintakönyvében szereplő eklektikus épületdíszeket. Abban különbözött a többi épületdísz-készítőtől, hogy az anyag minőségének javításával az időjárási viszontagságoknak minél jobban ellenálló és színtartó épülethomlokzat-díszek előállítására törekedett. Ehhez hosszas kísérleteket kellett folytatni mind az anyaggal, annak vegyi összetételével, mind pedig a hőmérséklettel és mázzal.

Kísérleteinek első eredménye a plutonit volt, amely valójában nem más, mint magas hőmérsékleten kiegészített agyag. Ez az agyag eredményesen helyettesítette az épületdíszként alkalmazott terrakottát.

A további anyagkísérletek is a keverék minőségének javítására irányultak, s így a plutonit újabb változatai jöttek létre. Az őrlött porcelán elhagyásával Zsolnay egy sajátos keveréket hozott létre tűzálló agyagból körülbelül negyven százalék samottpor hozzáadásával. Ezt az anyagot gipszformákba töltötték, majd szárítás után mintegy 1300 °C-on kiégették és csak ezt követően vonták be mázzal. Ez volt Zsolnay nagy találmánya, a magastűzű zománctechnikán alapuló pirogránit, amely az építészek kedvenc díszítőelemévé vált. A pirogránit szilárdsága a kőéhez hasonló, rendkívül időálló, élénk színei nem veszítenek intenzitásukból és az anyag megformálása sem okoz nehézséget. A Zsolnaygyárban szobrászok és technológusok irányításával dolgozó ügyes mesterek szinte minden elképzelést valóra tudtak váltani.

Mivel a pirogránit egy-kettőre kiszorította a többi használatban levő anyagot, Zsolnay új műhelyeket létesített az épületkerámia számára és termékeny együttműködést alakított ki az építészekkel, akik jelentős része Lechner Ödön (1845—1915) nemzeti stílusát követte. Zsolnayt és Lechnert őszinte barátság fűzte egymáshoz, együtt utazták be Angliát és Európa nagy városait. Zsolnayra lelkesítőleg hatottak Lechnernek azok a törekvései, hogy a magyar népművészet formáinak felhasználásával szándékozott kialakítani saját stílusát, ezért hozzálátott a népművészeti jellegű épületkerámia gyártásához. Amikor a múlt század

kilencvenes éveinek derekán Lechner hozzálátott a budapesti Iparművészeti Múzeumnak, a magyar szecesszió egyik legjelentősebb alkotásának az építéséhez, Zsolnaynak módjában állt a pirogránit alkalmazását bizonyítani. Ettől kezdve tehát a pirogránit Lechner egyetlen jelentősebb épületéről sem hiányzott. Mivel más építészek is egyre gyakrabban alkalmazták, így a pirogránit a Zsolnay-gyárat az új művészeti irányzat középpontjába állította, a magyar szecesszió pedig a kerámia által fémjelezve sajátos módon járult hozzá a századforduló európai építészetéhez.

Az élénk színű pirogránitból készült tetőcserép lehetőséget nyújtott az építészek számára, hogy megtörjék a tetőszerkezet egyhangúságát, a homlokzatszínként alkalmazott kerámia szinte kimeríthetetlen formateremtő lehetőségei és színárnyalatai az épületek nélkülözhetetlen részévé tették a pirogránitot. A Lechner elképzelései alapján kiképzett Zsolnay-kerámia széles színskálájával hamarosan az építőművészet szerves részévé vált. Tehetséges műépítészek alkotásain sohasem tűnik ráillesztett dísznek, hanem az épület kiváltotta esztétikai élmény szerves részét képező hangsúlyos elemnek. Természetesen ahhoz, hogy ezek az épületdíszek jól beilleszkedjenek környezetükbe, és időállóak legyenek, a mesterségüket már-már művészi fokon művelő szakemberekre volt szükség. Értő munkájuk eredményeként ezeknek az épületeknek nagy része még ma is ugyanolyan színekben pompázik, mint amikor létrehozták őket. A pirogránitot nem kezdte ki az idő, színei ugyanolyan élénkek, mint majd egy évszázaddal ezelőtt. Ahol a kerámiadíszek elemeit megfelelően illesztették össze, és jól elszigetelték az összetételt, ott még ma is organikusán kötődnek a falszerkezethez. Az épületek belső terében alkalmazott pirogránitdíszek is teljes pompájukban ragyognak. Az előregyártott épületdíszeket a korábbi stílusirányzatok ritmusának megfelelő eklekticizmust követő szecesszió új „játékszabályokat” vezetett be, határozott alkotói viszonyulást, sokoldalúságot és rögtönzési képességet követelt meg az építészektől. A látnoki erővel alkotó építőművészek lendületes alkotásainak a kivitelezése többnyire az építkezés során vált kérdésessé. Számos részletet menetközben módosítottak, csökkentették vagy növelték az épületdíszek számát, de nemegyszer teljesen újat gyártottak. A kerámia rendkívül alkalmasnak bizonyult az építészeti elképzelések megvalósítására, s ezentúl az építőművészet és az iparművészet *szintézisének* a megvalósítására.

Zsolnay Vilmos a maga kifinomult ízlésével és kísérletező ösztönével egyre tökéletesebb eljárásokat dolgozott ki. Valódi értelemben vett szecessziós alkotó volt, a mesterség virtuóza, fáradhatatlan kísérletező. Az egész életét az égető kemencék mellett eltöltő mágus számára nagy kihívást jelentett a szecesszió kigyózó vonalvezetése, formagazdagsága és a századforduló emberének mélyen rejlő érzéseit kifejező színvilága.

Zsolnay Vilmos, aki alkotása teljében élte át az eklekticizmus időszakát, nem tartotta magát a szecesszió művészenek. A szecesszió szó csupán néhány évvel a századfordulót megelőzően fordul elő munkafüze-

teiben. Ennek ellenére a magyar szecesszió egyik legjelentősebb alakjának tekinthetjük az eozintechnika kidolgozása miatt.

A XIX. század második felében, de különösen amikor Hokusai (1760—1849) fametszeteit 1862-ben kiállították a londoni világiállításán, a japán művészeti élet iránti érdeklődés hirtelen megnövekedett. Színharmóniája és graciózus vonalvezetése a festők mellett a kerámia művelőit is lenyűgözte. A japán és a kínai kerámiát, amely 1878-tól egyre inkább meghódította Európát, esztétikai értékei mellett a tökélyre fejlesztett előállítás és a titokzatos mázak miatt is becsülték. Ez indította el a legkiválóbb szakemberek versengését a lüsztertechnikában. A híres kerámiagyárak hosszan tartó kísérletezésbe kezdtek, hogy felkutassák azt a régi technikát, amelyet a mórok honosítottak meg Spanyolországban, majd a XVI. századi Itáliában tökéletesítették, s végül feledésbe merült. Ekkortájt a legjobb eredményeket Clement Massier (1845—1917) érte el, akinek rubin színben csillogó lüsztermázára az 1889-es párizsi világiállításán figyeltek fel, s legértékesebb alkotásain a japán esztétika hatása érvényesült. Zsolnay Vilmos szintén nagy hévvel kapcsolódott be a japán eredmények felkutatásába, s vele együtt két vegyész, Warta és Petrik.

A lüsztermáz úgy jön létre, hogy égetéskor a mázból oxidáció és redukálódás útján fémrészecskék válnak ki, amiktől a kerámia fényes csillogású lesz. A mázat elsősorban az égetési folyamat teszi sajátos jellegűvé, amiben nagy szerepet játszik a tűz redukálása. A különböző eljárások a fémoxidokkal való hosszas kísérletezés eredményei, amelyek során az égető kemencék rájuk gyakorolt hő hatását próbálták ki.

A Zsolnay-eljárások az említett vegyészek kutatásainak köszönhetőek, sikerüket viszont a termelésben való alkalmazásuk hozta meg.

Petrik Lajos a Művészi Ipar című folyóirat 1890-es évfolyamában beszámolót tett közzé a párizsi világiállításról, s felhívja a figyelmet Massier mázaira, miközben maga is kísérletezik. Wartha Vince (1844—1914) kémikus és egyetemi tanár volt, a kerámia nemzetközi hírvé szakembere, aki 1891-től megosztja tapasztalatait Zsolnay Vilmossal és Massier eljárásának a tökéletesítésén dolgozik.

Zsolnay Vilmos EOZIN-nak nevezte el az általa és a már említett két vegyész által kikísérletezett kiváló tulajdonságú lüsztermázat. Az első rubinszínű eozinmázás kínai vázákat és csikós kulacsokat 1892-ben állították ki Bécsben. A millenniumi kiállítás idejére, 1896-ra már tökélyre fejlesztette sokféle technikáját. Zsolnay eozin technikájú tárgyai esztétikai és technikai minőségükkel ekkor szerezték meg az elsőséget a világpiacon. A teljes sikert az 1900-as párizsi világiállítás hozta meg. A lüszter ekkor ért népszerűsége csúcsára. Zsolnay a kiállított tárgyakon különleges szín- és fényhatású eozinmázat alkalmazott. A szecesszió hullámozó és temperamentumosan játékos formáit a mozgás is hangsúlyozza. Ekkor már nem volt szükség a megmintázott motívum több színben való kihangsúlyozására. A drappossárga, türkiz és ibolyaszínű tónusok gyöngyházfénye önmagában is elég kifejezőnek bizonyult. Ki-

alakult a technikai eljárás, a forma és a díszítés egyensúlya. A pirogránit és az eozin csodát művelt az építészetben.

A Zsolnay-eozin a fémes fényű európai rézoxidos mázak közül mind művésziileg, mind a gyártási eljárást illetően a legtökéletesebb. Színeit és tökélyre fejlesztett formáit a követői sem voltak képesek túlszárnyalni. Elsősorban ebben rejlik világsikerének a titka. Zsolnay Vilmos nem vehette át a viláckiállítás díját, mert 1900. március 23-án elhalálozott. Még ugyanebben az évben Pécsre látogatott Walter Crane (1845—1915), az angol szecesszió vezéralakja és a gyárral való ismerkedés során maga is megfestett eozinnal egy vázát. Jozef Maria Olbrich (1867—1908), a bécsi Szecesszió-palota építője darmstadti villájához a pécsi gyár épületdíszzeit alkalmazta, de ugyanígy Otto Wagner (1841—1918) is felhasználta őket épületein.

A gyárat Zsolnay Vilmos fia, Miklós (1857—1922) örökölte. Fennakadásra nem került sor, mert még apja életében létrejött egy folyamatos biztositó szakembertársaság. Zsolnay sikereihez számos olyan alkalmazottja is hozzájárult, akiknek a neve feledésbe merült. Ezek közé tartozik Apáty Abt Sándor (1870—1916) szobrász és keramikus, aki Pesten és Münchenben tanult, s a modern magyar kerámiaművészet úttörőjeként 1909-ig dolgozott a gyárban. Nikelszky Géza (1877—1966) festő 1899 júliusában került a gyárba, ahol egészen nyugalmazásáig épületkerámia-tervezéssel foglalkozott és több mint fél évszázadig állította tudását a gyár szolgálatába. Megemlíthetjük még Mack Lajos (1876—1916) szobrászt is, aki pazar megformálású tükörkeretével művésziileg is elismert fokozat bizonyította szecessziós plasztikai ismereteit, de ugyanazt mondhatnánk Darilek Henrikéről és másokról is. Tervezett a gyár számára Horti Pál (1865—1907), az első sokoldalú és nemzetközileg elismert magyar formatervező, majd Maróti Géza (1875—1941), aki építész, szobrász és formatervező volt egy személyben, s a mexikói városi opera épületdíszjeinek, valamint a velencei biennálé magyar pavilonjának a tervezésével tűnt ki. A magyar szecessziós építészet említett és számos más alakja mintegy másfél évtizeden át, egészen az első világháború kitöréséig, azon fáradozott, hogy a pirogránitot és az eozint a szecesszió nemzeti változatának elmaradhatatlan elemévé és ismertetőjévé tegye.

A Zsolnay-gyár tevékenységéről csak azoknak a feljegyzéseknek a fellapozásával szerezhetünk átfogó képet, amelyekben valamennyi termék leírása szerepel. A TERRACOTTA címet viselő 21x14 centiméteres mintafüzetek — sorszámuk 1-től 19-ig terjed — 5001 tételt tartalmaznak. Ezekbe az egyszerű, keménykötésű füzetekbe valószínűleg 1886 óta — a kandalló és kályhakészítő műhely létrehozásától kezdve — jegyezték be a különböző minták legfontosabb adatait. A feljegyzések között szerepel többnyire a megrendelt tárgy miniatűr rajza vagy vázlata, összetétele, a szükséges munkaidő, a példányok száma stb. Többnyire ezek mellé jegyezték be ugyanannak az árucikknek későbbi megrendelését is. Az első években nem keltezték a bejegyzéseket, azt viszont

rendszeresen feltüntették, hogy mikor semmisítették meg az öntőformát, azaz mikortól kezdve nem gyártották a mintát.

A modellezők ezeknek a szűkszavú feljegyzéseknek az alapján, amelyek nem tettek ki többet két oldalnál, dolgozták ki a mintát, vagy egyszerűen maguk formálták meg. A kreatív tevékenység a műhelyekben bontakozott ki és nélkülözött minden felesleges adminisztrációt. Együttműködött a megrendelő és az építész, a keramikusmester, a festő és a technológus, de nem maradt ki a sorból senki, akinek a megformálás, az égetés és a festés során köze volt a dekoratív plasztikák kidolgozásához. Ez a környezet méltó volt a szecesszió időszakának sokoldalú érdeklődésű mesterembereihez és alkotóihoz, akik az égetőkemenécből kikerülő munkától fellelkesülve csodákra voltak képesek.

Ezekkel a rövid és magvas feljegyzésekre szorítókozó füzetekkel az értékes kerámiadíszek egész sorának a létrejötté az aprólékosan kidolgozott, figyelmesen árnyékolt rajzok hivatásos festők munkájára vallanak. A nemegyszer postabélyeg nagyságú rajzok is elegendőnek bizonyultak a formatervező szobrász számára, a keramikusnak pedig nem is volt szüksége ilyesmire. A munka eredménye egyaránt függött a tapasztalattól és a Zsolnay-recepttől, magától az ihlettől, az új iránti érdeklődéstől, s bizonyára a kiégetés előre nem látható folyamatától is. Az eredmény többnyire csodálatos színhatású, sima felületű tűztől megkövesedett agyag.

Pécsi vendéglátóim lehetővé tették, hogy belelapozzak a már említett mintafüzetekbe. Mind az ötezer tételt átnéztem, hogy bepillantást nyerhessek az épületkerámia műhelytitkaiba, és feljegyzéseket készítsék a mai Jugoszlávia területére vonatkozó megrendelésekről, amelyek közül nem mindegyik ismeretes.

Terracotta — 1.

79. és 80. sorszám. Pirogránit kerti díszek, amelyeket valószínűleg 1886-ban rendelt meg a vukovari dr. Josip Laudenbah.

219. sorszám. Térdeplő fehérmázás pirogránit sírkőangyal, magassága 72 cm. 1910-ben készült özv. Josip Horvat Novi Kneževac-i lakos számára. A feljegyzések arra utalnak, hogy már három évtizeddel korábban is kiöntötték valaki számára.

221. sorszám. „Régi kerti váza” majolikából, reneszánsz stílusban. Jóval később, 1919. dec. 30-án rendelte meg az újvidéki Kolarić 720,700 koronáért.

Terracotta — 3.

769. sorszám. „Régi figura” pirogránitból, rajz nélkül. Készült a zombori Szupek Gyula részére. Ugyanitt feljegyezve, hogy zombori és újvidéki megrendelők mázas cserepet vásároltak.

870. sorszám. Vörös légyölő gomba, 45 cm magas, 34 centiméter széles talapzaton, 1898-ban bécsiek rendelték, 1909. aug. 25-én a temerini Matkoviccs Béla két példányt vásárolt belőle.

Terracotta — 4.

1244. sorszám. Tetődísz, amelyet a zombori Angyal János és Bernhart

János vásárolt, később pedig, 1920. febr. 27-én az eszéki Jakob Breder is.

Terracotta — 5.

1550. sorszám. Két díszes kerámialap Szarajevó számára.

1555. sorszám. Színházi figura, 1894 augusztusa. Fedetlen keblű nőalak, balkezét felemeli, a jobbal antik oszlopra támaszkodik, magassága 185 cm. Valószínűleg a terracotta természetes színében. A feljegyzések szerint a Bécsben élő Kossek cseh szobrász szobra alapján modellezték 1892—93-ban. Az öntőformát 1913-ban semmisítették meg, tehát ezt követően nem készült ilyen öntvény.

1556. sorszám. Színházi figura, minden jel arra vall, hogy az iméntinek a párja. Az álló figura balkezét a magasba tartja, magassága 185 cm, az 1894 augusztusi bejegyzés szerint „Szarajevó számára”. Az 1560-as, 1673-as és 1674-es pirogránit épületdíszek mellett szintén a „Szarajevó számára” feljegyzés áll.

1573. sorszám. Vízhordó, 160 cm magas nőalak, bal kezével virágcsokrot tart maga előtt, a jobb kezében köcsög. A megrendelő az eszéki Fischer Fülöp.

Terracotta — 6.

1742—1751. sorszám. A majolika épületdíszek piros-fehér mázasak, rajzuk orientális jellegű, szabálytalan alakúak. Megjegyzés: „Bau Sarajevó.” 1894 előtt készülhettek.

1789. sorszám. Kerti figurák. Az eszéki Fischer Fülöp számára. Pirogránitból készült nőalak mandolinnal, talapzatán TAVASZ felirat, magassága 142 cm. Az 1790. sorszámú NYÁR kalászkévet tart a kezében, az 1791. sorszámú ŐSZ szőlőfürtöt tart, az 1792. sorszámú TÉL csuklyát visel, balkezében maszk. Ugyanezeket a figurákat bécsi és budapesti megrendelőknél is szállították.

1874. sorszám. Rozetták és más épületdíszek, amelyeket valószínűleg 1896-ban rendelt meg a szabadkai Majláth. A lapszéli jegyzetből ítélve gyakori megrendelő, ugyanígy az 1886. sorszámú „Korenics — Eszék”.

1903. sorszám. Korona és címer a zimonyi milleneumi emlékmű számára, kidolgozta a budapesti Bercik mester.

Terracotta — 8.

2533. sorszám. Figyelmet érdemlő bejegyzés, mert ekkor fordul elő először a szecesszió kifejezés egy növényi díszítésekben gazdag, 1898 táján készült pirogránit asztal (Secession Tisch) kapcsán.

2439. sorszám. Halott Krisztus, fehér mázas fekvő alak, hossza 107 cm. 1898 előttre keltezhető. A zágrábi Gustav Kalina vásárolta meg 1925. aug. 13-án. Kiss György (1852—1919), magyar szobrász munkája alapján készült, aki tanulmányait Münchenben végezte és számos népszerű, akadémiai stílusban készült alkotás szerzője. Szobrát valószínűleg sokszorosítás céljából megvásárolták.

2545. sorszám. G. Zamattio rijekai építész majolikalapokat rendelt, rajz nélkül.

2643. sorszám. Bachusleány. Sziklán ülő nőalak, jobb kezében pánsíp.

Pirogránitból készült, magassága 110 cm. Az eszéki Fischer Fülöp számára dolgozták ki, feltehetően 1901-ben.

2661. sorszám. Kék-fehér szecessziós épületdíszek rajzai a darmstadti Olbrich-villa számára.

Terracotta — 9.

2701. sorszám. Mázas tetőfedő cserepek Donji Miholjac helységbe, a következő megjegyzéssel: „Möller István építész rajzai szerint egy gazdaság számára.”

2714. sorszám. Kék váza (Wiener Wase), magassága 183 cm a bécsi magisztrátus számára. A két palicsi vázáról, amelyek a tó melletti parkban láthatók, nem történik említés. A kék vázát megelőző és követő bejegyzések alapján 1900-ra keltezhetjük őket, szerzőjük ismeretlen. A Zsolnay-gyár kiváló munkái, méretei impozánsak, mesterien kidolgozott szecessziós fej díszíti őket, anyaguk rendkívül színálló. Két ugyanilyen váza áll a gyár parkjában is. Külön érdekességnek számít, hogy a kék váza kibebíttett mását két év óta ajándékba kapják a nyugdíjba vonuló dolgozók.

2826. sorszám. Szintén egy pirogránit váza, de gazdag díszítése eklektikus jellegű, magassága 50 cm. A našicei Todor Pejačević gróf számára készült, feltehetően szintén 1900-ban.

2844. sorszám. Pirogránit fürdőkádak a slatinai fürdő részére 80x55-ös méretben.

2966—2971. és 2977—2978. sorszám. Majolika épületdíszek a zágrábi Főposta épületéhez (a lépcsőház és más helyiségek számára). Foerk Ernő (1869—1934) építész utasításai szerint, aki magát az épületet és a daruvári kastélyt tervezte. Foerk először szobrászatot tanult, ezért feltételezhető, hogy bekapcsolódott a zágrábi posta belső díszének kiépzésébe.

2993. sorszám. Pirogránit váza a bjelovari Revelant Ferenc nevére 1904. szept. 6-i bejegyzéssel.

Terracotta — 10.

Ez a füzet nincs meg a gyár archívumában, ugyanis 1969-ben Belgrádban, a Moszkva Szálló restaurálása közben (épületdíszei szintén a Zsolnay-gyár termékei) kilopták a cég kocsijából. Ebben a füzetben voltak a szabadkai Raichle-palota kerámiadíszének a rajzai, amely Raichle J. Ferenc (1869—1960) apatini születésű építész tervei szerint készült 1903—1904-ben, s Jugoszlávia területén a legszebb magyar szecessziós épület.

Terracotta — 11.

3467. sorszám. Épületkerámia a budapesti Tökölyanum, Tököly Száva (1761—1842) hagyatéka számára.

3486., 3487., 3491. és 3499. sorszám. A Szabadkai Takarékpénztár épületkerámiája. Az épületet Jakab Dezső (1867—1932) és Komor Marcell (1868—1944) tervei alapján építették. Az épületdíszeket 1908. november 13-án szállították le. A 3571. sorszám alatti kerámiadíszek szintén

az említett szerzőktől származnak és a temesvári Steiner Miksa rendelte meg őket, 1909-ben.

Terracotta — 12.

A mintakönyvet az első lap bejegyzése szerint 1909. január 14-én kezdték írni.

3552. sorszám. „Molcer Károly szabadkai építkezése”, pirogránitból készült 170, 152 és 127,93 milliméteres kék és sárga kerámiamedalionok, Komor és Jakab építészek megrendelése szerint.

3601. sorszám. Pirogránit épületdíszek dr. Todor Pejačević gróf számára, Našice.

3585., illetve 3606. sorszám. A budapesti Bazár árkádsorának pirogránit csempéi és medalionjai. Ugyanezeket az elemeket vásárolta meg az eszéki Korenics és Ante Glaviček. Az öntőmintákat 1912-ben semmisítették meg.

3644. sorszám. A pazar növényi díszítésű csempék a rijekai E. Habenicht számára. Egy dísz három 64x51 centiméteres csempéből áll össze. A 3663-as sorszámú frízt szintén a rijekai Habenicht rendelte a Villa Abbáziához.

Terracotta — 13. (1910-es kezdettel)

3695. sorszám. 1910 elején készültek a szabadkai városháza dekorált és színezett pirogránit tetőfedő cserepei, Jakab és Komor megrendelésére. A 3901. sorszámig terjedő 43 tétel a szabadkai városháza épületdíszje.

3701. sorszám. „Habenicht Villa Abbazia”, pazar díszítésű eklektikus motívumú kagyló, mérete 138x38 cm. Időpont: 1910. március 8.

3812—3818 és 3825. sorszám. Épületkerámia Sonnenberg Salamon szabadkai építkezéséhez (a mai Đura Đaković utca 3. szám alatti emeletes épület) Gombos Lajos szabadkai építész 1910. július 20-i megrendelése alapján. Az öntőformákat 1911. február 25-én semmisítették meg, tehát az épület díszjei egyedi példányok.

3832. sorszám. Piros és kék mázas pirogránit boltívek és konzolok elemeinek a rajza, a boltív szélessége 54 cm. A pakraci Stevan Golubić kőművesmester 1910. augusztus 2-i megrendelése. Itt vannak még feltüntetve azok a 212x18 milliméteres négyszögű elemek, amelyek közepére gömböt illesztettek. Az öntőformákat 1911. február 25-én semmisítették meg. A 3836. sorszámú megrendelés szintén a pakraci Golubić nevére szól.

3848. sorszám. Salgó Mátyás szabadkai építész megrendelése Karácsonyi András és Vámosér Mihály építkezéséhez, 1910. szeptember 13.

Terracotta — 14.

3943. sorszám. A szabadkai városháza épületdíszjei.

Terracotta — 15. (1911. november 15-i kezdettel)

4177. sorszám. A szabadkai városháza díszlépcsőjének pilaszterein látható ezín domborművek. A 4197—4198. sorszámú elemek szintén a díszlépcsőhöz készültek, de majolika technikával.

4199. sorszám. A szabadkai városháza díszlépcsőjén ábrázolt foglalkozások medalionjai. Csak egynek a rajza van részletesen kidolgozva, a

többiről ceruzavázlat készült. Ezek Nikelszky Géza festő és formatervező munkái, aki 1899-től dolgozott a Zsolnay gyárban. Megjegyzés: a részletterveket Nikelszky Géza készítette, időpont: 1912.

4200. sorszám. Az eoziintechnikával készült kakas és hattyúnyak motívum szintén Nikelszky munkája. A 4199. és 4200. sorszámú bejegyzések Nikelszky sajátkezü feljegyzései a részletesen megrajzolt *bognár* színezése olyan, mint az aranyos türkiz eozin. A vázlatosan megrajzolt *szántóvető*, *vitéz*, *pulyka* is az ő munkája, akárcsak a névjegyével szignált *kakas*. A *csizmadia*, a *kovács* és a többi szakma motívumáról csak feljegyzésekben esik szó, nincsenek megrajzolva, amiből arra következtünk, hogy a megrendelők — Komor és Jakab — Nikelszkyre bízta a medalionok megtervezését. A *kakas* esetében ez kiválóan sikerült neki, és jó néhány más dombormű is összhangban van az eozinmáz tónusváltozásaival, de akadnak eredményesnek kevésbé mondható rutinos megoldások is. A 4101. és 4202. sorszámú plakettek és geometrikus díszek szintén a városháza számára készültek grès és eozin eljárással. Keltezésük: 1912. április 13.

Terracotta — 16.

4353. sorszám. Pirogránit saroklapok a Sremska Mitrovica-i Ivan Volders számára 1914. március 16-i keltezéssel.

4370. sorszám. Kék-fehér pirogránit lapok mértani díszítéssel a szabadkai Nagy Ferenc számára 1914. július 9-i keltezéssel.

4401. sorszám. Háromlevelű növénydísz 8,5x9 centiméteres lapon, kék színben. A szabadkai Hollósy és mások számára készült 1914-ben.

4540. sorszám. Szűz Mária pirogránit szobra, magassága 63 cm. Nagy Mihály készítette 1914-ben, de csak 1931. március 17-én kelt el 180 700 pengőért. Vásárlója a szabadkai Strassburger Izsák volt.

Terracotta — 17.

A füzet 1922. szeptember 2-i bejegyzéssel kezdődik Nikelszkynek az Áldozathozatal című emlékmű tervével, melynek sebesült katonáját Nagy Mihály formálta meg. Ezt követően egyre gyakoribbak az emlékművek, az épületkerámia viszont egyre jobban elenyészik. A pazar szecessziós paloták építőivel való együttműködés aranykora ekkor már a múlté, akárcsak a századforduló magyar építészetének „nemzeti változata”, amely legfőbb jellemzője, a Zsolnay pirogránit továbbra is eredeti fém-színeiben pompázik. A formatervezők, akik gyakran egy személyben voltak építetők, tervezők és építkezési vállalkozók, a Zsolnay-kerámia alkalmazásával tartós esztétikai értéket kölcsönöztek alkotásaiknak. Ezek az épületek, amelyeket évtizedeken át lebecsültek, belső harmóniájukat megbontották és eredeti bútorzatukat a helyéről elmozdították, kerámiájukkal ma is magukra hívják a figyelmet, s arra készítetnek bennünket, hogy értékeljük a különböző művészeti ágaknak az építészetben kiteljesedett szintézisét, a századforduló megismételhetetlen értékkel bíró örökségét, amely a most közeledő századfordulón sem vált túlhaladottá.

Ezen épületek között kiemelkedő helyet foglal el a szabadkai városháza és Raichle-palota.

Kerámiadíszük évtizedek múltán is emberhez méretezett, városképi jelentőségű épületelem maradt. Könnyedén formálható, majd kőkemény anyaguk a formák és a színek gazdagságát közvetíti a jövő számára. Az új század hajnalának meg nem sejtett lehetőségeitől elkápráztatott szecessziós építészek, akik amellet, hogy egyetemes érdeklődésűek voltak, gyerekesen rajongtak a természettel való kísérletezésért, a kerámiában végre megvalósíthatták elképzeléseiket. A vágyaikat, alkotóképességüket és tapasztalataikat kifejező mázakkal való kísérletezés pedig nemegyszer váratlan eredményekkel jutalmazta őket.

A századforduló modern kerámiája a gölöncsérmunka folytatása volt az akkor elterjedő technikai civilizáció körülményei között; egyszerre hívta segítségül és közvetítette a humanitást.

A végtelen puszták „tengernyi sarában” — ahogyan Lechner Ödön mondta —, ahol se kő, de még fa sincs elég, értékes fémekhez pedig csak nehezen lehet hozzájutni, az agyag az egyik legmegfelelőbb önkifejezési eszköze a termékeny síkság lakójának. A Zsolnay-kerámia egész sor alkotó számára tette lehetővé, hogy munkáik időben és térben tartósan jelen legyenek. Vidékünk sajátos jegyeit minősítették át színű és formává, s emelték fel ezáltal a vidékiesség szintjéről a művészet egyetemes eredményei közé. Éppen ezért nem véletlen, hogy az említett épületek mai kutatói rokonságot vélnek felfedezni Gaudinak az ugyanabban az időpontban létrejött építészeti látomásaival, vagy pedig a kínai művészet és a Felkelő Nap országának kulturális hagyatékát képező tónusokat és ritmusokat vélik felfedni ezeken az alkotásokon.

A vidékünkön levő Zsolnay-kerámia díszes épületei, a hanyagság, a pénzhiány és egyebek következtében évtizedeken át pusztulásra voltak ítélve. Most a művészettörténészek és az építészek jóvoltából ezek a kerámiadíszek ismét eredeti fényükben csilloghatnak.

A Zsolnay-kerámia jugoszláviai elterjedtségét a pécsi gyár mintakönyvei alapján feltérképezve talán magunk is hozzájárultunk ennek a folyamatnak az elindításához.

A múlt század utolsó évtizedeiben a kerámiaelemek magántulajdonban levő gyárak termékei voltak, nem pedig műalkotások, még ha a megrendelő, a művész vagy a kivitelező mester annak is tekintette őket. Az eklektikus építészet épületdíszei 1873-tól kevésbé érdekesekek. A minifüzetek 1886-tól vezetett kötetei kellemes meglepetéseket rejtegettek számunkra.

Amellet, hogy ismételten felhívták a figyelmüket a szarajevói, pakraci, našicei, rijekai, abbáziai stb. kutatások indokoltságára, két felfedezésszámba menő meglepetést is tartogattak a számunkra.

Miután sikerült pontosan megállapítanunk, hogy a palicsi kék vázákat 1900-ban készítették, szinte teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy szerzőjük ugyanaz a Mack Lajos, aki szobrászként dolgozott a gyárban és

szecessziós stílusú tükörkeretével (1898) és ugyanilyen stílusú pirogránit asztalával tűnt ki.

A másik lényeges dolog viszont az, hogy sikerült kiderítenünk a szabadkai városháza gazdag díszeknek, a foglalkozásokat bemutató fríznek, a két kakasnak és a pilaszterek nagyméretű eozindomborműveinek, valamint a gazdagon díszített homlokzati kerámiaelemeknek a szerzőjét, mégpedig Nikelszky Géza pécsi festő személyében.

Nikelszky a budapesti Iparművészeti Főiskolán tanult festészetet 1892-től, ahol 1897-ben dekoratórként szerzett diplomát. Ezt követően egy évet Münchenben töltött, ahol Hollósy Simon műhelyében és Adolf Eschle dekoratórnél szakosította magát. Szülővárosába, Szatmárnémetibe hazatérve megfestette az ottani görögkatolikus templom oltárát. 1899. július 1-jétől a Zsolnay-gyárban dolgozott. Formatervezői munkája mellett festő, karikaturista, újságíró, képzőművészeti kritikus és költő is volt, életpályája végén pedig a pécsi Zsolnay-múzeum kusztosza.

A Zsolnay-gyárban eltöltött évtizedek során számos szecessziós épület tervezőjével működött együtt, miközben maga is tervezett épületdíszeket. Egyik legismertebb munkája az 1911-es torinói világkiállítás magyar pavilonjához készített, száz magyar népművészeti motívumot bemutató Zsolnay-kandalló. A szecessziós látásmódját jelentősen befolyásoló terjedelmes munkát követően alakította ki a szabadkai városháza kerámiadíszzeit és a rendkívül sikeresnek bizonyult, kakast ábrázoló domborművet.

Ez a kakas minden bizonnyal a népművészeti elemekből kiinduló szecessziós díszítőmotívumok egyik legsikerültebbje. A szűkös térben elhelyezett kakas minden nehézség nélkül tölti be a teret és hullámozó formáival szinte szétfeszíti a keretet, akárcsak az alkotó által alkalmazott stílus, amely energiát sugárzó optimizmusával néz a jövőbe. A dombormű alig bemélyedő és kiemelkedő formáit az eozinmáz tulajdonságaival összehangolva 1912-ben a városháza egyik legpazarabb belső-építészeti elemét hozta létre.

Érdeemes még megemlíteni, hogy három évvel az első verseskötete után megjelent *Munka után* című versgyűjteményét Walter Crane illusztrálta. Kötetében Jovan Jovanović Zmaj néhány versének a fordítását is közli, amelyek átültetésében Teodor Škrbić volt a segítségére. A későbbiekben a Zsolnay-gyárban eltöltött éveiről írt.

Amikor 1921. augusztus 24-én megbukott a Pécs—Baranyai Köztársaság és Bácskába menekült Petar Dobrović, a festő, Csuka Zoltán, az író és fordító, Haraszi Sándor, a később híressé vált újságíró, mintegy húsz Nikelszky-festmény is vidékünkre került, de azóta nyomuk veszett.

Pécsett, ahol kelet és nyugat kultúrhatásai keverednek, s ahonnan a délszláv művészeti élet két olyan alakja indult útnak, mint a már említett Dobrović és Zlatko Prica, a kerámiagyár ma is üzemel. Egyre gyakrabban készíti híressé vált Zsolnay-vázáit és ismét hozzálátott az épületdíszek égetéséhez. Mindezt talán abban a reményben, hogy az

égetett agyag melegségét és tűz által hevített színvilágát közvetítse a jövő század felé, amely talán még inkább az emberi tartalmakra lesz utalva, mint a kerámiagyártás létrejöttének éveiben.

Jegyzetek

¹ Katona Imre: Zsolnay Vilmos. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977, 31. o.

² I. m.

³ P. Brestyánszky Ilona: A flambémáz és az eozin nemzetközi összefüggései, 100 éves a pécsi Porcelángyár c. tanulmánykötet, Porcelángyár és Janus Pannonius Múzeum kiadása, Pécs 1971., 75. o.

⁴ Ezúttal fejezem ki köszönetemet Bosnyák János vezérigazgatónak, valamint Német Mihálynak és munkatársainak azért a sokoldalú segítségért, amit ott-tartózkodásom idején, 1986 novemberében nyújtottak.

Rezime

Keramika Žolnai

Poznata fabrika keramike „Žolnai” u mađarskom gradu Pečuju, formirana 1868. godine, pored ukrasnih predmeta proizvodila je i dekorativnu plastiku za građevine. Za vreme Austro-Ugarske Monarhije, brojne građevine u jugoslovenskom prostoru dobile su ukrase na pročeljima i u enterijerima po-reklom iz te fabrike.

Posebno je zanimljivo razdoblje secesije, kada Žolnai keramika postaje osobenost „mađarske varijante” arhitekture na prekretnici vekova.

Žolnaijev pronalazak „pirogranit”, čvrst poput kamena i otporan na dejstvo klime i smoga, glaziran živim bojama koje tokom vremena ne gube intenzitet, postao je omiljeno sredstvo graditelja. Podstrek korišćenju pirogranita u arhitekturi dao je Eden Lehner, rodonačelnik mađarske arhitekture secesije i prijatelj Vilmoša Žolnaija. Od devedesetih godina prošlog veka na njegovim objektima pirogranit je sticao popularnost i doživljavao afirmaciju. Prihvatanjem pirogranita, Lehner i brojni drugi arhitekti uveli su fabriku Žolnai u sâmo jezgro pokreta a mađarsku secesiju neizbrisivo označili keramikom kao osobenošću i vrednošću „nacionalne varijante” stila.

Vilmoš Žolnai sa istančanim ukusom i strašću eksperimentisao je ka sve savršenijim postupcima. Uključio se tako i u „japanizam”, kada je japanska i kineska keramika, posebno „luster” glazurama stekla veliku popularnost. Rezultat eksperimenata Žolnaija i dvojice hemičara Vince Varta i Lajoša Petrik, bila je specijalna luster glazura nazvana „eozin”.

Pirogranit i eozin združeni, postali su omiljeni materijal mađarskih arhitekata secesije, naročito od 1900. do izbijanja prvog svetskog rata.

Uz neke druge zanimljive građevine toga razdoblja na tlu Jugoslavije su i vodeći primeri združene keramike i arhitekture, kao što su gradska kuća i „Rajhl palata” u Subotici.

Ispitujući „sveske uzoraka” fabrike Žolnai u današnjoj Pečujskoj fabrici

porcelana utvrdilo se da je Žolnai keramika upotrebljavana za dekoraciju zgrada i u brojnim drugim gradovima: Sarajevu, Beogradu, Rijeci, Opatiji, Pakracu, Našicama, Osijeku, Zagrebu itd. U toku pregleda „svezaka uzoraka“, identifikovan je i autor jednog od najskladnijih dekorativnih motiva secesije, čije je ishodište folklor. To je reljef „petao“ u subotičkoj gradskoj kući. Projektant ovoga reljefa i lepih medaljona „zanata“ kao i druge dekoracije enterijera u eozin izvedbi subotičke gradske kuće, bio je saradnik fabrike Žolnai, slikar i dizajner Geza Nikelski (1877—1966).

Listajući „sveske uzoraka“ kojih ima dvadeset sa 5001 skicom uzorka, modeliranih u fabrici od 1886. pa nadalje, dobija se zanimljiva slika o timskom radu.

Žolnai keramika koja se očuvala na (tim) građevinama secesije, često kao jedini trag svojevremene sinteze umetničkih zanata i arhitekture, podsticaj je ponovnom vrednovanju maštovitog graditeljstva sa prekretnice vekova u ovim prostorima. Pomenuti jedinstveni reljef Geze Nikelskog u sastavu je jednog od retkih očuvanih primera sinteze, kao istaknuti detalj ansambla, enterijera i valjskog ukrasa gradske kuće u Subotici.

Summary

Zsolnay Ceramics

The famous factory of ceramics „Zsolnay“ was established in the hungarian town Pécs in 1868 and besides decorative articles produced decorative plastic for buildings. During the Austria-Hungary monarchy a great number of buildings in yugoslav area were decorated on the facades and interiors by ornaments made in that factory.

The period of secession is especially interesting because Zsolnay ceramics grew into special feature of the „Hungarian variant“ of architecture on the turning point of the century.

Zsolnay's discovery the „pyrogranite“ became popular among the builders because it was as hard as a rock, resistant to the climatic effects and smog and glazed with vivid colours, which did not loose intensity during long period. The stimulus for using pyrogranite in architecture gave the founder of the hungarian secession architecture and a friend of Vilmos Zsolnay — Ödön Lechner.

From the ninetieth years of the last century, on his buildings pyrogranite grew popular and got affirmation. Accepting the pyrogranite, Lechner and a number of other architects put the factory Zsolnay in the middle of the movement and marked the hungarian secession with ceramics as a character and value of the national style.

Vilmos Zsolnay with refined taste and passion continued experimenting to achieve more perfect method. He even joined „japanism“ when the japanese and chinese ceramics, especially „lustre“ glazes became very popular. The result of experiments that Zsolnay and two chemists Vince Wartha and Lajos Petrik carried out, was the special lustre glaze called „eozin“.

Pyrogranite together with eozin became the favorite material used by hungarian architects of secession, especially from 1900 until breaking out of the First World War.

Among the leading examples of united ceramics and architecture from that period in Yugoslavia came the interesting buildings such as the Town Hall and Raichle Palace in Subotica.

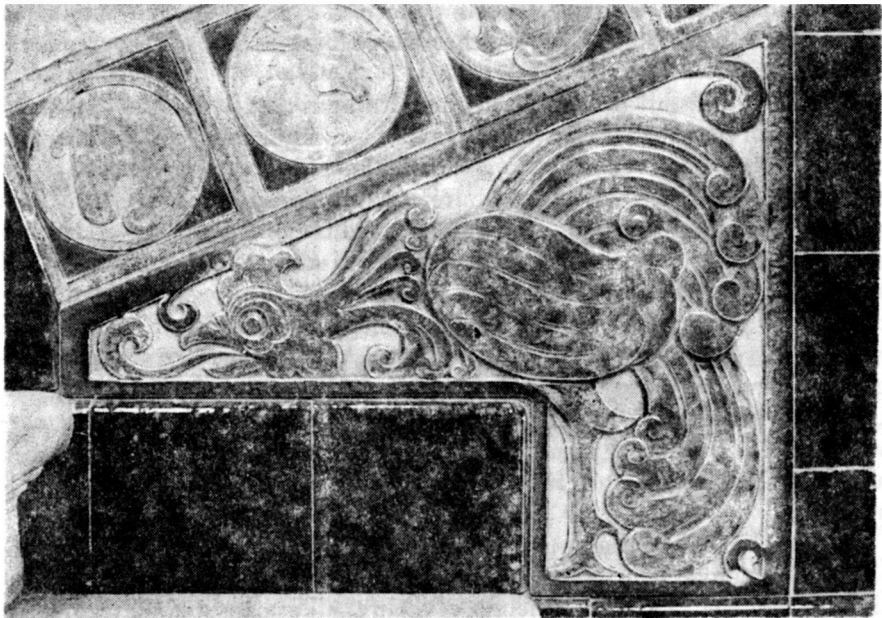
Examining the samples of Zsolnay in the nowadays factory of porcelain in Pécs, it was found out that Zsolnay ceramics had been used for decoration of buildings in Sarajevo, Belgrade, Rijeka, Opatija, Pakrac, Našice, Osijek, Zagreb and so on.

During the examination of these samples the author of one of the most harmonious decorative motive of secession was identified and his point of departure was in folklore. It was the relief „The Rooster” placed in the Town Hall of Subotica. The architect of this relief and the beautiful medallions of crafts as well as the other decorations of interiors in eozin construction in the Town Hall was the associate of the Zsolnay factory, the painter and designer Géza Nikelszky (1877—1966).

Examining the twenty books of samples with about 5001 sketches modelled in the factory from 1886 until further, one can obtain an interesting picture of team work.

Zsolnai ceramics is preserved in the buildings of secession sometime as the only trace of a synthesis of artistic crafts and architecture, as a stimulus to value the imaginative architecture in these spaces on the turning point of centuries.

The mentioned unique relief by Géza Nikelszky is the integral part of one of the rare preserved examples of synthesis, a famous detail of an ensemble, interior and exterior of the Town Hall in Subotica.

A szabadkai városháza díszlépcsőjének részlete, eozin-kakas, Nikelszky Géza terve alapján

Fejős István

JOGÁSZ SZEMMEL ELŐÍRÁSAINK NYELVEZETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

1. Előírásaink (pontosabban: a magyar nyelven megjelentetett előírások) nyelvezetéről már sok szó esett. Eddig főleg nyelvi szempontból vizsgálták őket, véleményünk szerint azonban másféle elemzésekre is szükség van. Előírásaink nyelvezetét ezúttal jogi szemszögből vesszük górcső alá. Elemzésünk alapjául a szövetségi szabálysértési törvény szövegét választottuk.¹ A választás véletlen. Általános érvényű megállapításokat tenni egy törvény szövegének elemzése alapján téves lenne, de mi nem is erre törekszünk. Csak olyan fogyatékoságokra igyekszünk rámutatni, amelyek más törvényszövegekben is előfordulnak, illetve előfordulhatnak és nagymértékben zavarják a jogalkalmazó munkáját, sőt káros következményeik is lehetnek jogbiztonság és a jogrend tekintetében.

Rossz fordítással meg lehet változtatni az eredeti szöveg értelmét, illetve a törvényhozó akaratát. Továbbá a rossz, gyenge minőségű nemzetiségi nyelvű törvényszöveg a jogalkalmazót arra kényszeríti, hogy idejének és energiájának nagyobb részét terminológiai elemzésekre és a nehezen érthető szövegek megfejtésére fordítsa, s emiatt kevesebb ideje marad az ügy érdemi részének feldolgozására. Azt viszont nem kell külön részletezni, hogy ez milyen hatással lehet a jogalkalmazó ügydöntő határozatának minőségére. Az elégtelen minőségű nemzetiségi nyelvű törvényszövegek talán egyik legsúlyosabb következménye a polgárok törvény előtti egyenlősége alkotmányos elvének megsértése. Ugyanis a fordított szövegbe olyan hibák is csúszhatnak, melyek megváltoztatják a jogosult jogállását. Vagyis a rossz fordítás következtében a jogosult jogállása attól függ, mely nyelvű törvényszöveg kerül alkalmazásra.

A népfelszabadító háború és szocialista forradalmunk egyik legjelentősebb vívmánya nemzeteink és nemzetiségeink egyenjogúsága, testvérisége és egysége. Ez a történelmi vívmány alkotmányjogi kategória is, alkotmányos rendszerünk egyik alapköve, szocialista öngazgatási közösségünk további fejlődésének egyik legfontosabb biztosítéka, a JSZSZK,

a szocialista köztársaságok és a szocialista autonóm tartományok alkotmányának egyik alapvető eleme.

A nemzetek és nemzetiségek nyelvének megírásának egyenjogúsága alkotóeleme és elválaszthatatlan része a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának.

A nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága megvalósításának, erősítésének és ápolásának egyik alapvető feltétele a nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásának egyenrangú használata az élet minden területén, de különösen azokban az eljárásokban, ahol a polgárok jogairól és kötelezettségeiről döntenek.

A polgár, az egyenrangú nemzetek és nemzetiségek egyikének tagja, társadalmi helyzetét a termelőeszközök fölötti társadalmi tulajdon, a munkára való jog, a szabad munkatársítás és az öngazgatásra való jog határozza meg. Az öngazgatási rendszernek pedig elválaszthatatlan része, alkotóeleme a nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásának egyenrangúsága.

Jugoszlávia alkotmányos rendszerében az emberi jogok és szabadságok, ezzel együtt pedig a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága, nyelvük és írásuk egyenjogú használatának biztosítása igen jelentős helyet foglal el. Az egyenrangú nyelvhasználat biztosításának és megvalósításának kiindulópontja kétségtől a JSZSZK alkotmányának következő alapelve:

„Az embernek és a polgárnak a jelen alkotmányban megállapított szabadságai, jogai és kötelességei elválaszthatatlan részei és kifejeződései a szocialista öngazgatási demokratikus viszonyoknak, melyek között az ember megszabadul minden kizsákmányolástól és önkénnytől, s munkájával megteremti a feltételeket személyiségének sokoldalú fejlődésére, szabad kifejezésére és védelmére, valamint az emberi méltóság tiszteletben tartására. Az ember és a polgár szabadságait és jogait csak mások egyenlő szabadságai és jogai, valamint a szocialista társadalom érdekei korlátozzák. A szocialista társadalom biztosítja a feltételeket a jelen alkotmányban megállapított szabadságok és jogok minél teljesebb megvalósítására és védelmére. Minden tevékenység, amely az ember és a polgár szabadságait és jogait sérti, ellentétes a szocialista társadalom érdekeivel.” (Alapelvek, V. 1. bek.)

A JSZSZK alkotmánya ezeket az alapelveket számos további rendelkezéssel dolgozza ki és valósítja meg.

A 154. szak. kimondja, hogy a polgároknak nemzetiségre, nyelvre, vallásra, fajra, műveltségre vagy társadalmi helyzetre való tekintet nélkül egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak.

Szavatolja a polgárok valamely nemzethez, illetőleg nemzetiséghez való tartozásának kinyilvánítási szabadságát, nemzeti kultúrája kifejezésének szabadságát, valamint anyanyelvének és írásának szabad használatát. Egyben alkotmányellenesnek és büntetendőnek nyilvánítja bármilyen nemzetiségi jogegyenlőtlenség hirdetését és érvényesítését, továbbá

a nemzeti, faji vagy vallási gyűlölet és türelmetlenség szítását (170. szak. 1. és 3. bek.).

Biztosítja a nemzetiségek tagjai számára, hogy jogaik érvényesítése és kötelezettségeik teljesítése során, valamint az állami szervek és köz megbízást végző szervezetek előtti eljárásban, az alkotmánnyal és törvénnyel összhangban, anyanyelvüket és írásukat használják (171. szak. 1. bek.).

Mindenkinek joga van jogainak egyenlő védelmére a bíróság, az állami és más olyan szervezetek előtti eljárásban, amelyek az ő jogairól, érdekeiről és kötelezettségeiről döntenek (180. szak. 1. bek.).

A 246. szakasz értelmében a nemzetek és nemzetiségek nyelve egyenrangú. Hivatalos használatban a nemzetek nyelvei vannak, alkotmánnyal és szövetségi törvénnyel összhangban pedig a nemzetiségek nyelvei is.

A JSZSZK alkotmánya minden nemzetiség számára szavatolja, hogy nemzetisége és kultúrája kinyilvánításához való jogának megvalósítása céljából szabadon használja nyelvét és írását (247. szak.).

A 214. szakasz értelmében az eljárás nyelvének nem tudása nem (gátolja) akadályozhatja a polgárok és szervezetek jogainak és jogos érdekeinek védelmét és megvalósítását. Mindenkinek alkotmányos joga, hogy bíróság vagy más állami szerv előtti eljárásban anyanyelvét használja és hogy ebben az eljárásban a tényekről anyanyelvén szerezzen tudomást.

A 202. szakasz szavatolja a szabadságok és jogok bírói védelmét.

3. A köztársasági és tartományi alkotmányok tovább részletezik az egyenrangú nyelv- és íráshasználat jogát.

Bosznia és Hercegovina alkotmányának 181., Crna Gora alkotmányának 177., a Horvát SZK alkotmányának 138., Macedónia alkotmányának 1., 2., 220., 221., 173., 180., 181. és 182. szakasza, Szlovénia alkotmányának 212. és 250., Szerbia alkotmányának 5. és 236. szakasza foglalkozik ezzel a kérdéssel.

Vajdaság SZAT alkotmánya megállapítja, hogy a szerbhorvát, illetve horvátszerb, magyar, szlovák, román és ruszin nyelv és írás egyenrangú (5. szakasz). Az állami szervek és a köz megbízást végző más szervek és szervezetek előtt folytatott eljárást ezeken a nyelveken, és még azon a nyelven is vezetik, melynek tekintetében a községi státútum biztosítja az egyenrangú nyelvhasználatot (277. szakasz).

4. Az egyenrangú nyelvhasználatról Szerbia, Kosovo és Vajdaság külön törvényt is hozott.² Ezenkívül a nyelvhasználatról egyes törvények is rendelkeznek, mint pl. a büntetőeljárásról szóló törvény 5., 6., 7., 8., 9., 95. és 364. szakasza, valamint a szövetségi jogszabályokat sértő szabálysértésekről szóló törvény 59. szakasza.

5. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy társadalmunk az egyenrangú nyelv- és íráshasználatnak igen nagy jelentőséget tulajdonít. Az alkotmányok és a törvények rendelkezésein kívül még egyéb feltételek is szükségesek ahhoz, hogy ezek ne maradjanak a pusztá deklaráció

szintjén, és hogy az egyenrangú nyelv- és íráshasználat a gyakorlatban is úgy valósuljon meg, ahogy azt az említett rendelkezések előírányozzák. Egyike ezeknek a feltételeknek a törvények és egyéb előírások megjelentetése a nemzetiségek nyelvén. Ennek kell nagymértékben biztosítania a különböző eljárásokban az egyenrangú nyelvhasználatot. A polgárok jogairól és kötelességeiről nemzetiségi nyelven folytatott eljárásban megfelelő nemzetiségi nyelvű törvényszöveg nélkül dönteni rendkívül nehézkes és hosszadalmas lenne. A nemzetiségi nyelvű törvényszöveg azonban önmagában még nem szavatolja a gyors és szabályszerű ügyintézkést. Ha a rendelkezésre álló nemzetiségi nyelvű törvényszöveg az eredetinek silány, rossz minőségű fordítása akkor inkább hátráltatja az eljárást, amire már előbb utaltunk. Az elmondottakon kívül a nemzetiségi nyelvű előírásoknak még tájékoztató és nyelvművelő feladata is van, mert a jogászok között, de tágabb körben is terjesztik a nemzetiségi nyelvű jogi terminológiát (jóllehet ezek a szövegek nem tartoznak a szívesen olvasottak közé), s ezzel a nemzetiségek kultúráját is. Tehát a nemzetiségi nyelvű törvényszövegeknek számos igényt kell kielégíteniük. Emiatt a fordítónak nincs könnyű dolga, de függetlenül ettől, és az elmondottakat figyelembe véve, joggal követelhetjük, hogy a nemzetiségi nyelvű előírások szövege pontos, terminológiai és stílus tekintetében kielégítő legyen.

6. Mivel elemzésünk tárgya egy szabálysértési törvény, előzetes kérdésként a következő probléma vetődik fel: melyik jogágazat terminológiáját kell alkalmazni? A kérdés talán fölöslegesnek látszik, de valójában távolról sem az. Ugyanis a szabálysértési jog rendszertanilag a közigazgatási jog keretei közé tartozik, és így az lenne kézenfekvő, hogy a közigazgatási terminológia legyen mérvadó. Ám véleményünk szerint nem a közigazgatási jog, hanem a büntetőjog terminológiáját kell alkalmazni a szabálysértések esetében is. Ezek szerint bizonyos dualizmus áll fenn; rendszertani szempontból a szabálysértési jog a közigazgatási jog része, de terminológiai szempontból a büntetőjog a mérvadó. A büntetőjogi terminológia alkalmazásáról szóló véleményünket arra alapozzuk, hogy 1) a szabálysértési jog a büntetőjog kereteiből vált ki, 2) ugyanolyan módszerrel és 3) ugyanazon célok elérésére törekszik mint a büntetőjog. A büntetőjogtudomány is úgy tartja, hogy a szabálysértések az ún. „büntetendő cselekmények” egyik kategóriája. Azt a körülményt, hogy a szabálysértések a büntetőjog keretéből váltak ki, egy rövid történelmi visszapillantással fogjuk igazolni. A Szerb Királyság Büntetőtörvénye szerint (Kazneni zakonik, 1860.): „Sva kaznena dela su ili zločinstva ili prestupljenja ili istupljenja” (1. par.). Ez az úgynevezett „hármass felosztás” vagy „trichotomikus rendszer” sok más országban is érvényben volt vagy még ma is érvényes (pl. Franciaország). Jugoszláviában 1930-ig volt érvényben, míg meg nem hozták az 1930-as büntetőtörvénykönyvet. A szabálysértési terminológia azonban ezután sem szakadt el a büntetőjogtól, s egészen jelentéktelen eltérésektől eltekintve azzal ma is teljes egészében megegyezik. Hasonló módon

fejlődött a magyarországi szabálysértési jog és terminológia is. A múlt századi Magyarországon is a hármas fölosztás volt érvényben. A bűncselekmények büntettekre, vétségekre és kihágásokra oszlottak. Külön Kihágási Büntetőtörvénykönyv (1879. XL. törvénycikk) volt érvényben. Elbírálásuk a járásbíróóságok hatáskörébe tartozott. Egy 1880-ban kiadott törvény helyezte csak néhány kihágást a közigazgatási szervek hatáskörébe. Ettől kezdve a kihágások feletti bírászkodás megoszlott a járásbíróóságok és a közigazgatási szervek között, jóllehet a hivatalos igazságügyminiszteri álláspont szerint az összes kihágások a járásbíróóságok hatáskörébe tartoztak volna, de „a járásbíróóságok nem bírnák meg azt a nagy munkatöbbletet, amely a közigazgatási hatóságok elé utasított ügyek hatáskörükbe átvitele folytán reájuk hárulna”.³

A hármas felosztást csak a magyar szocialista büntetőjog szüntette meg.

A szabálysértési jog eszközei és módszerei hasonlóak a büntetőjog eszközeihez és módszereihez. Céljuk is azonos: harc a jogellenes magatartás ellen.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a szabálysértési jog szervesen kapcsolódik a büntetőjoghoz és büntetőeljárás joghoz, valójában azok egyszerűsített változata, és emiatt teljesen indokolt a büntetőjogi terminológia alkalmazása is.

7.1 A szövetségi szabálysértési törvénynek már az első szakasza például szolgálhat egy hibatípushoz a szöveg értelmének leszűkítésére. Itt a magyar nyelvű szöveget ugyanis az eredetinel: szűkebb fogalom alkalmazásával a fordító leszűkítette a szerbhorvát szöveget. Nevezetesen a fordító a „sistem sankcija” kifejezés fordításakor a kelleténél szűkebb terjedelmű fogalmat használt az eredetinel és annak megfelelőjeként „a büntetések rendszere” kifejezést iktatta a szövegbe. Viszont tudott, hogy a „büntetések rendszere” fogalom sokkal szűkebb a „szankciórendszer” fogalmánál. A „sistem sankcija” pedig szerbhorvátul ezt jelenti. A büntetések rendszere ugyanis csak a büntetéseket öleli fel (elzárás, pénzbírság), míg a szankciórendszer fogalma felöleli az összes szabálysértési szankciót, tehát a büntetéseket, védőintézkedéseket és nevelő jellegű intézkedéseket. A fordító valószínűleg arra törekedett, hogy elkerülje az idegen „szankció” szó alkalmazását, ám igyekezete nemkívánatos eredménnyel zárult, mert leszűkítette a szöveg értelmét. A „szankció” kifejezés teljes polgárjoggal bíró jogi műszó, és nem kellett volna mellőzésére törekedni. Maga a fordító is bizonytalan volt, mert már a 3. szakaszban ezt a kifejezést használja a „büntetések rendszere” kifejezés helyett: „... vagy más *szankció* nem szabható ki...”

A 92. szakaszban ellentétes példára bukkantunk. A fordító itt az eredeti szövegben alkalmazott terminusnál *szélesebb fogalmat* iktatott a magyar szövegbe. Az „okrivljeni” megfelelőjeként az „elkövető” kifejezést találjuk, ami téves, mert az illető szerbhorvát terminus megfelelője a „terhelt”. Az „elkövető” szélesebb fogalom a „terhelt” fogalomnál felöleli a terhelt fogalmát is. Szerbhorvát megfelelője: učinilac.

7.2 A továbbiakban bizonyos (káros) nyelvi matematika jelenségére mutatnánk rá. Feltűnő ugyanis a magyar nyelvű szöveg szerzőjének igyekezete, hogy a szerbhorvát szöveg *minden egyes* szavának fordítását megadja és a szövegbe felvegye, attól függetlenül, hogy szükség van-e erre vagy csak zavart kelt, megnehezíti a szöveg lényegének megértését és nem utolsó sorban a szép, szabatos stílus rovására megy.

Példa erre a 83. szak. 2. bek., melyben a „podnosi zahtev za izuzeće” szövegrész magyar megfelelőjeként „kizárásra irányuló bejelentés benyújtása” áll. Ez a megoldás fordítói kompromisszumról tanúskodik. Ő ugyanis láthatóan ismerte a „kizárás iránti bejelentést tesz” frázist, de abba mindenképpen be akarta iktatni a „podnosi” („benyújt”) magyar megfelelőjét is, a „nyelvi matematikát” szem előtt tartva. Vagyis azért, mert a szerbhorvát szöveg minden szavának meg akarta adni magyar megfelelőjét is. Ezért született ilyen furcsa és suta megoldás.

Ugyanerre példa a 29. szak. 1. bekezdésében található „kényszer útján kell behajtani” vagy másutt „kényszer útján való behajtás” szövegrész. Mindkettő a „naplatiti prinudnim putem” kifejezés tükörfordítása. A „kényszerbehajtás” a megfelelő magyar terminus, mely teljes egészében fedi a szerbhorvát szövegrész értelmét — csak tömörebben. A „kényszerbehajtás” kifejezés alkalmazásával a magyar szöveg semmit sem veszítene pontosságából, a szöveg rövidebb, tömörebb és érthetőbb lenne, s elkerülnénk a tükörfordítást és a nyelvi matematikázást is.

Még egy példa, bár a felsorolást tovább is folytathatnánk: a 9. szak. 2. bek. így hangzik: „az a körülmény, hogy a szabálysértést alkohol vagy kábítószer hatása alatt követték el, nem zárja ki az elkövető felelősségét”. Ez a szövegrész sokkal szebben hangzik így „Nem zárja ki az elkövető felelősségét ha... stb.”. Így elkerülnénk az indokolatlanul alkalmazott személytelen „követték el” kifejezést, hiszen teljesen világos, hogy kiről, az elkövetőről van szó, hiszen már előbb megnevezi a törvény, de ebben az esetben komoly nehézségek merülnének fel az eredeti szövegben szereplő „okolnost” kifejezés magyar megfelelőjének bekomponálása körül. Ezt pedig „megkövetelik” a „nyelvi matematika” „szabályai”.

7.3 Az eredeti szöveg téves *bővítése* szavak hozzáadásával a következő hibatípus, melyre rá szeretnénk mutatni. Egy olyan példát ismeretünk, amikor olyan szó kerül a fordításba, amely nem található a szerbhorvát eredetiben és zavart kelt. Példa erre a 135. szakasz. A kérdéses rész így hangzik: „okrivljeni može... izjaviti prigovor...” ennek fordításaként pedig: „az elkövető *csak* kifogást jelenthet be...” (kiemelte: F. I.). Nem világos, mit akar jelenteni a „csak” szó. A logikai értelmezés alapján arra a következtetésre lehetne jutni, hogy a terhelt a kérdéses határozatot számos más jogorvoslattal is megtámadhatná, és valamilyen oknál fogva „csak” kifogással élhet. A másik következtetés az lehetne, hogy a törvény rangsorolja a jogorvoslatokat, és, hogy a kifogás valamilyen másodrangú jogorvoslat. A nevezett esetben pedig egy nagyobb értékű jogorvoslat helyett a terhelt „csak” ki-

fogást tehet, tehát a másodrangú jogorvoslattal élhet. Sem az egyik, sem a másik következtetés azonban nem találhat támpontot a törvényben, és az egész okoskodás értelmét veszti, ha a magyar szöveget összevetjük a szerbhorvát eredetivel. Kiderül, hogy a „csak” csak fölösleges betoldás, fordítói melléfogás.

Hasonló kifogást tehetünk a 141. szakasz 2. bekezdése esetében, amikor egy felesleges „is” szócska betoldásával megváltozott a szöveg értelme, de erre az esetre még visszatérünk.

Az elmondottak alapján nem szabad arra következtetni, hogy mi is a „nyelvi matematika” hívei vagyunk. Ellenkezőleg. Arra szeretnénk csak rámutatni, hogy nagy körültekintéssel kell eljárni, mikor az eredeti szövegtől eltérő szavakkal óhajtjuk visszaadni annak értelmét.

7.4 Most visszatérünk a 141. szakasz 2. bekezdéséhez. Ez a szakasz ugyanis, véleményünk szerint, szemléltető példája a fordítói hatáskör túllépésének. Azt hisszük, vitán felül áll, hogy a fordítónak az eredeti szöveg értelmét kell visszaadnia, attól függetlenül, hogy az eredeti szöveg egyértelmű vagy kétértelmű. Más szóval, a fordító *nem értelmezheti* a jogi szöveget. Az a jogalkalmazó feladata. A fordítónak fordítania kell, és a kétértelmű szöveg esetében akkor jó a fordítás, ha az is kétértelmű, ha visszafordítva az eredetnyelvre vissza tudjuk kapni az eredeti szöveg kétértelműségét. Az egészen más jellegű kérdés, hogyan lehet ezt gyakorlatilag megvalósítani. Okkal állíthatjuk, hogy a magyar nyelv pontosító szelleme nem kedvez az ilyen törekvéseknek, és a fordítónak nincs könnyű dolga, de ez nem lehet az előbbi elvi állásfoglalás akadálya.

A példaként említett 141. szakasz 2. bekezdése szerbhorvát változatban így szól:

„Ako savezni organ... koji je doneo rešenje o prekršaju u prvom stepenu u celini usvoji razloge iznešene u žalbi može izmeniti rešenje protiv koga je izjavljena žalba. Taj organ može rešenje izmeniti posle sprovedene dopune postupka u smislu st. 1. ovog člana.”

E szöveg értelmezése tekintetében eltérőek a vélemények.⁴ Véleményünk szerint többféleképpen lehet értelmezni: 1. A végzést *csak* akkor lehet megváltoztatni, ha az eljáró elsőfokú szerv *teljes egészében elfogadta a fellebbezés indokait és még ki is egészítette az eljárást* az 1. bek. rendelkezései alapján. 2. Ha az első fokú szerv a fellebbezés indokait *teljes egészében elfogadta*, minden további feltétel nélkül megváltoztathatja a végzést. 3. Az eljárásnak az 1. bek. alapján történt *kiegészítése után* minden további feltétel *nélkül* megváltoztathatja a végzést.

A magyar szöveg e kétértelműséget elhárítja, mert így hangzik: „Ha az első fokú szabálysértési végzést hozó szövetségi szerv a fellebbezés indokait teljes egészében elfogadja, a fellebbezéssel megtámadott szabálysértési végzést megváltoztathatja. E szerv a végzést az e szakasz 1. bekezdése szerint kiegészített eljárás után *is* megváltoztathatja.” (kiemelte: F. I.)

A fordító tehát az *is* szócska betoldásával egyértelműen a harmadik lehetséges értelmezési változatot választotta, és ezzel az értelmező szerepét is magára vállalta. Igyekezete azonban nem volt sikeres. Ugyanis az eredeti szövegben nem szerepel az „is”, amely egyértelművé teszi az egyébként kérdéses szövegrészt. Nem úgy van: „može izmeniti i posle...”, hanem így: „može izmeniti posle...”. A szöveget tehát szerintünk úgy kell értelmezni, hogy az első fokú szerv csak a fellebbezési okok elfogadása és az eljárás az 1. bek. alapján történt kiegészítése után változtathatja meg a megtámadott végzést.⁵

7.5 A *tükörfordításokat* már sokan kifogásolták, károssága tehát nem is kérdéses, ami viszont nem jelenti azt, hogy jogi szövegeinkben már nem találkozunk velük. Egyik példája a már előbb említett 21. szakasz 1. bekezdése, melyben a „naplatiti prinudnim putem” magyar megfelelője „kényszer útján való behajtás”. Bár amint azt már megjegyeztük, ennek megfelelője a „kényszerbehajtás”. Hasonló kifogást tehetünk a 95. szakasz 2. bekezdése esetében, mert a „teče rok za žalbu” kifejezés a „fellebbezési határidő folyik” magyar tolmácsolást kapta. Ez a megoldás azért nem jó, mert a magyar terminológiában a határidő nem „folyik”. A magyar jogi terminológia a „teče rok za...” gondolatot másképpen fejezi ki. Pl.: „fellebbezési határidő kezdődik”, „a fellebbezési határidő megszakad” stb. Lényegében ugyanezt mondhatjuk a 48. szakaszban, de más helyen is említett „tok zastarelosti” kifejezéssel kapcsolatban, melyet a magyar szöveg „az elévülés folyik” fordulatta. Fejez ki. Az elévülés sem „folyik”, az ilyen vonzat idegen a magyar jogi terminológiában. Más módon fejezi ki a magyar terminológia a „zastarelost teče” vagy hasonló gondolatot. Pl.: „az elévülés határidejének kezdő napja”, „a félbeszakítás napján az elévülés határideje ismét elkezdődik”, „az elévülés határidejébe nem számít be az az idő, amíg...” stb. Tehát a határidő és az elévülés csak akkor „folyik” ha tükörfordítással állunk szemben.

Mivel gyakoriak a tükörfordítások, nem nehéz további példákat találni. A 16. szakaszban ezt a meglehetősen furcsán hangzó fordulatot találjuk „figyelembe véve a segítség *elkövetésének* módját”... (kiemelte: F. I.). Eredetére rögtön fény derül, ha tudjuk, hogy a szerbhorvát szöveg az „izvršeno pomaganje” kifejezést használja. Ennek tükörfordítása valóban az általunk kifogásolt „segítség *elkövetése*”. Az egyik helyes megoldás például ez lehetne „figyelembe véve a *segítségnyújtás* módját...”. Így többé nem „elkövetett segítségről” beszélne a magyar szöveg.

7.6 Az érthetetlen, nyakatekert szövegrészek sem idegenek magyar nyelvű törvényszövegeinkben. Meg kell viszont jegyezni, hogy a szerbhorvát szövegek szerzői sem remekelnek mindig, ezért gyakran kifogásolható a munkájuk. Az elemzett törvény 76. szakaszának 3. bekezdését választottuk példának az érthetetlen fogalmazásra. Utolsó néhány sora így hangzik:

„A Szövetségi Szabállysértési Tanács időszaki tagjait azoknak a tes-

tületekhez tartozó szakemberek közül kell kinevezni, amelyekre vonatkozóan vannak azok a szabálysértések előírva, amelyek miatt a szabálysértési eljárás a szövetségi szervek előtt folyik.”

Bizony, az eredeti szöveg ismerete nélkül aligha lehetne megállapítani, valójában mit is akar a törvényhozó. Sokkal gondosabban kellett volna kidolgozni ezt a szövegrészt. A legtöbb zavart az kelti, hogy a szöveg „bizonyos szakterületeken tevékenykedő szakemberek” helyett, bizonyos „testületekhez tartozó szakembereket” emleget, mintha a szakemberek még ma is céhekbe tömörülve tevékenykednének, mint a középkor végén.

7.7 A *furcsa, szokatlan* vonzatok sem ritkák. Csak egy példa: a 83. szakaszban a „kizárást megállapító végzés” (kiemelte: F. I.) kifejezést találjuk. A kizárást viszont nem megállapítani kell. Az eljárást vezető szerv valamilyen tényt szokott megállapítani (pl. a határidő elmulasztásának, a terhelt távolmaradásának tényét stb.). A kizárás esetében pedig a szervnek az ügyfél kérelmére döntenit kell. Vagyis az eljárást vezető szerv vagy helyt ad az ügyfél kérelmének és *kimondja* a kizárást, vagy pedig a kérelmet elutasítva *megtagadja* a kizárást.

7.8 A *terminológiai* hiba is elég gyakori hibatípus. Elemzett törvényünk a 110. szakaszában pl. a „pénzbírság” kifejezés helyett a „rendbírság” fogalmat kellett volna alkalmazni. Ugyanis a magyar terminológia ezzel a kifejezéssel jelöli az eljárás zavartalan menetének biztosítása érdekében kiszabott szankciókat. A szerbhórvát terminológia viszont nem tesz különbséget a tiltott cselekmény miatt kiszabott szankciók és az eljárás zavartalan menetét biztosítani hivatott szankciók között. A magyar terminológia szerint tehát az a tiltott cselekmény miatt, amely miatt az eljárás folyik, büntetést vagy más szankciót lehet kimondani, míg az eljárás menetét zavaró tiltott cselekmények miatt rendbírságot kell kiszabni.

Még néhány példa: a 25. szakaszban az „ukor” kifejezés megfelelőjeként „a figyelmeztetés” szót használja a fordító. Pedig ennek a megfelelője a „megrovás”.

A 67. szakaszban a „saučesnik” fordítása „tettetárs”, és ez így nem jó, mert a „saučesnik” magyar megfelelője a „részes” vagy régebbi kifejezéssel „bűnrészes”. Van egy kifejezés, ami hasonlít a fordító által helytelenül alkalmazott „tettetárs” kifejezéshez, ez a „társtettes”. Lehet, hogy ez okozta a zavart, bár ennek a fogalomnak alkalmazása is helytelen lenne, mert egészen más a jogi jelentése, mint a „részes” fogalmának. Szerbhórvát megfelelője: saizvršilac. A 105. szakaszban vitatható az „óvadék” kifejezés helyessége. A mai magyarországi büntetőjogi törvények és terminológia ezt a kifejezést nem ismerik, tehát nem szóvalhatnak támpontul. A régi magyar büntetőeljárásitörvények „biztosítékról” beszélnek. A régi büntetőeljárásitörvény 163. paragrafusá ugyan említi az „óvadék” kifejezést, de a szövegtörnyezetből kitűnik, hogy az nem büntetőeljárásit fogalom.⁶ Ezért a „jemstvo” kifejezés helyes fordítása szerintünk: biztosíték.

A 127. szakaszban az „izvedeni dokaz” fordítása „kifejtett bizonyíték”, ami helytelen megoldás. Ugyanis az „izvođenje dokaza” magyar megfelelője „a bizonyíték feltétele”. Ezek szerint az „izvedeni dokaz” kifejezést „felvett bizonyíték” kifejezéssel kell fordítani. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a „felvett bizonyíték” frázissal ritkábban találkozunk. Főleg a jogirodalom él vele. A törvényszövegek ezt a gondolatot „felvett bizonyítás” fordulattal fejezik ki.

A terminológiai hibák kapcsán ki kellene térni néhány, a szabálysértési eljárásnak még el nem döntött terminológiai kérdésére is.

Egyik ilyen kérdés az eljárásban hozott *határozatok elnevezése* is. Mivel már a bevezető részben kifejtettük, hogy nézetünk szerint a büntetőjogi terminológia a mérvadó, nem jelent problémát a „rešenje” kifejezés fordítása. A „rešenje” a szabálysértési eljárásban egyértelműen „végzés”. Az elemzett törvény viszont következetlen: a „rešenje” fordítása tekintetében hol a „végzés”, hol a „határozat” kifejezést alkalmazza. Ez persze téves, mert a „határozat” az eljárás folyamán hozott döntések gyűjtőfogalma.

Sokkal nagyobb probléma azonban a „naredba” terminus fordítása. A szabálysértési törvények eltérő megoldásokat tartalmaznak. A szövetségi törvényben „rendelkezés”, a többi szabálysértési törvényben „meghagyás”, „rendelet”, „parancs”, ez pedig megengedhetetlen tartság. A mai magyarországi törvényszövegek itt nem sokat segíthetnek, mert egyáltalán nem ismernek a „naredba” kifejezésnek megfelelő terminust. A régi büntetőeljárás törvény a végzésen és ítéleten kívül említi még „alárendelt hatóságoknak és közegeknek szóló *meghagyást*” és az „ügyvitelre vonatkozó *utasítást*” (mindkét kiemelés F. I.). A mai magyar büntetőjogi irodalom „bírói *intézkedések*” fogalommal jelöli a kérdéses terminust. Véleményünk szerint legjobb lenne elfogadni a régi törvény terminológiáját. Tehát, ha házkutatás foganatosítása végett a szabálysértési szerv a belügyi szervekhez fordulna, azt „házkutatási *meghagyással*”, a kézbesítést pedig „kézbesítési *utasítással*” rendelné el. Nem tartjuk rossznak továbbá a „házkutatási *parancs*” vagy „elővezetési *parancs*” terminusokat sem (a magyarországi törvények ismernek „elfogatási parancsot” is), de azt hisszük, hogy nem kellene ekkora tartságot vinni a terminológiába. Persze erről létezhet más vélemény is.

Az „odbacuje” terminus fordítása szintén nem problémamentes. A 135. szakaszban az „utasítás” tolmácsolást kapta, ami meg is felel a magyarországi terminológia szempontjából és az ottani előírások szellemének is. A magyar terminológia és az előírások ugyanis nem tesznek különbséget a formai és az érdemi okból történő elutasítás között. Nem így a szerbhórvát terminológia, amely határozottan elválasztja a két esetet és két egymástól eltérő terminussal jelöli őket.

A kérelem *alaki* okokból történő megtagadását (elkészt, jogosulatlan személytől ered stb.) „odbacuje” terminussal jelöli, az érdemi okokból történő megtagadást pedig az „odbija” fogalommal fedi. Bizonyos esetekben a foganatosítandó eljárási cselekmények kizárólag attól függenek,

mely terminust használja a törvény (pl. „ako prigovor nije podnešen ili je *odbačen* predsednik veća će”...) és emiatt feltétlenül meg kell különböztetni őket a magyar szövegfordításban is. Két megoldás látszik kézenfekvőnek, az „odbacuje” tolmácsolására: 1. körülírással jelölni, pl. „elutasítja formai okokból”, 2. Külön kifejezéssel élni: „elveti”. Technikai okokból ez utóbbi megoldást tartjuk megfelelőbbnek.

Az „odbija” terminus fordításaként maradhatna az „elutasítja”, hisz egyértelműen fedi a foganatosítandó eljárási cselekményt.

7.9 Elég gyakran ismétlődő hiba a *következetlenség*. A fordító, valószínűleg bizonytalansága miatt, egyes kifejezéseket egyszer így, más-szor úgy fordít, és így zavarja a jogalkalmazót. Például a szövetségi szabálysértési törvény a „gonjenje” kifejezést egyszer „büntetethőség”, más alkalommal „eljárási cselekmény” fordulattal tolmácsolja. Úgy hisszük azonban, hogy mindkét megoldás téves, mert a „gonjenje” megfelelője az „üldözés”.

A 86. szakasz elején az „ovlašćenje” megfelelője „felhatalmazás”, és ez így jó is. De már a következő bekezdésben e szó fordításaként „meghatalmazás” áll — ez viszont teljesen téves, mert a felhatalmazásnak és a meghatalmazásnak, bár hangzásuk hasonló, teljesen eltérő a jogi jelentősége, és a kettőt nem szabad azonosítani vagy pedig szinonimaként használni. A „meghatalmazás” szerbhorvát megfelelője: „punomoć”.

A 141. szakaszban az „ukida rešenje” kifejezést a magyar szöveg először „felfüggeszti a végzést” kifejezéssel tolmácsolja, de már csak néhány sorral később, „hatályon kívül helyezi” — egyébként ez a megoldás a jó —, és így tovább, váltakozva, minden különösebb ok nélkül. A „felfüggesztés” terminust gyakran alkalmazza a magyar nyelvű törvény különböző szerbhorvát terminusok megfelelőjeként, hol jól, hol rosszul. Ezzel fedi többek között a „prekida” és „odlaže” fogalmakat is, „félbeszakítás” és „elhalasztás” helyett.

7.10 A *rossz stílus*, melynek következtében a szöveg darabos, nehezen követhető, újabb hibatípus, melyre rá szeretnénk mutatni. Példát lehet bőven találni a vizsgált törvényben, de csak kettőre térünk ki.

— A 141. szakaszban ilyen megoldással találkozunk „... elutasítja, ... ha az első fokú szerv ... *nem tette meg*” (azt a bizonyos cselekményt) (kiemelte: F. I.). A szöveg itt fölöslegesen terjengős: a *nem tette meg* kifejezés három szó, míg azt sokkal tömörebben, tehát magyarosanban egy szóval is ki lehet fejezni: *elmulasztotta*, jóllehet az csak egy betűjellel rövidebb, de ugyanakkor három „e” hanggal kevesebb van benne, ami szintén a szebb magyar kifejezés mód vonalán van.

— Az előbbi szakaszban még néhány kifogásolható megoldás van. A „takve bitne povrede... na koje pazi po službenoj dužnosti...” mondatot így találjuk magyarul: „olyan *fontosabb*... szabálysértésekről, melyeket hivatalból kell *megvizsgálni*...” (kiemelte: F. I.). A „bitna povreda” nem „*fontosabb* megsértés”, mert azokra a másodfokú szerv hivatalból nem ügyel. Csak a jogszabályok *lényeges* megsértése

olyan jelentőségű, hogy azokat a törvény megnevezi, felsorolja, a szerv pedig hivatalból *ügyel rájuk*, nem pedig „hivatalból vizsgálja” őket, ahogyan a szövegben áll.

7.11 Végül olyan hibákra mutatnánk rá, melynek semmiképpen sem szabadna előfordulniuk törvényszövegeinkben. Olyan hibákról lesz szó, melyek közvetlenül kihatnak az *alanyok jogállására*. E hibák következtében, attól függ az alanyok jogállása, hogy mely nyelvű törvényszöveget alkalmazzuk. Ez viszont szöges ellentétben áll a polgárok törvény előtti egyenjogúságának alkotmányos elvével. Az persze önmagába véve is érdekes jogi kérdés, mi a teendő ilyen esetben. Kiigazíthatók-e különféle jogorvoslattal az ilyen esetek?

Az ilyen „státusváltoztató” hibák, szerencsére, ritkán, bár némi jóakarattal ezek közé sorolhatnánk a téves értelmezés eseteit is. A szövetségi szabálysértési törvényben két szakasz tartalmaz „státusváltoztató” hibát.

A 70. szakaszban az 1. bekezdésben a magyar szöveg helyesen, hatásköri és illetékességi összeütközésről beszél. Ám a 2. bekezdés megállapítja: „Az illetékességi összeütközésben hozott végzés ellen fellebbezésnek helye nincs.”

A szöveg azért hibás, mert a hatásköri összeütközésekben hozott végzések elleni fellebbezés tilalma egyszerűen kimaradt. Mivel a törvény ezt nem tiltja, a magyar nyelvű törvényszöveg alapján a fellebbezés megengedett ebben az esetben. A szerbhorvát szöveg viszont teljesen világos: a fellebbezés mindkét esetben tilos. A magyar nyelvű törvényszöveg alapján tehát lehetne fellebbezni a hatásköri összeütközésben hozott végzés ellen. A szerbhorvát szöveg alapján fellebbezni ilyen esetben nem lehet. A dolgok mostani állása szerint attól függően változik a jogosult jogállása, hogy milyen nyelvű törvényszöveget alkalmazunk.

Hasonló hiba található a 138. szakaszban. A kérdéses rész így hangzik:

„Odricanje i odustajanje od žalbe ne može se opozvati.” Tehát sem a fellebbezésről való lemondás, sem a fellebbezéstől való elállás nem vonható vissza. A magyar változat viszont ezt a szöveget így adja vissza:

„A fellebbezésről való lemondás nem vonható vissza.” A magyar szöveg alapján tehát a fellebbezéstől való elállás visszavonható, mert ennek tilalmát ez a törvényszöveg nem tartalmazza. Pedig a szerbhorvát szöveg teljesen világos: nem vonható vissza sem az elállás, sem a lemondás. A következtetés: hasonlóan az első esethez, itt is attól függ a jogosult jogállása, hogy milyen nyelvű törvényszöveget alkalmazunk. Ilyen hibának nem szabadna előfordulnia törvényszövegeinkben.

8. Befejezésként megállapíthatjuk, hogy a törvényszövegek és más előírások fordítása alapos és körültekintő munkát igényel. Az előbbieken rámutattunk, hogy milyen következményekkel járhat a fordítói fércmunka. Példákkal szemléltetve bemutattuk, hogyan változtathatja meg a rossz fordítás az eredeti szöveg értelmét. Vagyis a fordító, nem

szándékosan ugyan, de megmászhatja a törvényhozó akaratát, s így akaratlanul olyan hatáskört ragad magához, amely nem illeti meg. Végeredményben jogi szempontból olyan helyzet állhat elő, hogy ugyanazt a viszonyt egyidejűleg két eltérő norma szabályozza. Annak, hogy a normák nem ugyanazon nyelven íródtak, e szempontból nincs különösebb jelentősége.

A fordított nemzetiségi nyelvű törvényszövegekkel szembeni legfontosabb követelmények, hogy pontosak és érthetőek legyenek, egyszóval, hogy használhatóságuk ne okozzon gondot. Ezt az igényt pedig nem könnyű kielégíteni. Ezért az ilyen szövegek fordítójának alapos felkészültséggel kell rendelkeznie. A nyelvtudás önmagában nem elegendő. A jó fordítás megköveteli az illető szakterület alapos ismeretét is. Ugyanis minden szakmának megvan a maga szakterminológiája, amit megfelelő szinten csak a hozzáértő szakember ismer. Senki sem kívánhatja a fordítótól, hogy valamennyi szaknyelvet ismerjen, ezért feltétlenül szükséges a szaklektor.

Végezetül azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy e munkánkkal a hibatípusok felsorolásával, egyesek jogi jelentőségének a kidomborításával a fordítók munkáján igyekszünk könnyíteni. A csapdák és buktatók jelzésével és felismerésével jobban kibontakozhat a fordításhoz való alkotó hozzáállásuk, amire gyorsan fejlődő, jellegzetes jogi nyelvünknek igen nagy szüksége van.

Jegyzetek

- ¹ Törvény a szövetségi jogszabályokat sértő szabálysértésekről. JSZSZK Hivatalos Lapja, 4/1977.
- ² Szerb SZK Hivatalos Közlönye 1971Ft14. sz. Kosovo SZAT Hivatalos Lapja, 1970/34., sz., Vajdaság SZAT Hivatalos Lapja 1973/6. és 1977/5. sz.
- ³ Miniszteri indoklás az 1897. évi XXXIV t. c. a bűnvádi perrendtartás életbeléptetéséről, a 19. paragrafushoz.
- ⁴ Erről bővebben l. mr. Miroslav Vrhovšek: Komentar Zakona o prekršajima, kojima se povređuju savezni propisi. Beograd, 1980. 160—161. o.
- ⁵ Így vélekedik Vrhovšek is, i. m. 161. o.
- ⁶ „A biztosítékot készpénzben vagy olyan értékpapírokban kell letenni, amelyeket a közpénztáraknál *óvadéku* elfogadnak”, (kiemelés: F. I.).
- ⁷ A büntető eljárás kommentárja, szerk. dr. Jászai D., Budapest, 1967., 409. o.

Rezime

O nekim pitanjima jezika naših pravnih propisa gledano očima pravnika

Autor u uvodnom delu, citiranjem odredaba Ustava SFRJ, ustava socijalističkih republika i Ustava SAP Vojvodine, ukazuje na značaj ravnopravne upotrebe jezika i pisama naroda i narodnosti SFRJ. Ističe da je ravnopravna upotreba jezika i pisama konstitutivni element ravnopravnosti naroda i narodnosti. Jedan od važnih vidova ostvarenja i uslova za što širu realizaciju te ravnopravnosti, je objavljivanje zakona i drugih propisa na jezicima narodnosti. Ističe da je o jeziku pravnih propisa objavljenih na mađarskom jeziku već dosta rečeno ali uglavnom sa lingvističkih pozicija. Za razliku od ovih, autor analizi jezika propisa pristupa sa pravnog aspekta, sa ciljem da ukaže na pravni značaj pojedinih tipova grešaka u jeziku propisa.

Autor za osnovu analiza uzima tekst Zakona o prekršajima kojima se povređuju savezni propisi (Sl. list SFRJ 4/1977). Smatra da se greške nastale prevođenjem mogu grupisati na sledeći način: 1. sužavanje ili proširenje smisla originalnog teksta pogrešnom upotrebom šireg ili užeg pojma od onih upotrebljenih u izvornom tekstu; 2. pojava koju je autor nazvao „jezičkom matematikom” tj. prevođenje svake reči izvornog teksta bez obzira da li je to neophodno ili stvara pometnju; 3. pogrešno dodavanje reči u prevodu kojih nema u izvornom tekstu, koji menjaju njen smisao; 4. tumačenje nejasnih mesta u izvornom tekstu putem prevođenja; 5. bukvalno prevođenje, a ne prevođenje smisla originalnog teksta; 6. nerazumljiv prevod; 7. greška u terminologiji; 8. nedoslednost u prevođenju pojedinih izraza; 9. težak, rogobatan stil prevoda; 10. greške u prevođenju kojima se direktno menja pravni položaj ovlašćenih subjekata. Autor navodi primere za pojedine tipove grešaka i ukratko se osvrće i na njihov značaj sa pravnog aspekta.

U završnim razmatranjima autor konstatuje, da je prevođenje zakonskih tekstova težak i odgovoran posao i da je neophodno stručno lektorisanje prevoda, jer se lošim prevodom, bez ikakve namere prevodioca u tom pravcu, može izmeniti volja zakonodavca, i promeniti pravni položaj ovlašćenih subjekata.

Resumee

Einige Fragen der Sprache unserer Rechtsvorschriften vom Juristischem Standpunkte

Der Verfasser weist in dem Einführungssteil, durch die Anführung der Verordnungen der Bundesverfassung der SFRJ und der sozialistischen Republiken, auf die Bedeutung des gleichmässigen Gebrauchs der Sprachen und Schriften der Nationen und Nationalitäten, hin. Er unterstreicht die Feststellung, dass das gleichberechtigte Gebrauch der Sprachen ein konstitutives Element der Gleichberechtigung der Völker und Nationalitäten ist. Eine der wichtigen Erscheinungen der Verwirklichung und Bedingungen je weiterer Realisation der Gleichberechtigung, ist die Publikation der Gesetze und anderer Verordnungen in den Sprachen der Nationalitäten. Er unterstreicht auch, dass über die Erscheinung der Rechts-

vorschriften in ungarischer Sprache schon viel gesagt worden ist, jedoch aus dem Gesichtspunkt der Linguistik. Entgegen dieser, berührt der Verfasser die Analyse der Sprache der Vorschriften, aus dem Rechtsaspekt, mit dem Ziele, auf die rechtliche Bedeutung einiger Typen der Sprachenfehler, hinzuweisen.

Der Verfasser nimmt zum Grund der Analyse den Text des Gesetzes über die Übertretungen, mit denen man die Bundesvorschriften schädigt, (Amtsblatt SFRJ 4/1977). Seiner Auffassung nach können die Übersetzungsfehler wie folgend gruppiert werden: 1.) Verminderung oder Verbreitung des Begriffes des originellen Textes, durch fehlerhaften Gebrauch von breiterem oder engerem Begriff als er in dem originellen Text gebraucht wurde; 2.) Erscheinung, die der Verfasser als „Sprachenmathematik“ bezeichnet hat, d. h. Übersetzung jedes Wortes des Originaltextes, unbeachtet ob es unbedingt nötig ist oder als Störung wirkt; 3.) fehlerhafte Hingabe von Wörtern, die im Originaltext nicht vorhanden sind und den Originalbegriff ändern; 4.) Erklärung der unklaren Teile des Originaltextes durch Übersetzung; 5.) buchstäbliche Übersetzung und nicht Übersetzung des Sinnes des Originaltextes; 6.) unverständliche Übersetzung; 7.) terminologische Fehler; 8.) Unkonsequenz der Übersetzung bestimmter Ausdrücke; 9.) schweres, derbes Styl der Übersetzung; 10.) Fehler der Übersetzung durch welchen die Rechtsposition der begünstigter Subjekte wesentlich geändert wird.

Der Verfasser führt Beispiele einiger Typen von Fehlern vor, und bewährt auch ihre Bedeutung vom Aspekt des Rechtes.

In der Endbetrachtung stellt der Verfasser fest, dass die Übersetzung der gesetzlichen Texte schwere und verantwortungsvolle Arbeit ist und dass die fachliche Lektüre unbedingt nötig ist, da mit schlechter Übersetzung — ohne irgendwelchen Wunsch des Übersetzers, in dieser Hinsicht — der Wunsch des Gesetzgebers sowie die Position der begünstigten Subjekte, geändert werden kann.

Letsch Endre

NYELVI EKVIVALENCIA, POLISZÉMIA A (POLGÁRI) JOGI NYELVBEN

Még mielőtt megindokolnám a címben föltüntetett két jelenség, illetőleg jogi nyelvi vizsgálati kritérium párosításának okát, megjegyzem, hogy bár munkáim jelentős hányadát az idegen szavak indokolatlan használata kiküszöbölésének szenteltem — jómagamnak sem sikerült teljesen megszabadulnom tőlük. Azt a nézetet is több ízben megbíráltam, mely szerint a tudományos nyelvi jegyeket az idegen műszók domborítják ki. Az elmondottakat enyhítendő, hamarjában megadjuk az ekvivalencia és poliszémia szakszók valamivel kevésbé szakjellegűt, de alkalmazható megfelelőit (ekvivalenseit): ekvivalencia — megfelelés; poliszémia — többértelműség.

Meglátásom szerint kitűnően párosítható ez a két búvárlati ismérv, nagyon közeli jelenségekkel állunk szemben. Mert pl. a nyelvi megfelelés egyik fajtáját, a *poliekvivalenciát kétnyelvű* közegi, a fordításnyelv felől a célnyelvre vetítendő többértelműségként, azaz több fordítási lehetőség fölkinálkozásaként foghatjuk föl, ugyanakkor a *poliszémiát* nyugodtan tekinthetjük *egynyelvű* közegbeli többértelműségnek. Az itt fölrajzolt tétel a szaknyelvi világosság, egyöntetűség elve szempontjából mintha egy kissé sántítana, ezért szeretném kimutatni a gyakori hibaforrást, a terminológiai félreérthetőséget kiváltó részek közti összefüggéseket, hisz a szakszókincsi tökéletesség felé vezető út egyik leglényesebb állomása ez, olyan, melyen le kell szállni, meg kell állni, rendet teremteni.

Vizsgáljuk meg a nyelvi mono- és poliekvivalenciát, a mono- és poliszémiát. Haladjunk hát sorjában, hogy azután a példákat főleg a poli-előtagú jelenségek megvilágításának szolgálatába állíthassuk.

Háromféle nyelvi ekvivalenciát (megfelelést) különböztetünk meg:

1. Monoekvivalencia — egy forrásnyelvi egységnek egy célnyelvi egység felel meg;

2. Bi-, illetve poliekvivalencia — egy forrásnyelvi egységnek két illetve több célnyelvi egység felel meg;

3. Az ekvivalencia hiánya — a forrásnyelvi egységnek *nincs* megfelelő célnyelvi egysége.

Már a használt szakszavak félreérthetlenné teszik, hogy a nyelvi ekvivalencia jelensége eleget tesz egy kontrasztív, esetünkben a szerbhorvát—magyar jogi terminológiai vizsgálat követelményeinek. A fordító a forrásnyelvben kisebb (esetünkben lexikai szintű) egységekre bontja a mondanivalót, s ezeknek megfelelőit azonosítja a célnyelvben. Példaelemzésünkben mi is ezt a módszert fogjuk követni azzal a kikötéssel, hogy az ekvivalencia hiányának jelenségét tagadni fogjuk, hiszen ha elfogadnánk, egyúttal a fordítás halálának hirdetői lennénk. Végso soron újszerű és alkalmas vagy csak annak kikiáltott műszavakat, kifejezéseket alkotni lehet nyelvújítással, nyelvteremtői eljárással (neoneológia). „Minden nyelv alkalmas minden mondanivaló kifejezésére.”¹

A fordítástudományt szélesebb társadalmi összefüggések szövevényébe áthelyezve meglepedéssel szögezhetjük le, hogy jugoszláv—magyar állami-társadalmi és szerbhorvát—magyar nyelvi viszonylatban, lévén szó viszonylag hasonló, sok elemben azonos „kulturális háttérről”, a közös vonások eredményeképpen a nyelvi ekvivalenciának aránylag kevés problémájával találkozunk.

Ez a megállapítás a jogi nyelvre csak nagy általánosságban vonatkoztatható, mert a jogi rendszerbeli sajátosságok, a szerbhorvát és a magyar jogi nyelv között fölismerhető lényegbevágó ellentét következményeképpen az „aránylag kevés” megjelölés „viszonylag sok”-ká vedlik át.

A szerbhorvát nyelv a jogi és köznyelvi rendszer viszonylatában eleve poliszémikus, ha pedig fordításnyelvként tekintjük, poliekvivalens, mert a jogot, annak tartalmát *nem elsősorban műnyelvvél* adja vissza, hanem a meglévő, köznyelvi általános szavaknak, szókincsnek más, szakmai jelentést kölcsönöz. Ezzel szemben a magyar jogi nyelv hatványozottabban *műnyelv*, s ezért kevésbé tekinthető poliekvivalensnek, poliszémikusnak. Bár ellenpéldák természetszerűleg úgyszintén felsorakoztathatók, hadd mutassam be ezt a tételt két polgári jogi intézmény szerbhorvát illetve magyar nevén keresztül:

- a köznyelvben: posluga — kiszolgálás;
ostava — élestar, éléskamra;
- a jogi nyelvben: posluga — haszonkölcsön;
ostava — letét.

A terminológia monozémiája (magyarán: a szakszókincs egyértelműsége) minden szaknyelvnek, így a joginak is alapvető követelménye. Erre a jogi nyelv kétségtelenül törekszik. Mindennek dacára a poliszémia (a többértelműség, az tudniillik, hogy egy szónak több jelentése van) elkerülhetetlen — s nem is föltétlenül negatív — jelenség.

A jogi terminológiai poliszémia okai:

1. A jogi terminológia mindinkább közkincs, az egyén általános műveltségének szerves része, a szakszót használók köre tehát bővül — ez pedig maga után vonja a szakszó jelentésének bővülését is.

2. A szaknyelvi kommunikációnak a nyelvi *gazdaságosságra* való törekvése *rövidülést* (pl. az összetett terminusok egyes részeinek elhagyását) von maga után. Ez potenciális poliszémia, mely sok esetben ténylegeset eredményez (pl. a keresetlevélnek keresetté rövidülése bizonytalanra tesz bennünket afelől, vajon a polgári jogi igény tartalmi — kereseti kérelem —, avagy formai — az írásbeli beadvány — részéről van-e szó, ugyanez vonatkozik a lerövidült vád szóra is: vádirat, vádindítvány, vádemelés, vádállítás, vádtartalom; fantasztikus poliszémikus özőn!).

3. A poliszémiát egyes terminusok eltérő értelmezése is kiválthatja. A különböző interpretáció történhet:

a) azonos szakmában, de két állam jogrendszerében (a legjobb példa: *a társadalmi tulajdon* eltérő jelentése Jugoszláviában és Magyarországon);

b) ugyanazon államban, különböző társadalomtudományi szakterületeken (pl. a *szokás* vagy a *házasság* jogi ill. szociológiai értelmezése), s történhet

c) egyazon szakmának más-más ágában, részterületén (pl. a *kereset* a polgári perjogban ill. a gazdasági jogban).

4. A tudomány legáltalánosabb terminusai hajlamosak a leginkább a többértelműsége. Minél általánosabb egy fogalom, annál többféleképpen értelmezhető (pl. az általános és lerövidült *személy* műszó a polgári jogban lehet természetes személy, jogi személy és ennek sok-sok válfaja . . .).

A poliszémiának mindenáron való monoszémiára váltása gyakran kínos fontoskodást eredményezhet, s ezért az eltérő értelmezéseknek új terminusrendszerre váltása pl. csak a szinonimitás mértékét növelné, ez a tendencia pedig szintén nem föltétlenül követendő, kívánatos irányvétele jogi nyelvünknek.

A teljes egyértelműség elérése lehetetlen, így célszerűtlennek tekinthető. Az abszolút monoszémia tana a valóságtól elvonatkoztatott elképzelés volna. Csupán viszonylagos egyértelműség szükséges és lehetséges — jogi nyelvünkben ezt kívánjuk megvalósítani.²

Dologi jogi összevetések

E jogág fő kategóriája szerbhorvát nyelven stvar, magyarra vetítvén s egyúttal tekintetbe véve a köznyelv és a törvénytudományi műnyelv lehetséges variációit, az egyik legpoliiekvivalensebb (szak)szava a forrásnyelvnek, olyannyira, hogy ebből a tulajdonságából számtalan célnyelvi fordításinterferencia sarjad.

Stvar — dolog, ügy, tárgy. A szerbhorvát—magyar nagyszótárban föltüntetett nyolc értelmezési lehetőség közül szándékosan szemeltem ki épp a föntieket, egyrészt azért, mert a jog, annak nyelvezete és témánk összefüggései magyarázására a legalkalmasabbak, másfelől pedig a töb-

bi ekvivalensre a kelleténél nagyobb, tisztán köznyelvi fény vetődik. A *tárgy terminus* is kizárható a szűkebben értelmezett perjogi és dologi jog ági fölfogásból, így a *stvar* műszó a jogi nyelvben a biekvivalenciának lehet példája. Ha átengedjük magunkat a bölcsekedés gyönyörűségének, kizárólag dologi jogi kontextusban csupán a *stvar* — dolog fordítás a szabatos. Elérkeztünk hát egy tételszerű megállapításhoz: olyan behatárolt rész-szakterületen, mint amilyen egyetlen jogágé, bi-, illetve poliekvivalencia nemigen jelentkezhethet, mert annak csakis a jelentés egyértelműségét megimbolygató következménye lehet.

Így is éppen elegendő gondot okoz nekünk a jogágközi és interdoktrinális zavarok és a poliszemiából fakadó szótévesztések elburjánzásának megzabolázása. A leggyakrabban a pongyolán köznyelvesített *stvar* — tárgy hibafajtával, vulgáris interferenciával találkozunk.

Még csak ennyit: a perjogon belül a *stvar* — ügy az egyedüli elfogadható fordítás, ami újabb bizonyítéka a rész-szakterületi monoekvivalenciának.

Némiképp ellenpéldának is tekinthető, ám „egy fecske nem csinál nyarat” alapon, hitünkben/véleményünkben kissé sem ingathat meg, hogy a szerbhorvát, latin eredetű okupacija szakszó tisztán dologi jogi vetítésben is a biekvivalencia jelenségéhez vezet el bennünket:

Okupacija — elsajátítás, foglalás. Az *occupatio* igen lecsupaszított meghatározása uratlan dolgok fölötti tulajdon-, illetve birtokszerzés volna. A két lehetséges értelmezés/fordítás más-más helyzetben való megfeleléseit a műszavak kifejezéssé terebélyesítésével érhetjük el: tulajdonlétesítő foglalás és elsajátítási jog. Az ilyenfajta elkülönítés, már-mint azon megállapítás megtétele nélkül, hogy a foglalás terminus a tényleges tett, művelet, cselekedet megjelölője, az elsajátítás pedig a jogosultságé, a kvázi-biekvivalencia köntösébe bújtatott szinonímia zsákutcájába tévednénk. Így viszont a „valódi kétértelműség” kontrasztív nyelvtudományi, egy jogágon belül kivételes, s ezért értékes esetét regisztrálhattuk.

Mielőtt a következő példa megvilágítására térnék át, megjegyzem: a dologi jog nyelvében az *occupatio* — megszállás fordítástévesztéssel találkozoznánk, a tudományközi nyelvi ekvivalencia-zavar ingoványos talajára lépnénk, hiszen itt már hadtudományi és a szűken fölfogott nem jogi: államtudományi terminológia átfödése áll elő. Teljes állam- és jogtudományi szaknyelvi viszonylatban — ezek szerint — mivel a forrásnyelvi okupacija egységnek három célnyelvi egység, az elsajátítás, a foglalás és a megszállás felel meg, a poliekvivalencia jelenségét azonosíthattuk.

Az egyazon szakmai részterületeken jelentkező (dolog-, tulajdonjog), de két állam (Jugoszlávia, Magyarország) jogrendszerében különféleképpen értelmezett/meghatározott egyik szakkifejezés a társadalmi tulajdon. Ez szolgáltatja a jogi szaknyelvi poliszémia legzamatosabb példáját, amelyet mint az öngazgatású és másmilyen szocializmus egyik kulcsintézményét lehetetlen nem megvizsgálni.

Az öngazgatású Jugoszlávia, ezt nem lehet elégszer hangoztatni, a társadalmi tulajdon létesítésével eredeti, a szocialista állami tulajdontól eltérő tulajdonformát olt bele a világgöztudatba. A JSZSZK szocialista társadalmi berendezése a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközökkel végzett szabad társult munkán, valamint a dolgozók öngazgatásán alapul.³

A jugoszláv társadalmi tulajdonnak nem az állam a jogosultja, hordozója (úgy néz ki, hogy egyáltalán nincs „tulajdonosa”, illetve jogilag testet öltő viselője), hanem az egész társadalom, konkrétan pedig a társult munka szervezetei. Senki, sem az egyén, sem a kollektíva nem sajátíthat ki többet a társadalmi tulajdonból, mint amennyiért megdolgozott.

Amikor a szerbhorvát društvena svojina terminust a jugoszláviai magyar értelmezésű társadalmi tulajdonként fordítjuk, büszkélkedve szögezhetjük le: Jugoszláviában a magyar nyelv, terminológia minőségileg újszerű jelentéstartalommal telítette a társadalmi tulajdon kifejezést.

Magyarországon társadalmi tulajdonnak a nálunk kollektívnek nevezett tulajdonformát hívják. A szocializmusban mint átmeneti társadalomban — tanítják, hirdetik a magyarországi szakkönyvek — a tulajdon (de immár nem a magán-, hanem a társadalmi tulajdon) még huzamos ideig alapvető szerepet játszik. Egyértelmű, hogy a magyarországi terminológia a magántulajdon ellenpólusaként emlegeti a nálunk kollektív tulajdonnak titulált, általánosabb, gyűjtőfogalomként használatos kategóriát, a társadalmi tulajdont, melyből aztán a szocialista öngazgatású társadalom sajátos tulajdonformája alakul ki: a jugoszláv társadalmi tulajdon.

Olyan jelenséggel találtuk magunkat ezúttal szemben, amely ellen egyébiránt ádáz harcot folytatunk, ti. hogy az egységes magyar nyelven belül megértési nehézségek állhassanak elő. Tagadhatatlan a jugoszláviai viszonyokat nem ismerő magyarországi kommunikációs társnak ez a sajátos terminus csalóka rejtvény. Mi mégis bátran hirdetjük a jugoszláviai társadalmi tulajdon anyagi és alaki (nyelvi) oldalát egyaránt, abban a meggyőződésben, hogy a kellő tartalmi ismeretek maradéktalanul hatástalanítják a terminológia poliszémikus kelepécét.

Kötelmi jogi összevetések

A nyelvi ekvivalencia és poliszémia ismérvbeharangozó fejtegetéseit hangsúlyozottan elméleti jellegük dacára sikerült megfűszerezni a kötelmi jog különös, azaz egyes szerződésfajtákkal foglalkozó részének két konkrét példájával. Habár a haszonkölcsön és a letét mint a szerbhorvát posluga és ostava szakszavak ekvivalensei egy kötelmi jogon belüli taglalást is megérdemelnének, az ismétlések elkerülése végett foglalkozunk most inkább két másik biekvivalens esettel. Az első szerbhorvát szerződésnevezet, mely a magyar nyelvre és jogra egyaránt kétféle for-

dítási lehetőséget, ugyanakkor tartalmi különválasztást kínál föl, sőt tesz kötelezővé az az *Ugovor o zakupu* — bérleti, haszonbérleti szerződés. A jugoszláv kötelmi jog nem von határt a bérlet és a haszonbérlet fogalma között. A kötelmi törvénykönyv idevágó rendelkezéseiből⁴ félreérthetetlenül következik, hogy a zakup szerződésfajtaban a bérlet és a haszonbérlet jegyei is összpontosulnak: „A bérleti szerződéssel a bérbeadó kötelezi magát, hogy meghatározott dolgot a bérlőnek használatra átad, az utóbbi pedig kötelezi magát, hogy ezért meghatározott bérleti díjat fizet. — Ha másként le nem szerződtek vagy nem szokásos, a használat dologi élvezetét (termésösszegyűjtés)⁵ is magában foglalja.” Ezzel szemben, ha föllapozzuk a magyarországi Ptk-t, kiderül, hogy az külön szerződésre osztja a csak a használat jogát feltételező szerződést, a bérletet; valamint a használatot és a haszonszedés jogát egyaránt felölelő kontraktust, a haszonbérletet.

Ha konkrét eseteink pontos fordításeljárásán tündönk el, úgy teszünk, újabb alcsoporttal, csoportokkal sikerül gazdagítani a nyelvi ekvivalencia-elméletet. Ha a zakup fogalmat, terminust híven tükröztetve a jugoszláviai magyar jogi nyelvi közegbe helyezzük, kézenfekvő, föltéve hogy a teljes lényegi földés elvéhez igazodunk, nem elégséges a kötelmi kódexben alkalmazott csupasz bérlet változat, hanem az e sorok írója által bevezetett *kumulatív biekvivalencia* fogalmából sugallt módszerrel szükségeltetik a célnyelv mindkét egységét kifejezéssé bővíteni, s így elvégezni a fordítást:

Zakup — bérlet és haszonbérlet, Miután ez a megoldás picit csorbítja a rövideg, gazdaságosság ugyancsak megszívlelendő igényét, helyettesítésként a (haszon)bérlet szakszóalak is javallható, de csak írott szövegben.

Más a helyzet, ha a magyarországi jogrendszeren belüli szerbhorvát—magyar szakfordítás sajátos problémáját kell megoldani.⁶ A zakup szót mint — mondjuk — a magyarországi szerb(horvát) nemzetiségi jogi műszavát magyarra vetítvén a fordítás az *alternatív (vagylagos) biekvivalencia* elvét konkretizálja; az adott esettől, a megelőző tartalmi elemzés eredményétől függően vonja majd a szövegbe vagy a bérlet, vagy pedig a haszonbérlet terminusa technicust.

A részleges analógia vonásait sikerül fölfednünk, ha összehasonlítjuk a fönt részletezett példát a következővel:

Ugovor o prevozu — szállítási szerződés, fuvarozási sz. A szerbhorvát nyelv szóbőségének bizonyítéka, hogy az élő jogi nyelvhasználatból rég kiiktatott szakszavakkal tudja illetni a magyar fuvarozás műszót: *podvoz*, *voznja karija(senje)*... Fölvetődik a kérdés, mi is indokolhatta e hasznos jogi nyelvi elemek „nyugdijaztatását?” A válasz a szerbhorvát jogi nyelven és a jugoszláv jogon belül mindenképpen megnyugtató. A mai jugoszláv jogrendszer nem tesz különbséget a szállítás és a fuvarozás között, rokonelemeit egyetlen szerződésfajtaba tömöríti. Ezt magyarul — érzésem szerint és ellentétben a kötelmi törvénykönyvben látott megoldásokkal — helyesebb a szállítás szakszóval jelölni, hiszen

a személy- és dologszállítás (nem fuvarozás!) elhatárolást, ha nem is oly kifejezetten, mint a jugoszláv jogszabály, hallgatólagosan a magyar Ptk. is ismeri, elismeri. Ilyenformán a biekvivalencia példájának kikiáltott jelenség jugoszláv — jugoszláviai magyar viszonylatban a monoekvivalencia felé közelít.

Ha pedig Magyarországon lenne szükséges a szerbhorvát—magyar fordítás, a prevoz ekvivalense egyszer szállítás, másszor fuvarozás volna, mert:

1. „Szállítási szerződés alapján a szállító köteles a szerződésben meghatározott dolgot a kikötött későbbi időpontban vagy időszakban a megrendelőnek átadni, a megrendelő pedig köteles a dolgot átvenni és az árát megfizetni.”⁷

2. „Fuvarozási szerződés alapján a fuvarozó díjazás ellenében köteles a küldeményt rendeltetési helyére továbbítani és a címzettnek kiszolgáltatni.”⁸

Kompenzacija — 1. beszámítás, (kölcsonös) kiegyenlítés;

1a. összevezetés;

2. kártérítés, kárpótlás;

2a. ártámogatás, ártérítés, árkiegészítés.

Ha a könnyebb eligazodás végett számokkal (és klasszifikáció-jelölő betűkkel) el sem láttam volna az ágas-bogas szócikket, címszót, akkor is természetesen és nyilvánvaló lenne, hogy a nem kevesebb, mint hét fordításváltozat közül mindegyik nem lehet rokon- vagy hasonértelmű szó, kifejezés. Itt aztán a poliekvivalencia egységei várakoznak a terminushalmaz lebontására, azaz a fordítástudományi ekvivalencia kívánalmainak megfelelő, szövegkörnyezettől függő kiválasztásra.

A kötelmi jogon belüli beszámítás kifejezés (az egyedüli kitűnő terminus, sokkal jobb, mint a kölcsonös kiegyenlítés) röviden ezt jelenti: az adós a hitelezővel szembeni követelését tartozásából levonhatja. Látható: a beszámítás nem csak pénz, hanem egyéb dologtartozások formájában jelentkezik.

A készpénzfizetés teljes kiküszöbölésében nyilvánul meg a kereskedelmi, illetve a bankjogba, sőt tágabban az üzletviteli, egészen széleskörűen pedig az ügyviteli jogba csapó kompenzáció-fajta, az összevezetés, melynek esetében a követelés és a tartozás összege parára, fillérre megegyezik.

Az irdatlannak mondható szakszó-őserdő kettős számmal jelölt berkének — kártérítés, az obligáció igen jelentős része bár a kötelmi joggal megvalósuló közeli tartalmi kapcsolatát aligha tagadhatjuk — jómagam szívesebben helyezem a nem szűken jogi öngazgatási-társadalmi-politikai-gazdasági műszavak táborába. Nézetemet kellően támasztja alá a Magyar Szó egykori, sajnálatos módon megszüntetett mellékletének, a Nyelvművelőnek⁹ szójegyzék-megindoklása (a szóban forgó szógyűjteményben ez áll: kompenzacija — 1. ártámogatás, ártérítés, árkiegészítés; 2. kompenzálás), mely szerint a szószedet A társult munkáról szóló tör-

vény terminológiájának a meghatározott (nemzetiségi nyelveken való) egységesítését hivatott elősegíteni.

Ezt a körülményt és azt a nyilvánvaló tényt, hogy a kötelmi jog a kártérítésre vonatkozó részben nem él a kompenzáció szakszóval, használok föl annak bizonyítására, hogy a poliekvivalenciát a kötelmi jogi részterület és egy szélesebb szakmai szféra „határvillongása”, egybeesése, majd elkülönülése teszi lehetővé. Hangsúlyozom: ha a fordítás magyarról szerbhorvára történik, a poliekvivalens makaróni — félig szakmai, de immáron a köznyelvbe töremkedő — szót csak az igénytelen, szakmai elemekkel tarkított, a laikusokhoz önbizalom-túltengéssel szóló újsájról láthatnánk viszont. Az elmondottak szolgáljanak újabb (közvetett) bizonyítékként a szakmai részterületek örvendetes monoekvivalens voltának.

Az újabb példák szövegbe vonása és a szószaporítás elkerülése végett helyezük át egynyelvű, újra csak szerbhorvát környezetbe a kompenzáció szót. Nem lesz nehéz rájönni, hogy a poliszémia iskolapéldája Mona Lisa-i módon tekint reánk. A monozémiát akkor tudjuk majd karnyújtásnyira megközelíteni, ha szakmai önbecsüléssel a lehető legnagyobb mértékben leszűkítjük, határozottan körvonalazzuk szakmai felségvizeinket a legezektább kötelmi jogi változatban, s miután nagyívű szakhódítói pretenziókkal aligha haragítjuk magunkra a tudományosság magasztos eszméit emelt fővel hirdetőket, befejezésül még egyszer írjuk le a legmonozémikusabb kompenzáció-értelmezést: prebija-nje, azaz beszámítás.

Öröklési jogi összevetések

A poliekvivalencia és poliszémia összeházasításából eredően a következő konstatációra jutottam: az egyes szerkezetek lerövidülésével kialakuló vadonatúj homályos terminuscsonkok egyaránt torkollnak nemkívánatos poliekvivalenciába és poliszémiába.

Vegyük most elemzésünk példájának a gondnok elretentő szakkifejezés-maradványt. A fordítás ezúttal magyarról szerbhorvát nyelvre történik; a perjogi ügygondnok terminustól kezdve a kötelmi és családi jogba is tartozó eseti gondnokon, valamint a személyi jogi méhmagzati gondnok alakzaton keresztül az örökjogi hagyatéki gondnok szakkifejezésig néhány variáns hiteti el velünk minden kétséget kizáróan: a szakszókincs ilyen lerövidülése nem a szaknyelv gördülékenységét szolgálja, ellenkezőleg, félreértéshez vezet, sőt értelemzavart idéz elő, kerébe töri a kommunikációt. Persze a föntiek miatt beállol poliekvivalenciát magát súlyosan azért mégsem szabad elítélnünk (meggyőződésem: a jogi nyelv a valóságban mégis aránylag ritkán eredményezi a fordítási tanácstalanság „patthelyzeteit”), de rögzítsük csak a helyes fordításmódozatokat:

— *ügygondnok* — *privremeni zastupnik* (fordított irányban gyakori

a tükörfordítás: privremeni zastupnik — ideiglenes képviselő; ha ezt a megoldást kibővítjük az ügygondnok műszóval, a biekvivalencia látszólagos lesz, a pontos osztályozás értelmében pedig a reális szemantikai interferencia jelenségével találjuk magunkat szemben).

Ezek után adjuk meg a leegyszerűsített meghatározást is: a jugoszláv általános közigazgatási eljárás során az ügyfélnek akkor rendelnek ügygondnokot, ha cselekvőképtelen, törvényes képviselője nincs, az ügy viszont sürgős...

Eseti gondnok — staratelj ad hoc. E kifejezéspár felállításával mint-ha csökkenne lelkiismeretfurdalásom amiatt, hogy átiéptem az öröklési jogtól messzebb eső jogágnak, a közigazgatási jognak szintűgy göröngyös földjére, e pillanatban azonban sikerült visszakanyarodni a polgári illetve öröklési joghoz egészen közel álló családi jog (és a kötelmi jogi képviselet) területére. Eseti gondnokot gyámi érdekellentétkor vagy akkor rendelnek el, ha a szülő, gyám vagy gondnok jogszabályi rendelkezés vagy egyéb tényleges akadály miatt nem járhat el.¹⁰

Méhmagzati gondnok — staratelj začetka (zametka) nasciturusa. A gyermek részére már megszületése előtt gondnokot kell kirendeini, ha ez jogainak megóvása érdekében szükséges.¹¹

Végre-valahára hadd kössünk ki a szintiszta öröklési jogi kifejezéspárnál:

hagyatéki gondnok — staratelj zaostavštine. Ha az örökösök ismeretlenek vagy tartózkodási helyük ismeretlen, a bíróság (ideiglenes) hagyatéki gondnokot nevez ki, hogy az örökösöket képviselje...¹²

Most, hogy végezetül egy példa segítségével végigpásztáztunk néhány jogág tárgykörében potenciálisan felmerülő, a rövidítésből eredő eltérő értelmezéseken, még egyszer nyomatékosíthatjuk: ezeket az interdiszciplináris bi- és poliekvivalencia-, avagy poliszémia-eseteket egytől egyig a tilos csonkítás eljárása hívta létre. Az alapos, tudatos és felelős terminológiai precizitás és jogi fogalomismeret mindenképp a kívánatos monoekvivalenciához, viszonylagos monozsémiához vezet.

Jegyzetek

¹ Mikes Melánia: A nyelvi ekvivalencia szociolingvisztikai szempontjai, Szarvas G. Nyelvművelő Napok, Ada, 1974.

² Nem elsősorban társadalomtudományi példákkal támasztja alá értékes elméleti fejtegetéseit Helkai Pál: Poliszémia a terminológiában c. munkájában, Magyar Nyelvőr, 1981/4.

³ Vo. a JSZSZK Alkotmánya, 1974. 10. szakasz.

⁴ A kötelmi viszonyokról szóló törvény 567. szakasza A JSZSZK Hivatalos Lapja 1978/29.

⁵ Helyesebben, precízebben: gyümölcsszedés, haszonszedés.

⁶ Hogy ez mennyire reálhelyzet lehet, rávilágít Merényi Imre: Jogi és állam-

igazgatási fordítások Magyarországon c. írása, Szarvas Gábor Nyelv-
művelő Napok, Ada, 1974.

⁷ A Polgári Törvénykönyv, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest,
1979. (Ptk) 379. szakasz.

⁸ Ptk, 488. szakasz.

⁹ 1977/5. sz.

¹⁰ Ptk., 225. szakasz.

¹¹ Ptk., 10. szakasz.

¹² Törvény az öröklési jogról, 130. szakasz (A VSZAT Hivatalos Lapja,
1975/8.).

Rezime

Jezička ekvivalencija, polisemija u jeziku (građanskog) prava

U uvodnom, opštem delu svoga rada autor daje adekvatne termine za strane reči iz naslova, na maternjem jeziku: ekvivalencija — istovrednost, istoznačnost, jednaka vrednost; polisemija — mnogoznačnost, višeznačnost.

Kod pojave ekvivalencije razlikuje: 1. Monoekvivalenciju, kada jednoj jedinici izvornog jezika odgovara jedna jedinica ciljnog jezika. 2. Bi- odnosno poliekvivalenciju, kada jednoj jedinici izvornog jezika odgovaraju dve ili više jedinica ciljnog jezika. 3. Nedostatak ekvivalencije, kada jedinica izvornog jezika nema odgovarajuću jedinicu u ciljnom jeziku. Ove kategorije se stavljaju u kontekst komparativne analize srpskohrvatskog i mađarskog građansko-pravnog jezika.

Nasuprot poliekvivalenciji, polisemija se sagledava u okviru jednog jezika odnosno jedne pravne terminologije. Razlozi polisemije su: 1. Pravna terminologija sve više postaje opšte jezičko blago, krug korisnika se proširuje što daje za posledicu i proširenje značenja termina. 2. Terminološka komunikacija teži ka ekonomičnom izražavanju, duži i složeniji termini se skraćuju, što može da prouzrokuje neželjene efekte, nejasne polisemične termine. 3. Razlog polisemije može da bude i različita interpretacija istih termina: a) u istoj struci, no u dve države, b) u istoj državi ali na različitim područjima nauke, c) u različitim granama, delovima iste struke.

Opšte konstatacije se u posebnom delu rada potkrepljuju pojedinačnim primerima iz oblasti stvarnog, obligacionog i naslednog prava. Autor uvodi i neke nove kategorije u svojoj kontrastivnoj analizi kao što su napr. kumulativna i alternativna biekvivalencija kod prevođenja termina zakup itd.

Na kraju svoje studije autor napominje da je željeni cilj postizanje bar relativne monoekvivalencije i monosemije u građansko-pravnoj terminologiji.

Resumee

Sprachenequivalenz, Polisemie in der (bürgerlichen) Rechtssprache

In dem Einführungs-allgemeinem Teile seiner Arbeit, gibt der Verfasser entsprechende Termine für die fremden Wörter, aus der Anschrift in der Mut-

tersprache: Equivalenz — Gleichbedeutung, gleicher Wert; Polisemie — vielfache Bedeutung, Mehrbedeutung.

Bei der Erscheinung der Equivalenz unterscheidet er:

- 1) Monoequivalenz, wenn einer Einheit der grundlegenden Sprache, eine Einheit der Zielsprache entspricht.
- 2) Bi- bzw. Poliequivalenz wenn einer Einheit der Grundsprache mehrere Einheiten der Zielsprache entsprechen.
- 3) Equivalenzmangel, wenn einer Einheit der Grundsprache keine entsprechende Einheit in der Zielsprache entspricht. Diese Kategorien werden im Kontext der komparativen Analyse der serbo-kroatischen und ungarischen bürgerlich-rechtlichen Sprache gestellt.

Entgegen der Poliequivalenz, Polisemie wird im Rahmen einer Sprache bzw. einer rechtlichen Terminologie betrachtet. Die Ursachen der Polisemie sind: die Terminologie des Rechtes wird immer mehr allgemeiner Sprachenschatz werden, Kreis der Gebraucher verbreitet sich und dessen Folge ist die Verbreitung des Terminsinnnes. 2. Terminologische Kommunikation führt zum ökonomischen Ausdruck, längere und kompliziertere Termine wurden gekürzt, das zu ungewollten Erfolgen führen kann, zu unklaren polisemischen Terminen. 3. Ursache der Polisemie kann auch verschiedene Interpretation derselben Termine sein: a) in dem selben Fache aber in zwei Ländern, b) in selben Land, in verschiedenen Wissenschaftsgebieten, c) in verschiedenen Zweigen desselben Gebietes.

Allgemeinen Feststellungen werden in besonderen Teilen der Arbeit, mit Beispielen aus dem Gebiet des tatsächlichen Obligationären- und Erbschaftsrechtes angeführt. Er führt einige neue Kategorien in seine kontrastive Analyse ein, sowie z. B. kumulative und alternative Biequivalenz bei der Übersetzung des Termins Pacht usw.

Am Ende seiner Studie bemerkt der Verfasser dass das gewünschte Ziel wenigstens das Erreichen relativen Monoequivalenz und Monosemie in der bürgerlich-rechtlichen Terminologie ist.

SZIMPOZION

Kongres review

Rehák László

TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZLET SZARAJEVÓBAN A JELENKORI NACIONALIZMUSRÓL ÉS ANTIKOMMUNIZMUSRÓL

Nem a boszniai és hercegovinai politikai helyzet, még kevésbé Szarajevó szellemi-eszmei áramlásai indokolták azt, hogy országos értekezletet hívjanak itt egybe 1987. január 8-án és 9-én. Hasonló tárgyú értekezletet ugyanis már egy évvel ezelőtt is szerveztek, 200 résztvevővel, a belgrádi Száva-központban. Ez a témakör azonban mindig időszerű több nemzetiségű hazánkban, különösen akkor, amikor gazdasági nehézségeink és más tényezők alapján a nacionalista, jobboldali egyének és csoportok továbbra is tolakodóan fejtik ki antikommunista, ellenforradalmi és ellenséges tevékenységüket.

Ez utóbbi tanácskozás teljes anyaga (19 beszámoló és 52 felszólaló) még az évben megjelent szerbhorvát nyelven (a Híd pedig magyar nyelven közölte Rajcsán István és Major Nándor beszámolóját, illetve felszólalását). A kiadvány címe: Savez komunista u borbi protiv antisocijalističkih delovanja i antikomunističkih ideologija. Izd. Centar Komunist, Belgrád, 1986. (VIII+555 oldal). Ezt megelőzően a Komunist, a KSZ heti szócsove körkérdést intézett 15 személyiséghez: fejtsék ki nézetüket és ismereteiket jelenkoruk antikommunizmusáról, ami azután szerbhorvát nyelven „Savremeni antikomunizam, Okrugli sto Komunist” (133 oldal) címen jelent meg. (A magyar nyelvű Kommunista ugyancsak közölte ezeket a mellékleteket.)

A szarajevói értekezletet a Bosznia-Hercegovina KSZ-ének Nemzeti Viszonyokat Tanulmányozó Intézete szervezte, és azon, valamennyi köztársaságunkból, ideértve a két tartományt is, több mint negyvenen szóltak fel. Magán a tanácskozáson — a tömegtájékoztatási eszközök újságíróin kívül — mintegy 200 marxista és haladó humán érdeklődésű értelmiségi vett részt. A szarajevói intézet, amely e tanácskozást egy ötéves kutatási program keretében szervezte, a januári értekezlet teljes anyagát közli majd. A szélesebb közvélemény csak ekkor mérheti majd fel — ahogyan azt Čedo Kisić a tanácskozás zárószavában kifejtette — az értekezlet tudományos szintjét és mondanivalóját, illetve gyakorlati hasznát.

Az értekezletet Arif Tanović akadémikus, az intézet tanácsának elnöke nyitotta meg saját beszámolójával, majd Milan Uzelac, a bosznia-hercegovinai KSZ elnöke üdvözölte és egyben a saját értekezését is felolvasta.

Az értekezleten megerősítést nyert a hazai jobboldal növekvő és harcias előretörése (ezzel különben a JSZSZK és a JKSZ két elnökségének közös közleménye is foglalkozik, Létünk 1986/6. sz.). Több részvevő tüzetesen dokumentálta a közzétett jelszavakat és hamis érveléseket. Ez a jobboldal nyilvánvalóan a világon gondosan előkészített és jórészt megvalósított neokonzervativizmus hatására is jelentkezik, amely külföldön is mindig magába foglalja, kimondva vagy magától értetődően az antikommunista eszmei irányzatokat. Több nemzetiségű ország lévén Jugoszláviában az antikommunizmus és a nacionalista irányzatok szorosán egymásba fonódnak. Noha elvben a nacionalizmusok összeférhetlenséget is szítanak egyes nemzeti közösségek között, antikommunizmusunkban mégis nemcsak érintkezési pontokra, de együttműködési területekre is lelnek. A jelenkori jobboldal szélsőséges szárnya — ereje nem túlozható a valóságosnál nagyobbra, de le sem becslendő — már nemcsak az úgynevezett harmadik Jugoszláviáról, a Tito utáni és az önigazgatású szocialista és el nem kötelezett Jugoszlávia után kialakuló Jugoszláviáról beszél, hanem egyenesen a meglévő ország feldarabolására törekszik. Az ilyen törekvések mögött pedig nemcsak a külföldi ellenséges politikai emigráció áll, hanem egyes államok hírszerző szervezetei is.

„A jobboldal és az ellenforradalom tevékenységében újszerűséget jelent — hangsúlyozta Milan Uzelac, Bosznia-Hercegovina Kommunista Szövetségének elnöke —, hogy kombinálják nyílt és leplezetlen támadásaikat olyan intézmények és tribünök révén, amelyeket megszereztek maguknak féllegális és illegális tevékenységükkel...” Hangsúlyozta az időse, erü társadalmi és politikai követelményt, mely szerint: „A Kommunista Szövetség felhagyása a jobboldallal szembeni passzív magatartással és a kommunisták offenzív fellépése az adott pillanat stratégiai és taktikai kulcskérdése. Ez viszont a Kommunista Szövetségtől nemcsak azt követeli meg, hogy meghatározza és kibontakoztassa saját tevékenységét, hanem azt is, hogy jelenkori társadalmi problémáink orvoslására kiharcolja a saját megoldásait.”

A nacionalizmus elleni küzdelmet természetesen minden közeget meg kell vívni, „még hozzá nemcsak azért, mert minden nemzeti közösség osztályszerkezetű — hangsúlyozta Milan Uzelac —, hanem azért is, mert egész történelmi tapasztalatunk ebbe az irányba mutat, különösen a háború alatti időszak és az azt követő évtizedek tapasztalatai. Nekünk Bosznia-Hercegovinában, történelmi okokból, külön érzékünk van eme igazság iránt.” Ezzel a megállapítással pedig más közösségeink, köztük Vajdaság is egyetérthet.

Természetesen az ellenséget és a nacionalizmussal párosult jobboldalt nem kereshetjük ott, ahol az valójában nincs. Ide értendők azok az ér-

demekkel rendelkező, valamikor aktív forradalmárok, akik ma már nincsenek az országépítés élvonalában, akik meghasonlottak, akik hiúsági vagy más okokból jelenkori nehéz helyzetünket és a múltat illetően is elfogadhatatlan álláspontokat képviselnek. A jobboldali erőket tehát nem kell „gyártani”, erejüket túlbecsülni, de tagadhatatlan, hogy bár a nemzeti kérdés területén a hazai marxisták elméleti eredményei és a társadalmi gyakorlatunkból fakadó tapasztalatai számottevőek, s hogy régen megállapították már: a nacionalizmus és az ellenforradalmi jobboldal ikertestvérek, Jugoszláviában a jobboldali tevékenységről még egyetlenegy átfogó esettanulmány sem jelent meg.

Annyi máris bizonyos, hogy a sarajevói értekezlet magas tudományos szintet képviselt. Folyóiratunk következő számában néhány jelentősebb beszámolót fog közölni. Teljes képet azonban csak azután formálhatnak az olvasók a tanácskozásról, miután az értekezlet terjedelmes anyaga már egészében napvilágot látott.

Szabadka, Városháza (1908—1912) ezin dombormű, Nikelszky Géza terve, Zsolnay gyár, Pécs

Bálint István

A NEOKOLONIALIZMUS TÜNDÖKLÉSE ÉS HANYATLÁSA

Nemrég még elképzelhetetlen fordulat következett be, amelyet még sokáig és sok oldalról elemezhetnek a szociológusok, közgazdászok és ki tudja még hány tudományág művelői. Két évvel ezelőtt Reagan az amerikai elnökválasztások történetének egyik legnagyobb győzelmét aratta. Utána tekintélyes politikusok kezdeményezésére mozgalom indult az alkotmány módosítására, hogy megváltoztassanak valamit, amit az amerikai rendszer egyik alappillérenek tekintettek, lehetővé tegyék Reagan harmadszori jelölését, holott az USA ténylegesen történelmi érdemeket szerző elnökei esetében sem merült fel ez a lehetőség. Egyszóval úgy tűnt, hogy Reagan a legnépszerűbb amerikai elnök, olyan elnök, amilyenre az amerikaiaknak éppen szükségük van, olyan politikát képviselő elnök, aki a legteljesebben kifejezi az amerikaiak törekvéseit, vágyait. És akkor egyszerre, nemcsak az újbóli jelölés lehetőségéről hallgattak el, hanem arról kezdtek beszélni, hogy Reagan második mandátumának közepén kénytelen lesz távozni a Fehér Házból. Egy objektíven jelentéktelen ügy — a nagyhatalmi politika sok gyanús sakkhúzásainak egyike —, az iráni fegyverszállítások esete rendkívül nehéz helyzetbe hozta az amerikai elnököt. Az addig olyan népszerűnek tekintett elnökről az egyik amerikai szenátor már azt mondta, hogy sikerült egyesítenie Nixon szavahihetőségét és Carter hozzáértését, amivel kapcsolatban tudni kell, hogy Nixon lemondásra kényszerült, mert nem mondott igazat a Watergate-botrányral kapcsolatban, Carter pedig kapkodásainak és melléfogásainak köszönheti, hogy az amerikaiak nem szavaztak rá másodszor is. És az, hogy a Reaganról alkotott vélemény ilyen hirtelen megváltozott, messzemenő következtetésekre ad alapot az amerikai társadalom helyzetével kapcsolatban is. Itt azonban csak néhány mozzanatot próbálnánk vázlatosan megvilágítani.

A gazdasági háttér

— Ha mérlegelni kezdem a nemzetközi pénzügyi helyzetet, azt mondhatom, hogy a dollár a nulla felé tart, az arany és az erős valuták pedig a végtelen felé — így jellemezte a nemzetközi helyzetet a nyugat-német bank vezérigazgatója a Reagan győzelmét meghozó amerikai elnökválasztások előtt, 1979-ben. Ez a nyilatkozat pedig azért jelentős, mert rávilágít arra a helyzetre, amelynek Reagan az 1980-ban aratott, majd 1984-ben megismételt győzelmét köszönheti, és amely nagy tekintélyének, népszerűségének a forrása lett. Mivel a neokonzervativizmusnak, vagy reaganomániának elkeresztelt politikával és annak elméleti-közgazdaságtani alapjával az elmúlt években sokat foglalkoztak (mi is: Reagan neokapitalizmusa címmel a Létünk 1982/1. számában), továbbá mivel mostani cikkünk tulajdonképpeni témája a reagan politikában bekövetkezett fordulat és annak magyarázata, itt csak röviden emlékeztetnénk arra, ami Reagan választási győzelmét megelőzte és arra a politikára, amelyet e győzelem érdekében megígért.

A második világháborút követő második-harmadik évtizedben mélyreható változás játszódott le a világgazdaságban — szertefoszlott az a hatalmas amerikai fölény, amely a második világháború után annyira érezttette hatását. Az USA abszolút világgazdasági fölényéről ugyanis olyan meggyőző számadatok tanúskodtak, mint az, hogy 1950-ben az USA birtokolta a világ katonai kiadásainak és pénzügyi tartalékainak több mint felét, egész termelésének kétharmadát. Még a hatvanas években is az USA több számítógépet gyártott, mint az összes többi tőkés ország, és Nyugat-Európa számítógépgyártása 90 százalékban amerikai technológián alapult. 1975-re a helyzet annyira megváltozott, hogy az USA már a világ össz katonai kiadásainak csak 25 százalékával, sőt pénzügyi tartalékának csak 7 százalékával bírt. Még nagyobb változásokról tanúskodott az, hogy 1950-ben a tőkés világ ipari termelésének 48,7 százalékát, 1978-ban 37,3 százalékát adta, sőt az ötvenes években 15 fejlett ország exportjának 30 százalékát adta, 1972-ben viszont már csak 19,2 százalékát, s 1978-ban 19 százalék alá esett. Később a további eltolódással az USA világgazdasági pozíciói tovább gyengültek, elsősorban azzal, hogy gyorsított ütemben fejlődtek azok az országok, amelyeknek évek kellettek, hogy kiheverjék a második világháború pusztítását, de azzal is, hogy további eltolódás mutatkozott a szocialista országok javára, és fejlődésnek indultak a gyarmaturalom alól újonnan felszabadult országok.

Ebbe az irányba hatott azonban az is, hogy az USA-ban sokkal erőteljesebben éreztették hatásukat azok a kedvezőtlen folyamatok, amelyek a hetvenes években kibontakozó gazdasági válságot fejezték ki, és súlyosabb következményekkel járt maga ez a gazdasági válság is. Elég csak megemlítenünk, hogy 1978-ban az infláció az USA-ban 9,6 százalékos, az NSZK-ban viszont csak 2,4 százalékos és Japánban 4,1 százalékos volt. A gazdaság évi növekedése 1967-től 1977-ig Japánban

évente átlag 6,8, az NSZK-ban és Olaszországban 5,3, Franciaországban 5,2, az USA-ban viszont csak 2,2 százalék volt. Ezeket a kedvezőtlen irányzatokat súlyosbította a gazdasági válság, amelynek következtében az USA-ban 1979-ben 0,3, 1980-ban pedig egy teljes százalékkal csökkent a bruttó nemzeti össztermék. Az amerikaiak a helyzet viszonylagos rosszabbodását abban a formában érezték meg, hogy előállt a közcím után idézett helyzet, vagyis dollárjuk mind kevesebbet ért — a dollárnak márkában kifejezett árfolyama ugyanis például az 1973. márciusi 2,83 márkáról annyit esett, hogy 1980. januárjában 1 dollár már csak 1,75 márkát ért.

Nem vitás, hogy mindez döntően befolyásolta a választópolgárok állásfoglalását. És az is nyilvánvaló, hogy a népszerűség forrása lett maga az a remény, hogy az elnökjelölt változtatni tud a választópolgárok által kedvezőtlennek tekintett helyzeten. Emlékezetes, hogyan lett annak idején Kennedy népszerűségének forrása, hogy az amerikaiaknak visszaadta a reményt: kiheverhetik azt a megrázkódtatást, amely azzal járt, hogy az első műholdat a Szovjetunió lőtte fel és ő küldte az első embert is a világűrbe. Reagan esetében döntően szerephez jutott az a hangulat, amely az éppen hatalmon levő jelölt ellen fordult, tehát az elégedetlenség eleve az előző elnök, Carter esélyeit csökkentette. De még inkább mellette szólt, hogy Reagan a régi Amerika, pontosabban az álom-Amerika visszaállítását ígérte, a bőség és a hatalom illúzióját foglalta programba. Ebben a helyzetben Reagan győzelme nemcsak a konzervatív Amerika visszavágása volt a hatvanas évek megrázkódtatására, a hagyományosnak tekintett amerikai értékek és eszmények megkérdőjelezésére, hogy ezek az értékek és eszmények ismét a régi fényükben ragyogjanak, mintha nem is lett volna vietnami háború, amely a katonai vereség révén objektíve megtépázta ezeket az eszményeket, szubjektíve pedig azóta sem teljesen kihevert lelki válságot idézett elő, hanem egyben kifejezte annak a hitnek föltámadását is, hogy Amerika lehet még olyan hatalmas és olyan gazdag, mint volt, pontosabban olyan hatalmas és gazdag, amilyenek polgárai képzeletében élt, és mindezen felül hozott egy teljes politikát és kerek programot, amely katonailag, politikailag és nem utolsó sorban gazdaságilag meg akarta teremteni a hatalom visszaállításának alapját.

Az erős dollár politikája

Kétségtelen, hogy Reagan egész vezérkara, szakértői gárdája ténylegesen hitte nemcsak azt, hogy az USA helyzetének rosszabbodása feltartóztatható, az addig érvényesülő folyamat visszafelé fordítható, hanem azt is, hogy ehhez a kezükben van a megfelelő eszköztár. A gondos elemzés és konkrét hozzáállás már a kezdet kezdetén kimutathatta, hogy milyen ingatag lábakon áll az a közgazdasági elmélet, amelyet a keynesi közgazdaságtan helyébe állítva a reaganai programba akartak építeni és

koncepcióként megvalósítani. Mivel az ezzel kapcsolatos elemzések eléggé ismertek, és mivel itt folyamatokat akarunk érzékeltetni — helyszűkében azokat is csak vázlatosan — csupán annyira akarunk emlékeztetni, hogy a kapitalizmus nagy válsága után uralkodóvá vált elmélet kiindulópontja, hogy az ipari országok társadalmának gazdasága — a klasszikus közgazdaságtan tanításával szemben — nem harmonikus egész, amely önmaga automatikusan megbirkózik problémáival, hanem a problémák megoldásához az állam tudatos, többé-kevésbé tervszerű közreműködése szükségeltetik. A keynesi közgazdaságtannal szembeállított elképzelés alapján — a keresletközpontúsággal szemben — kínálatközpontúnak minősítették, mivel lényegét abban fedezték fel, hogy a kínálat növelésével kívánja a problémákat megoldani, annak érdekében viszont elsődlegesnek tartja a kereslet csökkentését, a fogyasztás minden formájának lefaragását. Valójában sokkal lényegesebb jellemző vonása a kapitalizmussal járó tévhitnek újbóli előtérbe állítása, vagyis annak hirdetése, hogy a kapitalista gazdaság igenis harmonikus és önmaga képes megbirkózni problémáival, csak éppen fel kell szabadítani — elsősorban az állami beavatkozás alól kell mentesíteni — belső folyamatait.

Ennek alapján lett a reagani program alfája és ómegája a szabad piac, a szabad vállalkozás, a „reális” gazdasági tényezők szabad érvényesülése, az állam belső és külső védelmi szerepének leépítése. Egy percig sem volt vitás, hogy a felfogás mögött rejlő illúzió nem számol két lényeges tényezővel. Egyrészt azzal, hogy szabad piac a klasszikus kapitalizmus, Marx korának értelmében már rég nem létezik, részben azért, mert az állam gazdasági szerepét semmilyen reagani program nem tudja az akkori szintre visszaszorítani, részben pedig azért, mert az állam mellett — bankok és egyéb mechanizmusok révén — annyi más regulatíva tette illuzórikussá a szabad piac minden elképzelését. Másrészt azzal, hogy ez a „szabadság”, vagyis az állami szerep leépítése csak azoknak a kiszolgáltatottságát jelentheti, akiknek eddig az osztályharc vívmányaként az állam bizonyos védelmet biztosított. A reagani szempontok elfogadása közvetlenül kiszolgáltatottságot is jelentett ott, ahol a népek harcának eredményeként elért méltányosabb nemzetközi szempontok feladásával járt a világpolitikában és a dolgozó tömegek harca eredményeinek felmondásával egy-egy országon belül. De még erőteljesebb volt a világban a fejlődő országok, egy-egy országon belül pedig a fogyasztók általában vagy külön egyes társadalmi rétegek kiszolgáltatása bizonyos gazdasági erőknek — a világban a dollárnak, egy-egy országon belül a monopolisztikus, vagy más kedvező helyzetben levő csoportoknak —, amelyekkel szemben azeelőtt az állam némi védelmet nyújtott.

Amióta a faji tisztaság abszurd eszméjével Hitler uralma alá szorított egy kulturális népet, amely Goethét, Beethovent, Hegelt és Marxot adta az emberiségnek, és a világot beletaszította a második világháborúba, az emberiség már semmilyen képtelen eszme térhódításán nem csodálkoz-

hat. Mégis rendkívül hálás téma lesz, ha egyszer valakinek módjában áll majd kielemezni, hogy a fent vázolt nyilvánvaló illúzió hogyan lett mindössze néhány év alatt olyan mérvadó tényezővé, amely a baloldali és jobboldali rendszerekben, fejlett és fejlődő országokban egyaránt lényegesen megváltoztatta a tömegek mindennapi helyzetét, az egyes országok és az egész világközösség helyzetét. Ehhez az elemzéshez mi csak néhány apró adalékot kínálunk fel, egyet a mechanizmusával, kettőt pedig a hatásával kapcsolatban.

A reagani politika érvényesítésének mechanizmusa ugyanis önmagában nagyon érdekes. Mert Reagan csoportja igen hatékonyan tudott bevetni két eszközt. Egyrészt — nem hiába keresztelték el ezt a közgazdaságtani irányzatot monetarizmusnak — az első amerikai elnöki csoportot adja, amely nemcsak tudatában van, hanem élni is tud azzal, hogy az aranyfedezet megszüntetésével a világ pénzügyi rendszerét a dollár és ezzel az amerikai politika szabja meg. Másrészt a maga meztelenségében alkalmazták az amerikai politika régi jelszavát, amelyet Theodore Roosevelt elnök úgy fogalmazott meg, hogy „szelíd szavakkal szójatok, de mindig legyen nálatok nagy bot”. Így került e politika homlokterébe a Szovjetunióval való viszony kiélezése, de egyetlenegy céllal: kierősokolni a szövetségesek felsorakoztatását. Ezért jutottak el oda, hogy lármás és látszólagos feszültség ellenére a második világháború óta nem volt ilyen fokú egyetértés a két szuperhatalom között az alapvető kérdésben — tudniillik abban, hogy a világot ők rendezik —, de közben a legvadabb hidegháborús napokban sem volt olyan erőteljes „a nemzetközi helyzet fokozódik” pszichózisának az a hatása, amely makacsul, ha kellett ötször ugyanoda visszakanyarodva kikényszerítette, a legdurvábban erőltette a szövetségesek felsorakozását.

A hatásból egyetlenegy minden mást elfeledtetett az amerikaiaknál és Reagan népszerűségének forrása lett: hihetetlenül emelkedett a dollár árfolyama. Már túllépte az „álomhatárt” — 3 márka, 10 francia frank, 1800 olasz líra —, vagyis olyan szintet ért el, mint még soha. Az amerikai választópolgárok — akik Reagan első mandátuma alatt többet utaztak, mint valaha is, mindaddig míg a terroristáktól való félelem meg nem tanította őket arra, hogy az éremnek mindig két oldala van — csak azt látták, hogy pénzükért mind többet kapnak, hogy a világ minden részéről áramlik hozzájuk a tőke. Ez aztán elegendő volt ahhoz, hogy második megválasztásának kampánya idején az amerikaiakkal elfeledtesse még a nem éppen kedvező összehasonlítást is az előző elnökökkel (az ipari termelés elnökösködésének három éve alatt Johnson idején 27,8, Carter idején 16,9, Eisenhower és Kennedy idején 15,6 százalékkal, Reagan idején viszont csak 0,5 százalékkal nőtt, ugyanakkor az infláció Reagan idején 20,9 százalék volt, elődjeinél pedig átlag 12,7 százalék, a munkanélküliség Reagannál 8,8 százalékos, az utána következő Carternál 6,2, a többenél még kevesebb), és Reagan választási diadalának forrása legyen.

A fejlődő országok esetében viszont már csak a kedvezőtlen hatás érződött. Ezeknek az országoknak az eladósodása nemcsak kísérlet volt fejlődésük meggyorsítására, hanem egyben eszköz is a világgazdaság keynesi elven alapuló üzemben tartására, hiszen minden kölcsön adott dollár 1,5 dollárral növelte a fejlett országok iparcikkei iránti keresletet. Reagan azonban megbontotta ezt az addig zavartalanul működő folyamatot. Abban a helyzetben, amikor a fejlődő országoknak évente 20 százalékkal kellett volna növelni a kölcsönöket, hogy a felvett fejlődési ütemet tartani tudják, megdrágította a kölcsönöket, megnehezítette a visszafizetési feltételeket és a neokonzervativizmus receptjeinek a fejlődő országokra kényszerítésével súlyos helyzetbe hozott egész sor országot. De vegyük sorjában. A monetarista politika első következménye volt a kamatok emelése. Márpedig a kamat 1 százalékos emelése 4 milliárd dollárral emeli csak a legeladósodottabb tíz ország évi fizetési kötelezettségét, és így Reagan első három évében csak a kamatterhek 50 százalékkal növelték a fejlődő országok adósságállományát. A visszafizetés erőltetése pedig azzal járt, hogy a fejlődő országok, mindenáron értékesíteni akarva termékeiket, egymással keltek versenyre és törtek le termékeik árát. Ez beleépült a kőolajárak zuhanásába is, de hasonló sorsra jutott a többi nyersanyag is. Így a nyersanyagárak 1982 végére az utóbbi 30 év legalacsonyabb szintjére estek vissza. A cukor ára pl. 1980 októberétől 1982 végéig libránként (45,36 deka) 40 centről 5 centre esett, úgyhogy még a leggazdaságosabban termelő Malawi termelési költségeinek sem fedezi a felét sem, a réz ára pedig kilónként 140-ről 54 centre.

Elgondolkodtató azonban, hogy minél nagyobb erőfeszítéssel alkalmazták a nemcsak felkínált, hanem a rájuk kényszerített recepteket, annál gyorsabban nőtt az adósság, s közben mind súlyosabbak lettek a következmények. De ez érthető is, hiszen az éhhalál szélén álló országokat győzték meg arról, hogy problémáik abból erednek, hogy túl nagy a fogyasztásuk. Így aztán behozatali korlátozásokat kényszerítettek rájuk, annak összes következményeivel. Például a latin-amerikai országok behozatala 1983-ban 55 milliárd dollárral csökkent, miközben részben éppen ennek következményeként nemzeti össztermékük — amely a hetvenes években évente 6 százalékkal nőtt — ebben az évben 1 százalékkal visszaesett. A rájuk kényszerített „reális valutaárfolyam” a nemzeti valuták teljes tönkremenésével járt, magával hozva az országok hihetetlen elszegényedését és képtelen kiárusítását. A „reális kamatok” rendkívül megnövelték az amúgy is nehézkes gazdaságok költségeit, tovább szűkítve versenyképességük lehetőségét, azt követelve tőlük, hogy 20—60 százalékos kamattal állják a versenyt a 4—7 százalékos kamattal dolgozó fejlettebb országok iparával. Az állami beavatkozás felszámolásaként jelentkező élelmiszer árszubszenció feladását már a legtöbb országra nem is sikerült ráerőszakolni, mert ott, ahol e lehetetlen feltételnek is eleget tettek, véres zavargások robbantak ki. És így sorban, visszafelé sülték el a híres receptek.

A fordulat

Egy év sem múlt el Reagan másodszori megválasztása után, vagyis azután, hogy elsősorban a drága dollárral megszerzett népszerűség főlényes győzelemhez juttatta, új fordulat következett be az amerikai politikában. A drága dollár erőltetése, a „hét nagy”, Nyugat gazdasági hatalmasságai — az USA, az NSZK, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Japán és Kanada — állam- és kormányfőinek néhány egymás utáni értekezletén a szövetségesek bírálatával szembeni megvédése után az öt gazdasági hatalom — az USA, az NSZK, Nagy-Britannia, Franciaország és Japán — pénzügyminisztereinek értekezletén az amerikai képviselők a szövetségesekre kényszerítették a dollár „ellenőrzött értéksökkenését”. Az azóta elmúlt több mint egy év alatt szakadatlanul tart a dollár árfolyamának leszorítása, amivel a világgazdaságban úgyszólván differenciálódás indult meg: a dollár gyengült legfőbb vetélytársaihoz viszonyítva, ugyanakkor tovább erősödött olyan valutákhoz képest, amelyek még a gyengülő és szándékosan gyengített dollárral sem tudnak lépést tartani. A statisztikák szerint a dollár 1985 februárjától 1986 augusztusáig 40 százalékkal gyengült a svájci frankhoz, a japán jenhez és a nyugatnémet márkához, 35 százalékkal a francia frankhoz és az olasz lírához, 30 százalékkal a spanyol pesóhoz, az angol fonthoz és a svéd koronához viszonyítva, ugyanakkor legalább 40 százalékkal erősödött a mexikói, brazil, dél-afrikai stb. valutához, sőt 20 százalékkal az ausztráliai és 10 százalékkal a szaúd-arábiai valutához képest.

Az új helyzet nyilvánvalóan reálisabb képet ad a világgazdaság tényleges erőviszonyairól, tehát jobban tükrözi, hogy egy-egy ország milyen helyet foglal el a most folyó nagy technológiai versenyben. Témank szempontjából azonban többet kell foglalkoznunk azzal, hogy a dollár árfolyamának csökkenése mögött tudatos amerikai döntés van, vagyis a drága dollár helyett a dollár gyengülését igyekeznek rákényszeríteni a szövetségesekre. A magyarázat az amerikai költségvetési és kereskedelmi deficit növekedésében keresendő. Reagan Carter ellen vívott választási csatájában annak idején népszerű programtétel volt a deficit megszüntetése, vagy legalábbis lényeges csökkentése. Méghozzá elvi jellegű próbatétel volt, hiszen a hiány csökkentését Reagan az államnak általa megígért leépítésétől várta. A későbbi fejlemények ezzel szemben azt mutatták, hogy a deficit természetes velejárója a reagan politikának: a költségvetési hiány a katonai kiadások növekedésének, a kereskedelmi hiány pedig a drága dollárnak a következménye. A katonai kiadások növekedésének hajtóereje egyrészt az, hogy az állam gazdasági szerepe ellen rohamozó reagan koncepció az állam gazdasági szerepének a jóléti állam előtti formáját, a katonai kiadásokkal üzemben tartott gazdaság elképzelését állítja szembe, másrészt az amerikai politika Reagan által elképzelt érvényesítésének fedezete a haderő növelése, ami magában foglalja a szövetségesek felsorakoztatásától a közvetlen

amerikai beavatkozás különféle — grenadai, nicaraguai, líbiai stb. — formáin át a Szovjetunióval való versengésig, és annak révén az amerikai technológiai fejlődés meggyorsításáig (csillagháború) sok mindent. A következmény az, hogy a legújabb reagani katonai költségvetés már elérte a második világháború alatti csillagászati 300 milliárdot, de már első katonai költségvetése 222 milliárd dollár volt, annyi mint India egész nemzeti bruttó terméke. A drága dollár pedig nyilvánvalóan azal járt, hogy csökkent az amerikai árucikkek külföldi versenyképessége, az amerikai piac viszont vonzóvá vált a külföldi árucikkek számára. Ennek következményeként hiány támadt az USA-nak úgyszólván a világ minden országával folytatott kereskedelmében, 1985-ben a kereskedelmi mérleghiány már 170 milliárd dollár volt.

Ezen akart változtatni a dollár árfolyama csökkentésének erőltetése, vagyis a kísérlet, hogy az olcsóbb dollár révén növeljék az amerikai kivitelt. És az amerikai politikának az 1986-os év végére kirobbant válságát nyilvánvalóan az érlelte meg, hogy az USA most saját bőrén tapasztalta azt, ami az elmúlt években annyi szenvedést zúdított a fejlődő országokra. Konkrétan ugyanis az történt, hogy a dollár árfolyamának letörése ellenére az amerikai deficit nem csökkent, hanem nőtt, és a legújabb adatok szerint 1986-ban 20 milliárd dollárral lesz több a tervezetnél, miközben az év első felében az amerikai bruttó nemzeti jövedelem csak 0,6 százalékkal nőtt és a kapacitások kihasználtsága 78,2 százalék volt. Ez a körülmény viszont lerántotta a leplet arról, hogy milyen bizonytalan az amerikai bőség és hatalom, a külső máz mögött ott van az amerikai gazdaság gyorsuló lemaradása a technológiai versenyben, elsősorban Japán, de már részben Nyugat-Európa mögött is, amiről beszédesen tanúskodik az az adat, mely szerint a külföldről behozottakkal szembeni versenyképesség hiányában 1981 óta az amerikai szerszámgyári vállalatoknak majdnem fele beszüntette a termelést.

A neokonzervativizmus által felkínált receptek kudarca tehát úgyszólván minden ponton — főként az amerikai deficit csökkentésében az országon belül és a fejlődő országok fizetéképtelenségének elharapózásával az egész nemzetközi pénzrendszerre leselkedő veszélyek jelentkezésével a világgazdaságban — megérlelte az amerikai politika válságát és oda vezetett, hogy a tegnap még legnépszerűbbnek tartott amerikai elnök — aki számára már a harmadszorra jelölés lehetőségét keresték — kis híján lemondásra kényszerült. Mivel az utóbbi már napi politika, csak megértése kedvéért mutatnánk rá néhány mozzanatra. De előtte még foglalkozni kell a látványos hatalmi és bizalmi válság mögött rejlő mélyebb ellentmondással, amely a reagani politika újabb nehézségeire jobban utal, mint az a szenzációvá felduzzasztott esemény, hogy az Iránnal való titkos tárgyalások és a fegyverkereskedelemmel megvalósított pénznek a nicaraguai ellenforradalmárokhoz csempészése megkérdőjelezte az elnök szavahihetőségét és az amerikai politika irányítását. Gondolunk itt arra az ellentmondásra, hogy a szabad piac érvényesítése és az állami beavatkozás visszaszorítása jelszavával fellépő politika

mögött mindig ott állt, és a deficit növekedése miatt magától értetődően erősödött a protekcionizmus. A reagani kormánya: elleni hadakozás jegyében a kongresszus tavaly októberben elfogadott egy olyan törvényt, amely jelentős mértékben, 35 százalékkal csökkentette a Brazíliából, Indonéziából, Pakisztánból Indiából stb. származó ruházati termékek és textiláru importját. Ez a döntés, meg a többi számos hasonló intézkedés hatására írta 1985 novemberében a *Le Monde Diplomatique* című francia folyóirat: „Az Egyesült Államok elég széles körben alkalmazza ezt a gyakorlatot, jelenleg például a színes televíziókra, a gumicipők kivételével minden cipőfajtára (Koreával és Tajvannal) a szerszámgépekre és gépkocsikra (a Japánnal legutóbb kötött önkorlátozó egyezmény 1985. III. 31-én járt le), a gyapotra (Egyiptommal), az acélsövekre (a Közös Piacca). E különféle intézkedések, kiegészülve a késztermékek esetében átlagosan 5,6 százalékos vámtarifával (ami az Európai Közösség esetében 6,8, Japánban 5,9 százalékos) jól mutatják: az Egyesült Államok a magáról kialakítani próbált kép ellenére egyáltalán nem a szabad kereskedelem paradicsoma.”

Mindezt csak annak a tételünknek az alátámasztására mondtuk el, hogy a nyilvánvalóan téves és illuzórikus szemléletet az egész világra rákényszerítő és borzalmas következményeit az emberiségre zúdító reagani politika kudarcai, az illúziók lelepleződése tette ilyen súlyos válsaggá a népszerűen Contragate-nak elkeresztelt ügyet. Különböző módon mindig is nyílt titok volt, hogy Irak és Irán csak azért tudja folytatni a már több mint hat éve tartó háborút, mert különféle csatornákon, a radikális arab rendszerek és Izrael együttes közreműködésével mindig eljutottak a fegyverek. Mint ahogy az is nyilvánvaló volt, hogy a reykjavíki csúcsertekezlet után a szuperhatalmak között felélénkülő vetélkedés körülményei között az USA nem hagyhat kihasználatlanul semmilyen lehetőséget arra, hogy befolyásolni próbálja az intenzívebbé vált vitáktól megosztott iráni forradalomnak azt a szárnyát, amely a Nyugathoz való visszakanyarodástól várja az ország helyzetének javulását. Az, hogy ennek ellenére az ügy kipattanása ilyen súlyos válsaggá fajult, csak azzal magyarázható, hogy az amerikaiak tényleg hittek Reaganban, sokat vártak tőle, emiatt a valóságosnál több érdemet tulajdonítottak neki és a valóság tényeinek hatására megérlelődő kiábrándulásuk kapott ilyen megnyilatkozási formát, vagyis a forma csak azért nyert ilyen jelentőséget és súlyt, mert mögötte a hőfokot lényeges, sokszor nem is tudatosodó dolgok emelték.

Ezt a tételünket támasztja alá az is, hogy a Reagannal szembeni bizalmatlanságnak már korábban is voltak bizonyos előjelei. Ilyen volt az elnök pártjának a novemberi elnökválasztásokon elszenvedett veresége, ami azért érdemel említést, mert Reagan példátlan eréllyel és a következő felhívással avatkozott a választási kampányba: „Tegeyék lehetővé számomra, hogy több eréllyel valósítsam meg politikámat.” Így aztán a választási eredmény két dolgot is megmutatott. Egyrészt azt, hogy az elnök túlbecsülte befolyását és népszerűségét, közbelépése sem

volt elegendő az eredmény megváltoztatásához, másrészt azt, hogy a Reagan által képviselt „globális” problémáknál az amerikaiak nagyobb fontosságot tulajdonítottak bizonyos helyi problémáknak. Azt a következtetést, hogy „valami van a levegőben” le lehetett vonni abból is, hogy Reagan vezérkarának tagjai egyszerre emlegetni kezdték az emberi jogokat. Reagan ugyanis nemcsak hogy nem sokat törődött az emberi jogokkal, hanem egyenesen Carter szemére vetette, hogy túl komolyan vette az emberi jogokat, és az azok nevében hozott áldozattal veszélybe sodorta az amerikai pozíciókat a világ számos pontján, elsősorban Iránban és Nicaraguában, mert a diktatúra elsőprése csapást mért az amerikai érdekekre. Az emberi jogok újbóli emlegetése ezek után azt jelezte, hogy Reagan táborában ismét hangosabbak lettek azok, akik az amerikai érdekek Reagan által vallott „meztelen” — tehát közvetlen, durva és semmivel sem törődő — képviselője helyett szívesebben vennék, ha az érdekeknek ezt a képviselőjét ismét valamilyen ideológiai köntösbe öltöztetnék, és ezzel egyben ellensúlyoznák a békeharc kérdésében magának jó pontokat szerző szovjet propagandát. Mindezen fölül az Iránnal való alkudozás miatt kirobbanó bizalmi válságnak megvolt a maga közvetlen előjátéka, aminek már el kellett volna gondolkodtatnia a reagan vezérkar tagjait. Gondolunk itt arra, hogy milyen vihar támadt akörül, hogy az amerikai kormány szándékosan és tudatosan félrevezette a közvéleményt, azt a benyomást táplálva, hogy küszöbönáll az új támadás Líbia ellen, mert így akartak nyomást gyakorolni Kadhafira.

Egyszóval érlelődött, hogy a Reagan politikájával szembeni csalódás és rosszallás valamilyen formában kirobban. Az egész Iránnal kapcsolatos affér nyilvánvalóan azért lehetett olyan nagy ügy, mert Reagantól a szavakat, az illúziókat kérik számon, és ebben a konkrét kérdésben elszenvedett csalódásuk hőfokát növeli, hogy megérlelődik a csalódás azokban az elképzelésekben, amelyeket olyan lelkesen fogadtak és az egész világra rákényszerítettek, amelyek az olyannyira a szívükhöz nőtt illúziót fejezték ki.

Mendrei Ernő

A BÉCSI UTÓKONFERENCIA

Az európai együttműködés és biztonság egyes problémái

Történelmi szimbólumokra és összehasonlításokra nyújt alkalmat a helyszínen járt tudósító számára az a tény, hogy az európai együttműködési és biztonsági értekezlet harmadik utótalálkozója november 4-e óta Bécsben, a patinás külsejű és hangulatú Hofburg-palota egyik szárnyában ülésezik, ahol még 1958-ban korszerű konferencia központot rendeztek be. A külügyminiszteri szintű nyitányra az egykori híres bálteremben, abban a Festsaalban került sor, ahol több mint másfél évszázaddal ezelőtt a Bécsi Kongresszus előkelőségei szórakoztak és táncoltak (az üléseket a szomszédos Ballhausban tartották, ahol ma a szövetségi kancellár hivatala van). A pompás színtér ugyan azonos volt, a történelmi és a politikai háttér azonban mégis jelentősen különbözik a XIX. század elején és a XX. század utolsó negyedében.

A bécsi kongresszuson négy-öt nagyhatalom osztozkodott a napóleoni háborúkban szerzett zsákmányon és döntött Európa sorsáról, míg a mostani bécsi konferencián a két nagyhatalom mellett valamennyi európai ország (Albánia kivételével) képviselői tárgyalnak egyenrangúan kontinensünk biztonságosabb jövőjéről. Az 1814. október 1-én megnyílt bécsi kongresszus küldöttei valóban sokat táncolhattak, ha olyan szállóige született róluk, hogy „a kongresszus nem halad előre, hanem csak egy helyben táncol”. A házigazda Metternichnek és a legyőzött Franciaországot képviselő Talleyrand-nak köszönhetően azonban 1815. június 9-ig mégis befejezte munkáját és átrajzolta az akkori Európa térképét. Hogy a most folyó utókonferencián a miniszterek hazautazása után a Bécsben maradt állandó küldöttségvezető-diplomaták hova járnak táncolni, nem tudjuk, de hogy ez a találkozó is elnyúlik legalább 1987 derekáig, az már bizonyosra vehető, úgyhogy a cinikusabb megfigyelők máris „a türelem konferenciájának” keresztelték el a bécsi Európa-értekezletet.

Helsinki előtt és után

Félretéve azonban a bizarr vagy komolyabb hasonlatokat, joggal állapíthatjuk meg, hogy a több mint egy évtizeddel ezelőtt, Helsinkiben megrendezett európai együttműködési és biztonsági értekezlet — amelyre a magyar nyelvben még nem született olyan rövidítés, mint a KEBS a szerbhorvátban, a KSZE a németben vagy az angol CSCE, feltételelesen azonban nevezzük EEBÉ-nek — kivételes jelentőségű esemény volt a két világháború dúlta ókontinens történelmében. Az európai országok, valamint az Egyesült Államok és Kanada állam-, illetve kormányfői által 1975. augusztus 1-jén aláírt helsinki zárónyilatkozattal pedig olyan történelmi okmány született, amely tartalmazza az európai béke, biztonság és együttműködés egyetemes és tartós elveit és szavatolja minden aláíró ország egyenrangúságát és együttes felelősségét a kitűzött célok eléréseért folytatott tevékenységben.

Egy évtized még túl rövid időszak, hogy végső ítéletet hozzunk arról, ezek a célok mennyire voltak reálisak, milyen mértékben valósultak meg, és mennyire kerültünk közelebb a Helsinkiben megálmodott vízióhoz. A leglényegesebb azonban, hogy az európai együttműködési és biztonsági értekezlet ma már az európai országok nélkülözhetetlen fórumává, egyfajta intézményesített folyamattá vált. Nem árt ezen a helyen röviden emlékeztetni a Helsinki előtt és óta megtett útra, hogy reálisabbak legyünk az EEBÉ mai értékelésében és a mostani, immár harmadik utókonferenciához fűződő reményekben is.

Az európai együttműködési és biztonsági értekezlet összehívását először még húsz évvel ezelőtt a Varsói Szerződés tagállamai kezdeményezték bukaresti deklarációjukban, majd 1969-ben Budapesten fogalmazták meg következő felhívásukat, aminek eredményeként meg is kezdődtek a helsinki konferencia összehívásának hosszan tartó és nehéz előkészületei. Kezdetben a Varsói Szerződés szorgalmazta jobban az összeurópai értekezlet megtartását, elsősorban azzal a céllal, hogy azon szentesítsék a II. világháború után kialakult politikai és területi állapotokat Európában.

A nyugati tömb, az Atlanti Szövetség országai először idegenkedtek és különböző feltételekhez kötötték a helsinki konferencia összehívását. Elsősorban az emberi jogok kérdését élezték ki a Szovjetunióval és szövetségeseivel szemben és a kelet-európai rendszerek úgynevezett liberalizálását forszírozták, abban a reményben, hogy ily módon mégiscsak lehet valamelyest változtatni a kontinens politikai, gazdasági és területi status quóján. Persze ezek a törekvések a másik fél erélyes ellenállásába ütköztek, a két nagyhatalom viszonyának javulása és a SALT—I egyezmény aláírása a Szovjetunió és az Egyesült Államok között azonban jótékonyan befolyásolta a helsinki csúc előkészületeit is és 1975 nyarán sikerült tető alá hozni az európai együttműködési és biztonsági értekezletet.

A Helsinki óta eltelt évtized azonban nem volt mentes a megtorpa-

násoktól, sőt az egészen hidegháborús töltetű konfrontációtól sem. Az európai együttműködési és biztonsági folyamat minden pozitív hatása ellenére sem tudta feloldani a tömbellentéteket és nem tudta megakadályozni a sokat emlegetett détenté, az enyhülés hanyatlását sem, életerejét és létjogosultságát azonban bebizonyította a válságos időszakokban is, és a megosztott Európa, a Kelet és Nyugat közötti párbeszéd fenntartásának pótolhatatlan tényezője, a Helsinki Alapokmány pedig az európai országok magatartásának fokmérője lett.

Belgrád — Madrid — Bécs

A Helsinkiben lefektetett pozitív elvek fenntartásában és gyakorlati alkalmazásában fontos szerepet játszottak az úgynevezett utótalálkozók, amelyeknek elsődleges feladata volt megvizsgálni, hogyan valósulnak meg a helsinki záróokmány rendelkezései, illetve hogy újabb ösztönzést és lendületet adjanak az európai biztonság és együttműködés egyre terjedő és elmélyülő folyamatának. Az első ilyen utóértekezletre Belgrádban került sor 1977/78-ban, éppen abban az időben, amikor a tömbök viszonya ismét kiéleződött, különösen a már említett emberi jogok kérdésével kapcsolatban. Ilyen feltételekben a belgrádi találkozó nem hozhatott különösebb sikert, de a kudarcot sikerült elkerülnie azzal, hogy több építő jellegű javaslat született a záróokmány alkalmazására és az egész európai együttműködési folyamat kiterjesztésére és felgyorsítására. Ezenkívül néhány szervezési és procedurális kérdést is tisztáztak Belgrádban a további európai találkozók és tanácskozások jellegét illetően.

Az 1980-ban Madridban megkezdett második utókonferencia légköre és nemzetközi körülményei még kedvezőtlenebbek voltak, mint Belgrád előtt. Afganisztán, Lengyelország és a dél-koreai utasszállító gép szovjet részről való lelövése miatt a végsőkig megromlott a két nagyhatalom viszonya. A találkozó három évig elhúzódott, és csak úgy sikerült a „tervezett” időben befejezni, hogy a madridi konferencia-központban megállították az órákat, amíg nem született meg a zárómegállapodás. Hogy Madridban sikerült átvészelnie az Európa-értekezlet eddigi legsúlyosabb válságát, abban rendkívül jelentős szerepet játszottak az európai semleges és el nem kötelezett országok, amelyek ekkor kapták a két tömb közötti „hídverők” elnevezést. Konstruktív és kitartó erőfeszítéseik révén sikerült végül is megállapodni egy olyan kiegyensúlyozott és mindkét tömb számára elfogadható záróokmányban, amely szavatolta az európai együttműködés folytonosságát, sőt konkrét döntést is hoztak egy európai biztonság- és bizalom-erősítő és leszerelési konferencia összehívásáról Stockholmban.

A Hofburgban november elején megkezdett harmadik utótalálkozó „nemzetközi körítéssel” sokkal kedvezőbb, mint a belgrádi és madridi konferenciáé volt, ami persze nem jelenti azt, hogy a bécsi értekezlet

mentes lesz minden ellentmondástól és buktatótól. A nagyhatalmi párbeszéd felújult, folyamatossá vált, nem reagál minden kedvezőtlen vagy a másik fél számára előnytelen lépésre és, ha néha zakatolva is, a détenté szerelvénye azért tovább halad. A reykjavíki csúcs karnyújtásnyira hozta egy átfogó leszerelési megállapodás lehetőségét, az utolsó pillanatban azonban a cél előtt megtorpantak a nagyok, talán azért is, mert az „adok-veszek” stílus és szempont túlságosan is felülkerekedett Reagan és Gorbacsov tárgyalásain.

A reykjavíki csúcs felemás kimenetele és különböző értelmezése a két nagyhatalom részéről (a Szovjetunió több pozitívumot lát benne a jövőre nézve, mint az Egyesült Államok) rányomta bélyegét a bécsi utókonferencia miniszteri nyitányára is, ahol Shultz és Sevardnadze beszéde nem mellőzte a polemikus, illetve csalódott hangvételt és a kölcsönös szemrehányást az izlandi találkozó „keserű utóíze” miatt. Ha még elmondjuk, hogy a Hofburg környékén a különböző disszidens-csoportok egész serege tanyázott a miniszteri találkozó alatt, és hogy egyesek közülük a konferencia-terembe is bejutottak és az amerikai külügyminiszterrel le is kezeltek, akkor láthatjuk, hogy a bécsi találkozó sem független a két tömb közötti propagandaháború melléktermékeitől. Szerencsére a külügyminiszterek felszólalásainak többsége mellőzte a tömbkonfrontációs tónust és kifejezett volt az a törekvés, hogy az európai együttműködési és biztonsági értekezletnek számos új javaslattal adjanak minél nagyobb dinamizmust és életerőt.

A három „kosár” váltakozó súlya

Az 1987 derekáig tartó bécsi utókonferencia elsődleges feladata lesz, mint mondtuk, hogy felmérje az európai alapokmányának nevezett helsinki zárórendelkezések megvalósulását, azaz hogy megvizsgálja, mennyire teltek meg vagy fogytak ki a helsinki „kosarak”, ahogyan az újságírók és a diplomaták keresztelték el a három csoportba osztható helsinki határozatokat. Az első „kosár” a politikai viszonyok és biztonság területét, a második a gazdasági együttműködést, a harmadik pedig az úgynevezett emberi jogok és a kulturális meg tudományos kapcsolatok kérdéseit öleli fel.

Ezeknek a „kosaraknak” a tartalma és súlya nem volt azonos az EEBÉ folyamatának minden szakaszában. Így például kezdetben a Szovjetunió és a keleti tömb országai a legnagyobb jelentőséget és figyelmet az első kosárnak szentelték, és azt igyekeztek minél jobban megpakolni, mert ennek a kosárnak a teljességében látták a legbiztosabb zálogát a jelenlegi európai politikai, biztonsági és területi állapotok megőrzésének. A Nyugat ezzel szemben túlságosan is lovagolt a harmadik kosár tartalmán, azaz az emberek és a szellemi javak szabad cseréjén, amivel a keleti tömb nyitását próbálták kieszközölni a külvilág felé és a zsidó származású polgárok szabadabb kivándorlását a Szovjetunióból.

Az első kosár politikai rekesze már a helsinki alapokmány aláírásának évében jelentősen megtelt a lengyel—nyugatnémet egyezmény és az olasz—jugoszláv határszerződés aláírásával. Ugyancsak Helsinki pozitív szellemének tulajdonítható a német-közi kapcsolatok és más kisebb európai viszályok rendezése is, amelyek tettekkel erősítették az európai együttműködésnek a finn fővárosban lefektetett elveit. Az első kosár katonai-biztonsági tartalma azonban már sokkal szerényebb volt a politikai csomagnál, az egymás közti bizalom fokozatos javulása azonban mégis lassan egyengette egy leszerelési konferencia összehívásának a gondolatát, és a madridi utókonferencián erről megállapodás is született.

Az 1984 januárjában, Stockholmban megkezdett és több mint két évig tartó biztonság- és bizalomerosztó és leszerelési konferencia biztató eredményeket hozott, ha nem is a teljes leszerelés, de legalább a fegyverzetellenőrzés és a csapatmozdulatok meg a hadgyakorlatok kölcsönös bejelentése terén. Igaz, mondhatná a szkeptikus megfigyelő, ma Európában több pusztító fegyver van felhalmozva, mint a helsinki folyamat kezdetén, és az európai országok költik el a fegyverkezésre fordított összeg 80 százalékát a világon, mégis nagy eredmény, hogy Európában az utóbbi évtizedben sehol sem sértették meg a békét vagy valamely ország területi integritását, és több mint száz hadgyakorlatról tájékoztatták egymást a helsinki okmányt aláíró országok.

Míg az európai együttműködési folyamat keretében így megszülettek legalább a fegyverzetcsökkentés- és ellenőrzés első csírái, a két tőmb között már hosszú évek óta, szintén Bécsben folyó közép-európai haderőcsökkentési tárgyalások eddig nem hoztak semmi konkrét eredményt. Ezért javasolták többen is a most folyó utókonferencián a Hofburgban, hogy ezeket a tárgyalásokat is vonják az EEBÉ esernyője alá, és hogy a bécsi utótálcázó után minél előbb rendezzék meg a stockholmi bizalomerosztó és leszerelési konferencia folytatását, vagy második szakaszát, ami már tulajdonképpen csak formai vagy procedurális kérdés. A lényeg a Stockholmban kialakult jó légkör és kezdeti siker továbbvitele és kamatoztatása.

Az emberi jogok kérdése

Nem mondhatjuk azonban, hogy csak a helsinki első kosár tartalmaz biztató eredményeket, és hogy a sokat vitatott harmadik kosár teljesen üres maradt. Az emberi jogok körüli hosszú huzavonák és időnként heves konfrontáció ellenére ezen a téren is megtört a hidegháborús jégpáncél. A Szovjetunió meggyorsította zsidó származású polgárai Izraelbe és az Egyesült Államokba való kivándorlási kérvényeinek elbírálását, megkönnyítette az idegen állampolgárokkal való házasságok megkötése körüli formásokat, a különélő családtagok egyesítésének procedúráját és általában liberalizálta a szovjet polgárok külföldi utazásait. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején ugyancsak nagymér-

tékben hozzájárult a Kelet és a Nyugat közötti emberi kapcsolatok javításához a két német állam polgárai kölcsönös látogatásainak ugrás-szerű növekedése.

Az emberi jogok kérdése mindenestre továbbra is a Kelet és a Nyugat viszonyának és az európai együttműködési folyamatnak egyik érzékeny területe és egyik legnehezebb próbatétele marad, amelyen a nagyhatalmi kapcsolatok alakulásától függően nincsenek kizárva az újabb oszcillációk. A bécsi utókonferencia feladata lesz, hogy ezt a problémakört, emóciómentesen, visszaterelje a Helsinkiben lefektetett alapelvekhez. Az emberi jogokról folytatott vitákban ugyanis nem lenne szabad szem elől téveszteni, hogy ezeknek a jogoknak az érvényesítését nem lehet csak egyoldalúan megkövetelni a másik féltől, mert a jugoszláv szövetségi külügyi titkár szavaival élve „nincsen olyan ország, amely nem tehetne többet ezen a téren a saját háza táján”.

A humanitárius kérdéseket nem lehet leszűkíteni egy ország polgárai utazási vagy kivándorlási lehetőségeire, hanem sokkal szélesebb körben kell felölelni a polgári szabadság, a gazdasági és szociális, valamint a kisebbségi jogok területét is. Szerencsére mindinkább felülkerekedik mindkét tömb részéről az a felismerés, hogy egymás társadalmi rendszerét nem lehet erőszakkal megváltoztatni, hanem inkább egymás alaposabb megismerésére és jobb megértésére kell törekedni, tehát sokkal célszerűbb javítani a kölcsönös bizalmat és szabadabbá tenni az anyagi és szellemi javak cseréjét. Figyelmet érdemel a Szovjetunió azon indítványa, amelyet Sevardnadze külügyminiszter terjesztett elő bécsi beszédében, hogy Moszkvában rendezzenek külön tanácskozást az emberi jogok érvényesítéséről. A megváltozott és e tekintetben realisabb légkörben remény van arra, hogy a bécsi konferencián ezt a kérdést higgadtan és körültekintően kezelik, mint az előző két utótalálkozón, és hogy újabb előretörés következik be a már eddig is kedvezően fejlődő kulturális javak cseréjében és a tudományos együttműködésben, hisz a kapcsolatoknak ez a területe is a sokat emlegetett harmadik kosárhoz tartozik.

A politikai-biztonsági első kosár egyre tartalmasabb súlya és az emberjogi-humanitárius kérdéseket meg a szellemi javak cseréjét tartalmazó „harmadik kosár” lassú feltöltődése reményt ébreszt a majdnem teljesen üres második kosár súlyának gyarapítására is, mert a gazdasági kapcsolatok terén az európai együttműködési folyamat eddigi eredményei jóval lemaradnak a reális lehetőségek és szükségletek mögött. Mintha az első és a harmadik kosár mérlegelése körüli licitálásban az európai országok megfeledeztek volna a második kosár nagyon is fontos tartalmáról. Ez egyrészt egyoldalúságot és zavart okoz a helsinki záróokmány egészének kiegyensúlyozott életre keltésében, másrészt megfosztja az európai enyhülés és együttműködés folyamatát egyik legelemibb és legéltetőbb részétől.

Az európai országok gazdasági együttműködésének sokoldalú fejlesztése kelet—nyugat és észak—dél irányban is nemcsak kedvezően hatna

valamennyi ország anyagi fejlődésére, hanem hozzájárulna a fejlettek és fejlődőek közötti szakadék és a két tömb közötti megosztottság áthidalásához is. Nem véletlen ezért, hogy a bécsi utótalálkozó eddigi munkájában a legtöbb konkrét kezdeményezés éppen a gazdasági kapcsolatok intenzívebb fejlesztésére vonatkozóan hangzott el. Így a résztvevők javasolták összeurópai tanácskozások megszervezését a technológia átviteléről, a környezetvédelemlről, az alternatív energiaforrásokról, a kereskedelmi kapcsolatokról, az ipari kooperációról, a szállítási együttműködésről stb. Mindez jó és biztató jelnek tekinthető, hogy a félig üres második kosár tartalma is „súlyosabb” és változatosabb lesz.

Az EEBÉ és a nagyhatalmak

A bécsi utókonferencia biztató kezdete és a kedvező nemzetközi légkör ellenére is még sok akadály merülhet fel az európai biztonság és együttműködés folyamata előtt. Ezzel kapcsolatban a megfigyelők és az EEBÉ jó ismerői különösen három veszélyre hívják fel a figyelmet. Az első, hogy a nagyhatalmak az EEBÉ-t továbbra is egymás közti konfrontációjuk egyik színteréül használják fel és igyekeznek azt alárendelni taktikai-propaganda vetélkedésük érdekeinek. A másik veszély, hogy a nagyhatalmak elveszítik érdekeltségüket az EEBÉ iránt és megpróbálják a nemzetközi politika peremére szorítani, amivel ezt a multilaterális összeurópai vállalkozást vegetálásra és lassú kimúlásra ítélnék. A harmadik buktatója lehet az európai együttműködési és biztonsági értekezletnek, ha folytonossága és a helsinki elvek érvényesítése, valamint gyakorlati alkalmazása helyett egyfajta diplomáciai rutinná és rituálévá válna, amely képtelen változtatni az európai viszonyokon.

Ezek a veszélyek és félelmek, amelyek az EEBÉ jövőjével kapcsolatban felmerülnek, nem alaptalanok és nem is a kishitűség vagy az elméleti okoskodás diktálja őket, hanem a Helsinki óta szerzett tapasztalatokból adódnak. Mert az elmúlt évtizedben volt rá példa, hogy a nagyhatalmak az EEBÉ szószékét a kölcsönös vádaskodásra és poén-szerzésre használták fel, mint ahogy a második és különösen a harmadik buktató sem lehet kizárni, hisz az EEBÉ már így is sokszor az ENSZ nehézkes diplomáciai gépezetére hasonlít, amelyben sokszor fontosabb szerepelni (elsősorban a hazai közvélemény miatt), mint valami konkrétat javasolni vagy tenni. Ezzel szemben vannak olyan vélemények is, mint azt egyik legtekintélyesebb diplomatánktól hallottuk, hogy „az európai együttműködési és biztonsági értekezlet egyedülálló folyamat az emberiség történelmében, hiszen az ENSZ-en kívül az EEBÉ az egyetlen fórum, ahol különböző társadalmi rendszerű, nemzetközi helyzetű és gazdasági erejű országok egyenrangúan vesznek részt és tárgyalnak, azonos jogokkal és felelősséggel”.

A bécsi utókonferencia résztvevői, az értekezlet eddigi munkájából ítélve, tudatában vannak azoknak a veszélyeknek és buktatóknak, ame-

lyek az EEBÉ-t fenyegetik és ezért nem egy felszólalásban hangzott el a figyelmeztetés, hogy Európa ugyan rendkívül érdekelt a nagyhatalmi párbeszéd eredményes folytatásában, az EEBÉ azonban mégsem lehet a nagyhatalmi viszony függvénye, és nem is szorulhat a nagyhatalmi dialógus peremére, hanem „egy új európai valóság hírnöke kell hogy legyen megosztott kontinensünkön”.

Az európai együttműködés és biztonság állapotára azonban továbbra is rányomja bélyegét a két nagyhatalom viszonyának alakulása és az általános nemzetközi helyzet. Ez olyan valóság, amelyet mindig szem előtt kell tartani az EEBÉ értékelésekor. Miért ne lehetne azonban ezt az összefüggést megfordítani? — tette fel a kérdést az egyik semleges európai ország külügyminisztere Bécsben, és miért ne lenne az európai együttműködés és biztonság erősödése az enyhülés és a nagyhatalmi viszony javulásának előfeltétele?

Hídépítők a két tömb között

Európa megosztottságának áthidalásában fontos szerep jut a kontinens semleges és el nem kötelezett országainak, amelyek már az EEBÉ eddigi egy évtizedes folyamatában kiérdemelték a „hídépítők” elnevezést a két katonai-politikai tömb között. Ausztria, Ciprus, Finnország, Jugoszlávia, Lichtenstein, Málta, San Marino, Svájc és Svédország, az európai „kilencek”, különösen a madridi konferencián és után rendkívül sokat tettek az EEBÉ bipolarizációjának megakadályozása és folytonosságának szavatolása érdekében. Az európai semleges és el nem kötelezett országok jól összehangolt és együttes fellépésükkel nemcsak a „hídverő” közvetítő szerepét töltik be, hanem konstruktív és kiegyensúlyozott javaslataikkal nagyban hozzájárulnak az EEBÉ hatékonyságának növeléséhez is.

Az el nem kötelezett és semleges országok kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy az európai együttműködés, bizalom és biztonság erősítése szempontjából rendkívül lényeges, hogy a helsinki záróokmány rendelkezései egészében valósuljanak meg, mert mind a három „kosárnak” (politikai együttműködés és biztonság, gazdasági kapcsolatok és emberi jogok) a tartalma egyformán fontos, ha a végső cél valóban Európa tömbmegosztottságának, ideológiai, politikai és gazdasági válaszfalainak a ledöntése. A semleges és el nem kötelezett országok honosították meg az EEBÉ eddigi szakaszaiban a hosszú és nehéz viták toleráns légkörét és az egyöntetű határozatok meghozatalához szükséges demokratikus véleményeztetés munkamódszerét.

Tito elnök mondta még a helsinki csúcsertekezleten elhangzott beszédében, hogy „az álláspontok türelmes egyeztetése és valamennyi résztvevő érdekeinek figyelembevételével, a konszenzus alapján, az egyedüli mód, hogy mindenki számára elfogadható és hasznos határozatok születessenek, mert az, ami közös az európai népek érdekeiben, olyan való-

ságot jelent, amely legyőzheti a szűkkeblűséget és elháríthatja a különböző korlátokat”.

Nyilvánvaló, hogy Európa megosztottsága nem hidalható át csak szép szavakkal és jól megfogalmazott határozatokkal, mint ahogy a nukleáris fegyvereket sem tüntethetik el a kontinensről a diplomáciai konferenciák, az európai együttműködési és biztonsági értekezlet azonban ma már olyan szerteágazó és feltartóztathatatlan, szinte intézményesített folyamat, amelynek nincs alternatívája Európa népei számára. Ha másfél évszázaddal ezelőtt a bécsi kongresszuson a kontinens országai és népei csak tárgyai és játékszerei voltak a nagyhatalmi alkudozásnak, most történelmi esélyük van arra, hogy maguk döntsenek saját sorsukról, együttes életükről és kölcsönös érdekeiket szolgáló egyenrangú együttműködésük feltételeiről.

A bécsi utótálálkozó — amely az ősszel a Hofburg ódon falai között kezdte meg tanácskozását, és 1987 tavaszán valószínűleg átköltözik a Duna túlsó partján épült szupermodern új konferencia-központba, ahol a tervek szerint július 15-én fejezi be munkáját — a helsinki záróokmány időálló és ma is érvényes meghagyásai alapján, jelentős ösztönzést adhat az európai biztonság és együttműködés mind szerteágazóbb folyamatának. A végső sikerhez azonban sok politikai türelemre és diplomáciai kitartásra lesz szükség, mert mint Vranitzky szövetségi kancellár mondta a bécsi konferenciát megnyitó beszédében, Bertha von Suttner osztrák Nobel-díjas írónőt idézve: „Nem lehet nevetni összeszorított fogakkal és kezet nyújtani egymásnak ökölbe szorított kézzel.”

A JUGOSZLÁV KOMMUNISTA SZÖVETSÉG TÖRTÉNETÉRŐL*

1985 októberében került ki a nyomdából *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története* a nemzetek és a nemzetiségek nyelvén (szerbhorvát cirill- és latinbetűs kiadásban, macedónul, szlovénul, magyarul és albánul) 240 000 példányban. Magyar nyelven a könyv a Forum kiadásában 2000 példányban jelent meg. A párttörténet figyelemre méltó érdeklődést keltett, bár még így sem kielégítő, noha a nyilvánosság előtt az év kiadói teljesítményeként mutatták be. A tudományos vállalkozás mintegy tíz évvel ezelőtt vette kezdetét, amikor kidolgozásra került a tanulmányterv, majd 1978-ban azt elfogadta a JKSZ KB Elnökségének a JKSZ történetével foglalkozó bizottsága. Ennek a rendkívül sokrétű és többszörösen fontos és jelentős tudományos feladatnak a megvalósításába bekapcsolódott azoknak a tudományos szakembereknek a zöme, akik eladdig a forradalmi munkásmozgalom és a JKP, illetve a JKSZ kérdéskörével foglalkoztak, kezdve az első munkásszervezetektől és a szocialista eszmék fáklyavivőitől, a szociáldemokrata pártoktól, az 1918 végéig

* Vitaindító beszámoló a VKSZ Tartományi Bizottságának a Vajdasági Kommunista Szövetség történetével foglalkozó bizottságában, az Újvidéken 1986. november 13-án tartott ülésen.

működött pártoktól és szervezetektől, a JKP-nek a két világháború közt kifejtett forradalmi tevékenységén, a szocialista forradalom megszemélt előkészítésén, a népfelszabadító háborúban és a forradalomban játszott vezető szerepén át egészen annak a helynek és szerepnek sokoldalú és objektív marxista bemutatásáig és elemzéséig, amelyet a Kommunista Szövetség a háború utáni fejlődésnek és öngazgatású szocialista társadalmunk kiépítésének valamennyi fázisában napjainkig betöltött.

Amikor ennek az egyetemesen jugoszláv tudományos feladatnak a megoldásába kezdtünk, egyfajta történelmi szintézist kívántunk adni a jugoszláv földön lejátszódott osztályharcok és forradalmi folyamatok egy évszázados fejlődésének, genézisét és fejlődését a JKP-nek, illetve JKSZ-nek, ennek a szubjektív társadalmi és politikai tényezőnek, amely üldözött és betiltott káderpártból vezető erővé vált a háború és a forradalom alatt abban a harcban, amelyet a társadalmi viszonyok radikális megváltoztatásáért folytatott, és abban a küzdelemben, amelyet a szocializmus győzelméért, a nemzeti egyenjogúságért, az öngazgatásért és a munkásszétály vezető társadalmi szerepéért, a jugoszláv közösség szuverenitásáért és integritásáért, valamint a békéért, a sza-

badságért és az egyenrangú nemzetközi együttműködésért vívott.

Ezt a rendkívül jelentős és összetett tudományos és társadalmi-politikai feladatot sikerrel vitték véghez köztársaságaink és tartományaink tudományos szakemberei, mindenekelőtt történészei. Tudóscsoportok alakultak, amelyekbe több mint 60 tudományos szakember volt valamilyen módon bevonva. A négy tudóscsoport (az első az 1918-ig terjedő időszakra; a második a két háború közti időszakra; a harmadik a népfelszabadító harcra és a szocialista forradalomra; a negyedik a szocializmus építésének időszakára) meghatározta a módszertani megközelítést, és ezzel megvetette ennek a szintetikus munkának az alapjait. A vállalkozásban részvevő összes munkatárs külön üléseken tárgyalta meg a legfontosabb módszertani kérdéseket: azt, hogy milyen legyen az általános és a különös viszonya, azaz a viszony Jugoszlávia népeinek története és a JKP, illetve JKSZ története között; hogy a JKSZ egykötetes történetében milyen legyen a viszonya az egyetemes jugoszlávnak és a regionálisnak, azaz a köztársaságinak és tartományinak; tisztázták a JKSZ történetének megírásában fölmerülő lényeges tartalmi és módszertani kérdéseket. Ennek az összetett munkának a fő terhe azonban egy kilenc szerzőből álló szűkebb csoport vállára nehezedett (dr. Janko Pleterski, dr. Danilo Kecić, dr. Miroljub Vasić, dr. Pero Damjanović, Fabijan Trgo, Pero Morača, dr. Branko Petranović, dr. Dušan Bilandžić, dr. Stanislav Stojanović): az eddigi történetírás, a közzétett történelmi források, saját kutatásaik és eddigi tudományos eredményeik, valamint a meghatározott módszertani megközelítés alapján ők írták meg a JKSZ-nek ezt az analitikus-szintetikus történetét.

Az egész munkát a JKSZ Elnökségének a JKSZ történetével foglalkozó bizottsága szervezte meg és vezette. Ennek a bizottságnak kellett magára vállalnia ezt a szerepet, mert az e téren folytatott eddigi munka lényegét tekintve fölaprózott volt. Ezidáig a munkásmozgalom és a JKSZ történetén általában köztársaságonként és tartományonként külön-külön dolgoztak, és nem létezett egy egyetemes jugoszláv intézmény vagy tudományos szervezet, amely vállalhatta volna ennek a roppant érzékeny és felelős tudományos és társadalmi feladatnak a megszervezését és valóra váltását. Itt jegyezzük meg, hogy ebben a munkában megkülönböztetett szerep illette meg a köztársaságok és tartományok kiemelkedő tudományos szakembereiből választott szerkesztő bizottságot.

Az egyéni vagy csoportmunkának sokkal nehezebb kollektív munkával, amely bizonyos értelemben talán túlságosan is összetett, sőt bonyolult volt, hét év alatt keletkezett ez a többszörösen is jelentős és hasznos tudományos mű.

Nyilvánvaló, hogy ez a könyv nem adhatott, és nem is adott végérvényes ítéleteket, nem mondta ki az utolsó tudományos szót a JKSZ történetéről, de az sem volt célja, hogy ez legyen a JKSZ végérvényes története, ami különben a tudományban soha nem is lehetséges.

Ellenkezőleg, mindaz, amit ezzel a könyvvel sikerült adnunk, az eddigi tudományos eredményeinknek, káderlehetőségeinknek és történetírásunk horderejének a tükré.

Ha abból indulunk ki, hogy egyetlen tudományos mű sem végérvényes, és a tudományos gondolkodás és ismeretanyag folytonosan és szédületes ütemben fejlődik, akkor lecsögezhetjük, hogy ma a JKSZ-nek ez az egykötetes története is kétségtelenül őrült be, amely az 1963-as keltezésű *Pregled istorije SKJ* (ma-

gyarul: *A JKSZ rövid története*) után támadt, és ma különösen úgy vetődik föl, mint történettudományunk elsődrendű érdeke és mint sürgető társadalmi és tudományos igény: mint együvé tartozásunk kohéziós tényezője, amely támaszul és ihletőül szolgálhat mai szocialista fejlődésünk időszerű nehézségeinek és ellentmondásainak leküzdésében. Meg kell jegyeznünk, hogy a JKSZ egykötetes története nem kincstári, azaz hivatalos párttörténet, hanem a kérdés olyan tudományos földolgozása, amely alapos elemzésnek és tudományos objektívizálásnak veti alá a JKP, illetve JKSZ történetének minden releváns kérdését és problémáját. Ez a könyv ezért mentes az apológiától, nem glorifikálja a JKP, illetve a JKSZ egyes időszakait, politikáját vagy irányvételét; megírásában nem volt „tabutéma”. A szerzői közösség éppen ellenkezőleg igyekezett mindezekről a kérdésekről tudományosan megalapozott és valóságghú képet festeni és — néhány más párt történetétől eltérően — bírálóan megítélni bizonyos kérdéseket és rámutatni a politikai melléfogásokra és hibákra is. Ebben van a forradalmi szubjektum eme marxista megalapozottságú és történelmileg valóságghú egy évszázados genezisének páratlan hitelessége.

A könyv *első része* a jugoszláv országok munkásmozgalmának elemzésével foglalkozik, kezdve a munkásosztály, a szocialista eszme és az első munkásszervezetek megjelenésétől egészen a szociáldemokrata pártoknak a jugoszláv országokban való megalakításáig és az első világháborúig kifejtett működéséig, taglalva társadalmi szerepüket és történelmi jelentőségüket, a szociáldemokrata pártoknak az egyes országokban megmutatózó sajátosságait, egymáshoz való közeledésüket és együttműködésüket, a II. Internacionálé keretében való szerepvállalásukat, az

első világháborúnak és a jugoszláv népek közös állama megteremtésének éveiben kifejtett tevékenységüket, a munkásosztály egységes forradalmi pártja megteremtésének szervezeti és politikai előkészületeit. A könyvnek ez a része bevezetés jellegű, ezért ebben sajtósági módszertani megközelítést alkalmaztunk.

A könyv *második része* a jugoszláv kommunista mozgalomnak a két világháború közötti megalapozásával és fennmaradásával foglalkozik. A Jugoszláv Szocialista (kommunista) Munkáspárt, illetve a Jugoszláv Kommunista Párt — számos más kommunista párthoz hasonlóan — közvetlenül az első világháború után alakult meg, olyan körülmények között, amikor egyrészt a munkásosztály, a szegényparasztság és a széles néptömegek rendkívül súlyos anyagi helyzetben sínylódtak, másrészt az általános nyomor és elégedetlenség, az országban uralkodó súlyos állapotok forradalmasították őket, és ezt a győzedelmes októberi szocialista forradalom hatalmas és közvetlen hatása és az európai országokban fölgyorsult forradalmi folyamatok is táplálták.

A JKP-nek a két világháború közötti időszakban való létrejöttét, fejlődését és működését a könyv *második része* *A jugoszláv kommunista mozgalom a forradalom előkészítésében (1919—1941)* címen tárgyalja.

Az új államjogi keretek között, amikor forradalmi erjedés harapózott el az újonnan alakult, unitarista és központosított államberendezésű Szerb —Horvát—Szlovén Királyságban — amelyben a nagyszerb burzsoázia kiváltságos társadalmi és politikai helyzetet élvezett —, a kommunista párt az akkor alakult vagy fölújított, nemzeti szűkkeblűséget vagy regionális tagozódást magukénak valló polgári és parasztpártoktól eltérően úgy jött létre, mint a munkásosztály és a szegényparasztság

egyetemes jugoszláv forradalmi politikai szervezete, működését a III., Kommunista Internacionálé szakosztályaként és egészen a harmincas évek közepéig annak közvetlen és erőteljes hatása alatt fejtette ki. A JKP eszmei beérésének folyamata a párt működésének első éveiben a miniszterializmussal való szakításban és abban nyilvánult meg, hogy a forradalmi küzdelem platformján sikerült maradéktalanul egyesítenie a jugoszláv munkásmozgalmat.

Habár a miniszterializmussal való összeütközés csakhamar sikerrel végződött, és a párt a kiszélesedett, s a harcok munkásmozgalmat vezető erejévé nőtte ki magát, fejlődése mégis elmaradt a mozgalom fejlődése mögött. Ehhez nagyban hozzájárultak azok a Jugoszláv Szocialista (kommunista) Munkáspárton belüli kiéleződött eszmei súrlódások, amelyek 1920 tavaszán a kommunista és a centrista áramlat éles eszméi és politikai összetűzésévé fajultak, de késleltette a fejlődést az is, hogy viszonylag lassú volt a politikai leszámolás a két áramlat között, annak ellenére, hogy a centristák a második, vukovari kongresszuson teljes vereséget szenvedtek.

A párt tömegesítésével, a Kommunista Ifjúsági Szövetség és a szakszervezeti mozgalom megerősödésével együtt kibontakozott a tagság és általában a munkásosztály eszmei-politikai nevelését célzó tevékenység is. Ebben jelentős szerepet játszott a párt- és szakszervezeti sajtó, valamint a marxista és az időszerű politikai irodalom nagyszámú kiadványa.

A JKP azonban azokban az években, nem csekély eredményei ellenére, nem nyújtott megfelelő agrárprogramot, és nem mélyedt el a nemzeti kérdésben, amely pedig hatványozott fontossággal bírt a több nemzetiségű jugoszláv államban, s ennek folytán a nemzeti egységet az

osztályunitarizmus álláspontjáról védte.

Jóllehet a JKP a Komintern egyik legtömegesebb szekciója volt, szervezetileg még nem konszolidálódott, és objektíve nem is állt készen arra, hogy 1921-ben ellenálljon a burzsoázia és a rezsim támadásainak, így csata nélkül szenvedett vereséget, és egy időre kirekesztették a politikai életből. A párt, amelynek 58 képviselője volt az alkotmányozó szkupstinában, így illegálisba kényszerült, hogy ott kutassa föl a megfelelőbb harci stratégiát és taktikát, ideológiai és politikai érlelődése során leküzdve a frakcióharcokat, amiben különösen nagy szerepe volt Josip Broznak és annak, hogy a nyolcadik zágrábi pártértekezleten 1928-ban a frakcióellenes áramlat kerekedett fölül. A frakcióharcok lényege és jellege ebben a könyvben szintén tudományos megalapozottsággal van földolgozva, éppúgy mint az az irreális irányzat, amelyet a Komintern hangoztatott, amikor a január hatodiki diktatúra bevezetése után 1929-ben fegyveres fölkelésre szólította föl a jugoszláv kommunistákat stb. Újdonságnak számít a könyvben az értelmiség és a párt viszonyának, nevezetesen az ún. irodalmi baloldalon lejátszódott összecsapásnak a földolgozása is; ezzel kapcsolatban a könyv a „szociális irodalom” szószólóinak nézeteit szűklátókörűnek és dogmatikusnak minősíti, de elveti Miroslav Krleža föllépését is, és bírálja Dialektikus antimbarbus c. vitáirát, a „trockizmus”-ról viszont megállapítja, hogy azt — mint tévét — veszélyt a kommunista mozgalomra nézve — a nemzetközi munkásmozgalmában kívülről kényszerítették rá a JKP-re.

A nemzeti és az agrárkérdést illetően elkövetett stratégiai politikai melléfogásoknak és tévelygéseknek tudatára ébredő párt idővel kiala-

kította ezek megoldására vonatkozó saját álláspontjait, szakítva a Komintern dogmatikus irányvonalával, elvetve „az osztály osztály elleni harcá”-t (1919—1933), a nemzeti kérdésben pedig a Jugoszlávia megosztását hirdető irányelvet (1935-ig), hogy a harmincas évek közepén végérvényesen elejtse Jugoszlávia megosztásának tízéves irányvételét, amely szerint a helyén önálló törpeállamoknak kellett volna létrejönniük, amelyek egy jövőbeli balkánidunai föderációba tömörültek volna.

Ezzel szemben a pánt éppen akkor, amikor a növekvő fasiszta veszély az emberiség összes demokratikus és haladó vívmányát fenyegette, s velük együtt a jugoszláv nemzeteket és nemzeti kisebbségeket is, azaz a tömegek tömörítése során, az antifasiszta népfront platformjáról cselekedve, a jugoszláv munkásmozgalomnak és a jugoszláv társadalom egészének egy reális politikai platformot kínált föl, és messzire mutató távlatot nyitott az ország munkásosztályának, összes nemzetének és nemzeti kisebbségének felszabadulása előtt, ezzel pedig a nemzeti kérdés valóban demokratikus, Jugoszláviának föderatív elven nyugvó átrendezésével való megoldása előtt is. Ebben az időszakban alakítja meg a JKP a Szlovén és a Horvát KP-t, ami az első lépés volt a pánt nemzeti elven való átszervezése felé, megtartva a demokratikus centralizmust; igaz, ennek végrehajtása viszonylag hosszadalmas (1935-től 1948-ig), sőt következetlen is volt.

A kommunista mozgalom további fejlődésére és tevékenységére nézve sorsdöntő jelentősége volt annak, hogy 1937-ben a JKP élére Josip Broz Tito került, akinek vezetése alatt megújult a párt és a JKISZ, megerősödött a kommunisták befolyása a szakszervezetekben és az ország társadalmi és politikai életében.

Ez tette számára lehetővé, hogy éppen a társadalmi-politikai viszonyok kiéleződésével egyidejűleg megalapozzon és széles körben érvényre juttasson egy forradalmi demokratikus mozgalmat, és így megfelelő módon fölkészüljön a társadalmi-gazdasági rendszer radikális átalakítására, ami a második világháború körülményei között rohamosan közbeledett.

Ebben a szerteágazó tevékenységben a párt Tito elvtárs vezetése alatt gyakorlatilag szétfeszítette a rá kényszerített illegális bilincset, és kitört a forradalmi küzdelem igazi színterére, bizonyosságot téve arról, hogy hű képviselője és harcosa a széles néptömegek érdekeinek, hogy élvonalbeli politikai erő.

A JKP történetének *harmadik része* a pántnak a népfelszabadító háborúban és a szocialista forradalomban betöltött élcsapat-szerepét dolgozza föl: a fölkelés megszervezésétől és népfelszabadító háborúvá való föllángolásától kezdve a forradalmi hatalomváltásig, az ellenforradalmi erőkkel való leszámolásig, a végső győzelem kivívásáig és az új Jugoszlávia nemzetközi elismeréséig.

„A Jugoszláv Kommunista Párt a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom előkészítésének és irányításának új, sok szempontból sajátos történelmi feltételek között lett élcsapatává, amelyek mind a programirányvétel meghatározásában, mind a messzeható felszabadító és forradalmi célokat szolgáló stratégia és taktika megválasztásában új megoldásokat igényeltek.” A Kommunista Párt, a második világháborút megelőző években tetőző társadalmi-gazdasági és nemzeti problémák megoldására irányítva akcióját, már ekkor széles forradalmi-demokratikus mozgalomnak vetette meg az alapjait, hogy majd az agresszió és az ország megszállásának körülményei között a szociális és

nemzeti fölszabadulás messzeható céljaiért népfelszabadító harcba vige Jugoszlávia nemzeteit és nemzetiségeit.

„Ez a programirányvétel, valamint a belőle a háború és a forradalom egyes dinamikus fejlődési szakaszai-ban adódó stratégia és taktika a Jugoszláv Kommunista Párt eszmei-politikai érlelődését tükrözte, megsza-badulását a sztálinista dogmatizmus-tól és össznépi, valamint forradalmi politikai erővé emelkedését. Egész tevékenységét az az eltökéltség fém-jelezte, hogy kitart a népfelszabadí-tó harc platformja mellett, és hogy — visszaverve a volt uralkodó bur-zsoá körök próbálkozásait e harc polgárháborúvá és testvérgyilkos há-borúvá alacsonyítására — tömeges politikai alapot teremt a népfelsza-badító mozgalomnak, érvényesülni segíti a széles rétegek alkotó kezde-ményezését. Ezen múltottak a győ-zelem alapvető előfeltételei: a nép-felkelés megindítása, a hadsereg megteremtése és össznépi háború folytatása, illetve a néphatalomnak és az egyenjogú népek demokratikus állami közösségének a létrehozása. Ezzel már a háború alatt megalapozta a szocialista társadalmi viszonyok fej-lődési útját.” Jóllehet ez a könyv számos kérdésben elmélyítette koráb-bi ismereteinket, ebben a harmadik részben számos olyan lényeges kér-dés és részlet van, amely nem éri el a magas fokú tudományos szintézis színvonalát, ezért ezeken még akad majd munkálkodni való. Ezek azok a foghíjas részek, sőt fehér foltok, amelyeknek maguk a szerzők is tu-datában voltak, mint például: a JKP-nek mint forradalmi szubjek-tumnak a genézise és transzformáció-ja; a párt eszmei fejlődése; a for-radalom megalapozásának és elmé-leti megismerésének problémája a világban és nálunk; forradalmunk stratégiai és taktikai koncepciójának elmélyültebb elemzése; és ez meny-

nyiben járult hozzá általában a tár-sadalom forradalmi átalakításáról és a népfelszabadító harcról vallott elméletek és a tapasztalat gazdagítá-sához. Többet és elmélyültebben le-hetett volna írni arról, hogy milyen fejlődésen ment át a forradalom koncepciója egy elmaradott soknem-zetiségű agrárállamban a megszállás és a második világháború körülmé-nyei között; a munkásságnak a pa-rasztsággal, sőt a középrétegekkel való szövetségéről; a nemzeti kérdés-ről mint népfelszabadító harcunk egyik sarkalatos kérdéséről; forra-dalmunk jellegéről és a néphatalom kiépítésének sajátosságairól és a szé-les néptömegek forradalmi mozgá-sáról.

A legnagyobb teret, a könyv ter-jedelmének egyharmadát (a 317-től a 483-ig, összesen 166 oldalt) a szo-cialista társadalmi viszonyok kiépí-tése kapta, amely a második világ-háború 1945. évi befejezésétől a má-ig tartó időszakot öleli fel.

A hatalmon levő forradalmi szub-jektum története gyakorlatilag azo-nos a szocialista Jugoszlávia társa-dalmi és politikai viszonyainak tör-ténetével. Ennélfogva ezeknek a rop-pant tartalmas, sokrétű, még befe-jezetlen és ellentmondásos történelmi folyamatoknak a földolgozása — amelyek eddig csak részben vannak fölkuatva és átanulmányozva, ál-talában csak 1953-ig — rendkívül nehéz volt, a kellő tudományosság pedig elérhetetlennek is bizonyult. Ennek folytán az első három feje-zet: a forradalmi demokrácia rend-szerével és ellentmondásaival (1945—1948), a függetlenség megvédésével és a Tájékoztató Irodával való szem-beszállással (1948—1952) és a párt új szerepével és a munkás-önigazga-tás bevezetésével foglalkozó, korrekt tudományos színvonalon van megír-va. A JKSZ történetének befejező része, azaz utolsó két fejezete, amely az utóbbi három évtized társadalmi,

gazdasági és politikai fejlődésének fő folyamatait tárgyalja, a szerzők fokozott igyekezete ellenére is csak korrekt történelmi információt tudott nyújtani.

A JKSZ történetének írói már a munka megkezdésekor tisztában voltak ezzel, nem csupán azért, mert legújabb kori múltunknak ez a része történetileg eddig nem volt földolgozva, hanem azért is, mert munkájukban nem támaszkodhattak releváns történelmi anyagra, ugyanis a párt-történet írói számára sem voltak hozzáférhetők az 1953 utáni keletkezési történelmi források. Ezért ez a három évtizedes, „a forradalmi szubjektumról alkotott teljes kép vizsgálata” szempontjából olyanira jelentős időszak a JKSZ történetében alapjában véve nem is kaphatót másmilyen földolgozást. A közgazdászoktól és politológusoktól eltérően, akik társadalmunk és a JKSZ egyes mai jelenségeit — mint az öngazgatás és az etatizmus küzdelmét, a JKSZ föderalizálását stb. — egyre gyakrabban kísérik meg értelmezni, a JKSZ történetének szerzői beérték azzal, hogy korrekt módon tájékoztassák az olvasót az egyes jelenségekről, a szerény heurisztikus lehetőségek birtokában nem bocsátkoztak abba, hogy egy ilyen jellegű könyvben történelmi hipotéziseket állítsanak föl a mai ellentmondásos társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok okairól és útjairól.

*

Egészét tekintve a JKSZ története — függetlenül a számos „fehér folt”-tól, amelyek annak az eredményei, hogy az egyes jelenségek, részletek és folyamatok csak bizonyos fokig vannak fölkeresve és áttanulmányozva, a nagyszabású tudományos eredményeket nem mind ugyanazon a szinten sikerült hasznosítani és beépíteni, számos törté-

nelmi folyamat pedig még le sem zárult — tudományunk jelentős vívmánya, korunk kivételes kulturális eseménye, amely egyes részleteiben eléri a példás történelmi szintézis színvonalát is. Hangsúlyoznunk kell, hogy a JKSZ történetének szerzői és szerkesztő bizottsága is reálisan ítélte meg ennek a könyvnek a tudományos érdemeit, amikor úgy értékelte, hogy ez a párt-történet jelentős határköve és lépcsőfoka a jugoszláv történetírás fejlődésének és képességeinek a forradalmi szubjektum és a jugoszláv társadalom viszonylag hosszú időszakot átfogó földolgozásában, és hogy nemcsak jelenleg, hanem a jövőben is jó szolgálatot fog tenni az ideológiai-politikai munkában és képzésben, egységünket, valamint a szocialista Jugoszlávia kohézióját erősítő tényezőként pedig tudományos objektivitásával hozzá fog járulni ahhoz, hogy társadalmunk progresszív erői eredményesen vegyék föl a harcot az ellenzéki erők és a polgári jobboldal erőinek támadásai ellen.

Tény azonban, hogy a JKSZ történetéről — ahhoz képest, hogy milyen régóta vártunk rá és mekkora a kulturális és tudományos jelentősége — viszonylag kevés méltatás jelent meg. Vajdaságban például sem a Savremenost, a Vajdasági Kommunista Szövetség sajtóorgánuma, sem a Dnevnik napilap vagy más folyóiratok és hírlapok nem érezték ennek szükségét. Mindez magáért beszél, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy hol tartunk az eszmei-politikai szerepvállalással és a felelősséggel a Kommunista Szövetség és az iránt a társadalom iránt, amelyhez tartozunk és amelyben tevékenykedünk. A társadalmi igényt ez iránt a könyv iránt ma az is fokozza, hogy publicisztikánkban, történetírásunkban és az irodalmi alkotómunkában egyre gyakrabban találkozunk legújabb kori történelmünk önkényes polgári

vagy nacionalista interpretálásával, a forradalom vívmányainak, a JKP (a JK SZ) helyének és szerepének, sőt Tito elvtárs érdemeinek az elvitatásával és tagadásával is.

Hogy a JK SZ története mit fog egyáltalán jelenteni történetírásunknak, sőt egész társadalmunknak, az nemcsak tudományos színvonalától fog függni, hanem attól is, hogy mennyiben tudhatja majd maga mögött ennek a társadalomnak szervezett eszmei-politikai erőit, minde nélkülött a Jugoszláv Kommunista Szövetséget.

Ilyen értelemben a párttörténet mostani megjelenése azt az előnyt, de egyben kötelezettséget is jelenti a számunkra, hogy rá támaszkodva offenzívebbek legyünk abban az eszmei harcban, amelyet a társadalmi életnek ezen a területén is olyannyira kíméletlenül, mind szervezetten és hevesebben folytatnak ellenünk. Ezért ennek a könyvnek nemcsak a kétmillió párttagság, de az egész jugoszláv munkásszótály eszmei-politikai fölemelkedése nélkülözhetetlen eszközévé kellene válnia. A világnyelvekre lefordított párttörténet lapjairól pedig a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom, valamint a világ tudományos, politikai és kulturális közvéleménye is tudomást szerezhet.

A fentiekből egyértelműen következik, hogy ennek az egykötetes párttörténetnek a megjelentetésével nem ért véget a Jugoszláv Kommunista Szövetség történetének tudományos kutatása. Ellenkezőleg, ennek a messzemenő társadalmi-politikai és tudományos jelentőségű munkának a folytatása — a világon honos gyakorlatnak megfelelően, de

mindenekelőtt a jelen könyvvel szerzett tapasztalatok alapján — már most fölveti az igényt a Jugoszláv Kommunista Szövetség történetének többkötetes szintézise iránt.

E célból már elkészült a JK SZ négykötetes történetének vázlattervezete, amely rámutat a vállalkozás céljára, a tudományos munka eredményességének előfeltételeire, vázolja a mű jellegét és tartalmi lényegét, a munka megszervezésének szükséges módját, előterjeszti a párttörténet kidolgozásának tízéves határidejét és a munka ütemtervét. A JK SZ egykötetes történetének kidolgozásában szerzett tapasztalatok, az effajta munka előnyei és hátrányai, az egyes részek kidolgozásában mutatkozó tudományos egyenetlenségek és a történeti űrök okainak földerítése — annál is inkább, mivel nem áll rendelkezésünkre, és belátható időn belül nem is fog rendelkezésünkre állni *Jugoszlávia népeinek története* — már most, az új vállalkozás vázlatának előkészítésében arra készítettek bennünket, hogy világosan körvonalazzuk a tudományos szakemberek kollektívájának az első öt évben elvégzendő feladatait, amely idő előtt külön-külön intenzíven fognak munkálkodni tematikus monográfiák és dokumentumgyűjtemények kidolgozásán, hogy majd a második fázisban, 1991 és 1996 között, csoportmunkában megírják a négykötetes párttörténetet, amely sokkal teljesebben, elmélyültebben és nagyobb igénnyel fogja szintézisbe foglalni a JK SZ maradandó tudományos értékű nagyszabású történetét.

DANILO KECIĆ

MIT VÁRHATUNK A KÖZGAZDASÁGTANTÓL

Vojmir Franičević: Radikalna politička ekonomija. Globus, 1986

Nagyot változott Marx óta a világ. Magától értetődik a kétely abban, hogy a marxi tanítás választ tud-e adni a megváltozott világ problémáira és az igény, hogy a marxisták megbirkózzanak ezekkel a problémákkal. A közgazdaságtan esetében mind a kettő — a kétely is meg az igény is — fokozottabban jelentkezik. Objektíve azért, mert a leglényegesebbek, minden másnak az alapját megadóak éppen a gazdasági életben lejtászódott változások, szubjektíve pedig azért, mert a közgazdaságtanban való csalódás mellett a dogmatizmus és a Marx korában elképzelhetetlen gyors fejlődés egyformán itt érezteti legjobban hatását. Amikor csalódást említünk, akkor elsősorban arra gondolunk, hogy milyen csalódást keltett a II. Internacionálé köreiben, hogy *A tőke* III. kötete sem hozta meg annak egzakt és minden kételyt kizáró levezetését, hogy a kapitalizmus önmagától, saját belső törvényeinek hatására eljut a szocializmusig. Ezt követte a heves vita arról, hogy melyek azok a törvényszerűségek, amelyek a kapitalizmus végét eredményezik. És ahogy idő múltával a kapitalizmus mind kevesebb hajlandóságot mutatott arra, hogy átadja helyét az új társadalomnak, másrészt a gazdasági kategóriák mögött rejlő emberi viszonyok tanítása a gazdasági kategóriák száraz ismertetésévé alakult át, megte-remtve még a „szocializmus gözgazdaságtanát” is, a közgazdaságtan kritikája a marxi tanítás lelkéből a legszárazabb, legunalmasabb és legdogmatikusabb közgazdaságtanná alakult át, amelytől szinte menekültek az önálló és eredeti marxista gondolkodók, hogy a marxi tanítás más területeihez kapcsolódóan, vagy

csak a közgazdaságtan kritikájában adott elidegenülés elméletét felhasználva próbálják tovább fejleszteni, korunk kérdéseinek megválaszolására képesíteni ezt a marxi tanítást. És hogy még fájdalmasabb legyen: a polgári közgazdaságtan nemcsak hihetetlen fejlődésnek indult, hanem a kapitalizmus nagy válsága után a New Deal és a jóléti állam közvetítésével a keynesi, napjainkban pedig a reagan politikai közvetítésével a monetáris elmélet közgazdaságtana a valóság alakulásának lényeges befolyásolója lett, a gyakorlatban a marxi közgazdaságtannál is jobban meghatározta még a szocialista országok politikáját is.

Ezért érdemel fokozottabb érdeklődést minden mozzanat, amely arra utal, hogy felélenkül és új eredményeket hoz a közgazdaságtan marxista művelőinek munkássága. Vojmir Franičevićnek: *Radikalnis politički közgazdaságtan (Radikalna politička ekonomija)* címmel a zágrábi Globus kiadásában megjelent könyve ilyen érdeklődés kielégítésére íródott. A világ legfejlettebb, legbonyolultabb és legtipikusabb kapitalista gazdaságának, az USA-nak a tanulmányozására készült marxista elméletek bemutatására vállalkozott. Erénye, hogy néha tudatosan, de leginkább a témában való elmélyülés hatására a legizgatóbb kérdést viszi végig úgyszólván az egész könyvön: milyen távlata van a szocializmusnak egy olyan fejlett kapitalista országban, mint az USA.

Ezzel magyarázható, hogy a könyv legerőteljesebb fejezete az, amely közvetlenül boncolgatja ezt a kérdést. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden elméletnek a próbaköve, mennyire tudja megragadni a történelmi és politikai realitást, ebben a konkrét

esetben mennyiben tudja föltární azt az egész gazdasági, politikai és ideológiai „apparátust”, amellyel a tőke megszervezi hegemoniáját, és megoldja a termelési módjára jellemző belső ellentmondásokat, illetve állandóan szavatolja a tőkés termelési viszonyok újratermelését. A következtetése az, hogy a kapitalizmus valójában képtelen belső ellentmondásainak a megoldására. Megteremt az emberek feletti uralomnak, a megadott keretek közé illeszkedésnek az emberiség történetében addig ismeretlen külső és belső mechanizmusait, de ugyanakkor létrehozza az ellene irányuló mozgalmakat is. Mindez azonban — legalábbis egyelőre — nem teremti meg a szocializmus győzelmének távlatát, ami aztán súlyos következményekkel jár a különféle szocialista mozgalmakra nézve is. A baloldali értelmiség ugyan azt vallja, hogy a szocializmus, ha nem is elkerülhetetlen, de lehetséges az USA-ban is, hogy győzelmének kivívása nem várható csak a munkásosztálytól, hanem az amerikai lakosság tényleges többségétől. De válasz nélkül hagyják a szocializmusért vívott harc döntő kérdéseit, a lehetőségek és módok problémáját, legfőképpen csak addig a következtetést jutnak el, hogy a nemzetközi helyzet alakulásától függ, hogy a szocializmus az USA-ban valósággá válhat-e, és ha az USA-ban belül és a világban nem következik be lényeges fordulat, akkor a szocializmus még az amerikai baloldal számára is legfőképpen csak megvalósíthatatlannak tűnő remény marad.

A fejtegetés fajsúlyának növelésére ezek a dilemmák ott állnak a háttérben akkor is, amikor a szerző a felmerülő konkrét kérdéseket ismerteti. Mert nyilvánvalóan ide kapcsolódik az amerikai baloldali közgazdaságtannak az a tétele, hogy az általános marxista várakozással szemben a kapitalizmusra immár nem

jellemző a profitráta csökkenésének tendenciája, ami fokozatosan a kapitalizmus végéhez vezethetne. A többlet (abszolút és relatív) növekedésének irányzatát a monopolkapitalizmus törvényének nyilvánítják, amely egyben hatályon kívül helyezi a profitráta csökkenésének a „szabadversenyen alapuló kapitalizmus” rendszerére jellemző törvényét is. De nem vált valóra a marxistáknak az az előrejelzése sem, hogy a monopolkapitalizmus megakadályozza a műszaki fejlődést, hiszen ezek a közgazdászok joggal mutatnak rá arra, hogy a költségek csökkentés és az újítások bevezetése lényeges forrása az értéktöbblet növekedésének a korszerű kapitalizmusban. Nem lehetséges olyan meggyőző és következetesen végigvitt, tényekkel összehangolt válságelmélet, amely kimutatná, hogy a kapitalizmus váltsága szükségszerű, még kevésbé képzelhető el olyan válság, amely okvetlenül a kapitalizmus végét jelezné, ehelyett figyelembe kell venni azokat a tényezőket, amelyekkel a marxista közgazdaságtan nem, vagy csak keveset foglalkozott.

Franičević egyszóval egy olyan közgazdaságtant ismertet, amely nyitott szemmel, a modern eszmeáramlatok birtokában taglal olyan kérdéseket, amelyeket a marxista közgazdaságtan egyes iskolái sokáig dogmaként kezeltek. Ezeknek a „klasszikus” kategóriáknak a vizsgálatát kiegészíti olyan új jelenségek vizsgálata, amelyek újabban változtatták meg a kapitalizmus jellegét, de szintén abba az irányba hatottak, hogy a kapitalizmus könnyebben megbirkózzon problémáival és elkerülje a számára megjósolt véget. Gondolunk itt elsősorban az államra, amellyel kapcsolatban nemcsak annak gazdasági szerepét, a kapitalizmusnak a harmincas években ki-robbant válsága leküzdésében játszott közreműködését, és ezzel a ka-

pitalizmusnak az állam révén történt megváltozását vázolják, hanem alkalmasak az állam gazdasági szerepe ellen rohamra induló reaganai koncepció megcáfolására is. Többek között azt mutatják ki, hogy az állam nem egyszerűen külső részvevője a kapitalista termelés folyamatának, hanem háromszoros funkciója is van. Egyrészt megteremti a tőke kifizetődő akkumulációjának általános és külön feltételeit, másrészt az adott gazdasági struktúra keretében fenn tartja a politikai dominancia és osztályuralom meglévő rendszerét, végül pedig közvetlenül hozzájárul a profitráta növeléséhez, azzal, hogy az iskoláztatás, egészségügy stb. megszervezésével és finanszírozásával csökkenti a munkaerő újratermelésének tényleges gazdasági költségeit, amelyek a marxi elmélet értelmében közvetlen szerepet kapnak az értéktöbblet termelésében is.

A fenti erények meg még néhány kérdés találó megfogalmazása ellenére az olvasónak mégis hiányérzete van e könyvvel kapcsolatban. Az egyik — a lényegesebb — az, amit ezek az amerikai baloldali közgazdászok nem adnak vagy nem tudnak megadni, és a másik az, amit a szerzőnek róhatunk fel. Az amerikai baloldali közgazdaságtan korlátaival kapcsolatban a szerző is rámutat egy sajátos jelenségre, tudniillik arra, hogy a baloldali ideológia, köztük a marxizmus uralkodóvá lett az értelmiségi, elsősorban az egyetemi körökben. Megismétlődik tehát az a jelenség, amelyet Európában, főként Franciaországban már tapasztalhattunk: a politikai és társadalmi életben úgyszólván semmilyen befolyással nem bír, a választásokon a szavazatoknak alig 1 százalékkal rendelkező szélsőbaloldal hihetetlen értelmiségi erőt képvisel. A különbség csak az, hogy Nyugat-Európától eltérően az USA-ban nem szélsőbaloldalról, hanem baloldalról

beszélhetünk. A társadalmi és politikai életből gyakorlatilag kiszorult, de közben lényeges intellektuális erőt képviselő áramlat ilyen sajátos helyzete nemcsak a szocializmus távlatával kapcsolatos elmélkedést befolyásolja, hanem odahat, hogy ez a közgazdaságtani irányzat eléggé elszakad a gyakorlati élettől. Ezért nem ad választ olyan nyilvánvalóan időszerű kérdésekre sem, amelyeket a közgazdaságtan nem marxista művelői a marxi értékelmélet ellen próbálnak kihasználni. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy az USA-ban jelentéktelen résszé, az aktív lakosság alig több mint egynegyedévé zsugorodott a közvetlenül termelőmunkát végző, tehát anyagi javakat előállító, Marx szerint egyedül érték-többletet termelő munkások száma. Az ide kapcsolódó problémák között ott van a reklámmal formált, tehát szubjektíve alakuló, pusztán gazdaságon kívüli tényezőktől függő és hatalmas különbségeket mutató árak kérdése, és még sok minden más, amivel a közgazdaságtannak ez az áramlata nem foglalkozik.

A szerzőnek felróható fogyaté-kosságok pedig abból erednek, hogy e könyv anyaga eredetileg doktori értekezésnek készült, és így a szerzőnek eleve nagyobb gondot kellett fordítani arra, hogy az alapos munka látszatát megőrizze, mint arra, hogy minél többet mondjon. Ezzel magyarázható, hogy a 430 oldalas könyvben 130 oldal sűrűbben szedett lábjegyzet van, az olvasó viszont nem kapja meg mindazt, amit a könyvtől vár. Magától értetődik, hogy a szerző nem adhat több önállóságot és elmélyültséget, mint amennyire képes, de az már a hozzáállásból adódó fogyaté-kosság, hogy a feldolgozási mód és a disszertáció-jelleg miatt egyetlen problémát sem dolgoz fel teljesen, sem az amerikai baloldali tudósok teljes bemutatását nem vállalja.

Mindezt figyelembe véve elmondhatjuk, hogy ez a könyv szellemi életünk kiterjedéséről tanúskodik. Arról, hogy már van olyan értelmiségi erőnk, amely képessé tesz bennünket arra, hogy vállalkozunk egy-egy jelentős, figyelemre méltó

külföldi irányzat megismerésére és ennek alapján annak bemutatására. Ez ugyanis első feltétele annak, hogy lépést is tarthassunk azzal, ami a világ tudományos életében történik.

BÁLINT ISTVÁN

ERWIN PANOFSKY: GÓTIKUS ÉPÍTÉSZE ÉS SKOLASZTIKUS GONDOLKODÁS

(Corvina Kiadó, Budapest, 1986)

Az első magyar kiadás 35 évvel követi az eredeti angolt. Ennyi idő nagyjából elég ahhoz, hogy egy értékesebb szakkönyv, de akár egy ismeretterjesztő kiadvány is elveszítse időszerűségét és elavuljék. Mégis e külsejében igénytelennek tűnő könyv a késés ellenére is helyet érdemel a művészetbarát könyvespolcán, mégpedig azért, mert az építészetelmélet egyik kulcskérdésével foglalkozik: az építészet és kora szellemi áramlatainak kapcsolatával.

Míg ezzel a témával korábban főleg művészettörténészek foglalkoztak, a modern építészet betegeskedésének — egyesek szerint halálának — korában mind több építész igyekszik a hibák gyökerét az építészetten kívüli „táptalaj” gyengeségére vezetni vissza. Eközben a magyar nyelvterületen ikevessé ismert angolszász építészettörténészek (James Jencks, Kenneth Frampton stb.) marxista indíttatással, vagy gyakran anélkül, szívesen vonnak párhuzamot a modern építészet és az ipari társadalom ideológiája, valamint annak elégtelenségei között, ezenkívül az ún. posztmodern építészet és a posztindusztriális társadalom reményteli ígéretei között.

Teszik viszont ezt olyan tetszőlegesen és jóformán minden módszertani apparátus mellőzésével, hogy ennek nincs helye a tudományos igényességgel készült munkák sorá-

ban. És itt válik jelentőssé Panofsky munkája, mert noha hétszáz éves problémákkal foglalkozik, módszertana olyan tanulságokkal szolgál, amelyek megszívlelése nem ártana meg a mai építészetelmélet és építészettörténet bestseller íróinak sem.

A gótika és skolasztika párhuzama nem véletlen. A filozófiai tanok és vallási doktrínák anyagiasulásának módja pedig lényeges meghatározója egy kor építészetének. Ezt a kapcsolatot Panofsky a középkori „cselekedetet szabályozó elv” (principium important ordinem ad actum) hatásának tudja be. Mellesleg ez az, aminek a mai építészet a leginkább híján van, mert noha bizonyos irányelvek (az ipari társadalom „filozófiája”) léteznek, azokat a középkortól eltérően ma nem írják át egyértelmű, az építészeket vezérlő princípiumokká. Ennek egyik oka — amint azt Panofsky megjegyzi —, hogy a gótika korában „még sem a természet-, sem a társadalomtudományok, de még a matematika sem alakította ki a maga ezotérikus módszereit és szaknyelvét, az emberi tudás egésze megközelíthető volt a nem szakosodott, átlagos értelem számára. És — talán ez a legfontosabb — hogy az egész társadalmi rendszer gyors iramban haladt a városokra jellemző munkamegosztás folytán a hivatások szerinti differenciálódás irányába. Amíg azonban még nem

állt be merevedés, mielőtt kialakult a céhek és az építőpáholyok rendszere (Bauhütten), volt rá lehetőség, hogy a pap és világi ember, a költő és a jogász, a tudós meg a kézműves majdnem egyenlő félként találkozzék egymással.”

A másik ok nem a társadalom rétegei és csoportjai közötti kommunikációra, hanem a kor filozófiai magjára és annak egyértelmű anyagiulására vezethető vissza az építészetben. Erről a szerző így ír:

„Amikor az ember annak a megállapítására törekszik, miképpen hatott a korai és klasszikus skolasztikából fakadó gondolkodásmód a korai és klasszikus gótika építészetének kialakulására, zárójelbe kell tennie a doktrína fogalmi tartalmát, és — a skolasztikusok egy kifejezésével élve — *a modus operandi* (eljárásmódra) kell összpontosítani figyelmét... Ez az eljárás mód — mint minden *modus operandi* — egy *modus essendi*-ből (létezés módból) következik, nevezetesen a korai és klasszikus skolasztika *raison d'être*-jéből (lételvéből), vagyis abból a feladatról és törekvésekből fakad, hogy az igazság egységét kimutassák.” Ez az igazság viszont nem azonos a modern építészet igazságelvével, ahol anyagi adottságok (szerkezet, építőanyag) igazságának a megmutatásával és kihangsúlyozásával szolgálták az igazság elvét, ami, mondanom sem kell, nem vitte előre lényegesen az építészetet. A gótikában jelentősebb igazságról volt szó, amely szigorúan véve manapság már nem is igazság, csak vallási doktrína, mégis mélyebb és alapvetőbb, mint a modern építészet szerkezetének és anyagszerűségének igazságai, amelyek csak felszíni megnyilvánulási formái egy *modus essendi*-nek. Mellesleg, éppen ez a *modus essendi* az, amelynek a kortárs építészet leginkább a hiányában van. Más szóval, ha a szent igazságok nem is igazak, mégiscsak

„szentek”, azaz valamiféle maradandó emberi igazságok képviselői.

Ezek megragadása a művészet, de különösképpen az építészet számára, óriási feladat. Panofsky így ír erről: „A XII. és XIII. századi ember olyan feladatra vállalkozott, mellyel elődei még nem kerültek határozottan szembe, és amelynek megoldását utódai, a misztikusok és racionalisták kénytelenek voltak mellőzni: nevezetesen az ész és a hit összeegyeztetésének a feladatára.” Ezzel kapcsolatban a szerző idézi Aquinói Szent Tamást: „A szent tan nem a hit bizonyítására veszi igénybe az emberi ésszt, hanem mindannak a megvilágításra (*manifestare*), amit ez a tanítás állít.” Ebből az következik, hogy az emberi ész nem remélheti, hogy közvetlen bizonyítékát adja olyan hittételeknek, mint a szentháromság, a megtestesülés, a teremtés időbelisége stb., de ténylegesen érthetővé vagy világossá teheti őket. „Ily módon — emeli ki a szerző — a *manifestatio* mint megvilágítás és tisztázás a korai és klasszikus skolasztika első rendező elvének tekinthető.” Eközben a *manifestatio* nemcsak vallási doktrínákra, hanem mai szóval élve antropológiai adottságokra is vonatkozhatott. Szent Tamás erről így szól: „Az érzékek kedvüket lelik a meghatározott arányú dolgokban, mint valamiben, ami hozzájuk hasonlatos, mert az érzék is éppúgy az észnek egyik formája, mint bármely más megismerőképeség.” Itt a szerző a Gestalt pszichológiát hozza párhuzamba a fenti gondolattal, ami figyelembe véve a tudomány akkori állását (az 1950-es években) korszerű álláspontnak tekinthető.

A *manifestatio* mellett a tagolás (az épületrészek és épületelemek meghatározott részekre bontása), mint az égi és földi hierarchia építészeti megfelelője, azaz a rész és egész egymás közötti viszonya a gótika kö-

vetkező fontos rendező elve. Ez is levezethető egy a társadalom és egyén egymás közötti viszonyáról szóló Szent Tamás idézetből: „Az egyén és társadalom a rész és egész viszonyában van, ahol természetesen a rész mindig az egészért van.” Panofsky viszont nem említi ezt a gondolatot, ami nem tekinthető mulasztásnak, de felróható számára, hogy a fenti elv városépítésre gyakorolt hatásáról nem szól. Nem elegendő ugyanis a gótikus építészetéről beszélve csak a francia katedrálisok elemzése, azok környezete és egyáltalán a városépítési szempontok figyelembevétele nélkül, hiszen Szent Tamás logikájával élve a katedrálisok is csak részei egy nagyobb egésznek, a városnak, vidéknek. Panofsky a rész és egész viszonyát csak kisebb nagyságrendű elemeknél analizálja, megemlítve, hogy a gótikus katedrális pilléréből következtetni lehet az egész épület szerkezeti megoldására. A rész és egész viszonyában a tagolás szerepe döntő: „Mint ahogyan a zenét az idő pontos és rendszeres felosztása tette partikulálttá — írja a szerző — ugyanígy a vizuális művészetben a tér szigorú és pontos felosztása szerinti tagolódást igyekeznek megvalósítani — az ábrázoló művészetekben az elbeszélő kontextusnak, az építészetben a funkcionális kontextusnak (szerintem a gótika esetében inkább szerkezeti kontextusról kellene beszélni, mert egy katedrális funkciója nem determinálja annyira a formai megjelenést mint a szerkezet, azaz a liturgia kevesebb térbeli követelményt támaszt, mint a szerkezeti megoldás) a tiszta megvilágítás kedvéért alkalmazott tiszta megvilágítása révén.” A felosztásról szólva Panofsky később így szól: „... a klasszikus gótika kapuzatának kompozíciója például általában erősen megmerevedett sémát követ, s ezáltal, hogy rendet kényszerít a formális elrendezésre egyút-

tal a narratív tartalmat is érthetőbbé teszi... .A tiszta megvilágítás elve mégis az építészetben győzött a legteltesebben. Mint ahogy a klasszikus skolasztikában a *manifestatio* elve, ugyanígy a klasszikus gótika építészetében — mint már Suger is megfigyelte (Suger apát a gótika megteremtője — a recenzens megjegyzése) — az uralkodik, amit az »áttetszőség elvének« nevezhetünk. A skolasztika előtt a hitet az észről áthághatatlan válaszfal különítette el; ugyanígy a román struktúra meghatározott és áthatolhatatlan tér benyomását kelti, mind kívülről, mind belülről... A klasszikus skolasztika filozófiája, noha szigorúan elhatárolja a hit szentélyét (inkább mondanék szentséget) a racionális megismeréstől, mégis ragaszkodik ahhoz, hogy e szentség tartalma világosan felismerhető maradjon; a klasszikus gótika építészete pedig, noha a belső térfogatot (térfogat helyett inkább teret mondanék, a térfogat az angol volume eseten fordításának tűnik) elhatárolja a külső tértől, mégis ragaszkodik ahhoz, hogy a belső valamiképpen előrenyúlják az őt beburkoló struktúrára keresztül, úgyhogy például a hajók keresztmetszetét le lehessen olvasni a homlokzatról.”

Panofsky nem szól a másik, talán fontosabb kapcsolatról a templom és a külvilág között, amely a külső falak kialakításában jelentős szerepet játszott, a beáramló fény és annak törésének fontosságáról a színes üvegű ablakokon keresztül, amely fény szerves alkotóeleme a gótikus templombelsőnek. A színes fény fontos eleme a középkori — és nemcsak középkori — misztikának. Ennek alapján nemcsak a külső árulkodik a belső szerkezeti megoldásáról, hanem az áttetszőség megnyilvánul a külső fény (gyakran napfény) beáramlásában a templom belsőjébe, mint az égi világosság behatolása lényünkbe.

A gótika harmadik nagy rendező elve, amely a filozófiából, ill. a skolasztikából jutott az építészetbe a *summa* gondolata, azaz a skolasztika teljességre való törekvése. „Ennek alapján — emeli ki a szerző — a klasszikus gótika székesegyháza mindenekelőtt a teljességre törekszik, következőképp tökéletes és végső megoldást keres, szintézis segítségével éppúgy, mint kiküszöböléssel. Ennek folytán tehát nagyobb bizonyossággal lehet klasszikus gótikus tervről vagy rendszerről beszélni, mint bármely más stílussal kapcsolatban.” A szerző eme kijelentése ismét csak korlátozottan érvényes, mert a városépítésben a gótika sokkal nyitottabb volt, mint a reneszánsz vagy a barokk koncepció. Ezenfelül a gótikus épületek sokkal jobban viselik el a bővítéseket, hozzátoldásokat — jóformán minden gótikus székesegyházon találkoztunk ilyenekkel —, mint a reneszánsz épületek, amelyek teljességét minden utólagos beavatkozás lerombolja. Ebből következően ha fenn is forgott a végső megoldásra való törekvés — amely ellen szólnak a kivitelezés során gyakran előforduló gyökeres változtatások —, az sosem volt végső, ami nem hátrány, hanem előny, mert arról tanúskodik, hogy a koncepció fejlődőképes és nem megkövesedett. Az előbbi idézetet folytatva a szerző így fejezi ki tovább a teljesség elvének megnyilvánulását: „Képi motívumkészletét tekintve a klasszikus gótikus székesegyház a keresztény, teológiai, enkölcsi, természeti és történeti tudás teljességét akarja megtestesíteni, mintegy a maga helyére téve és mellőzve mindazt, ami többé már nem találta meg a helyét. Hasonlóképpen struktúrájában is igyekszik mindazokat a főbb motívumokat szintézisbe fogni, melyek egymástól független csatornákon keresztül jutottak el hozzá, utólérhetetlen egyensúlyt valósítva meg a *bazili-*

kák és a centrális elrendezés között mindazon elemek — altemplom, árka-dós karzatok, a homlokzati két-tornyos megoldástól eltérően alkalmazott tornyok — félretételével, amelyek ezt az egyensúlyt veszélyeztethetnék.” Ha a gótikus székesegyház belsejét tekintjük kiindulópontnak — márpedig ez lenne a helyes álláspont —, akkor nem érthetünk egyet a szerző véleményével, mert a gótikus székesegyházak belseje kifejezetten hosszúkás, longitudinális tér, függetlenül attól, hogy a fő- és mellékhajó kereszteződése bizonyos középpontot jelent. A hosszanti tengely ettől függetlenül messzemenően domináns marad, amely a bejáratától az oltárig, a földi élettől az istenségig vezet. Ez nem is lehet másképpen, mert ha a tér központi lenne, az oltár pedig ezen a központon kívül helyezkednék el, akkor az ember, illetve az emberek lennének a tér középpontjában, és ez honocentrikus teret jelentene, ami homlokegyenest ellentmondana a kor vallási doktrínáinak.

Elfogadhatatlannak tűnik ezért a szerző azon álláspontja, miszerint a gótikus székesegyház belső tere szintézis a hosszanti és centrális tér között. Ilyen szintézis ritkán jelentkezett, ismeretes a Hagia Sophia esetében és egyes barokk templomoknál. A gótika szellemével összeegyeztethetetlen maradt.

Ezenfelül felróható a szerzőnek egy bizonyos egyoldalúság a gótikus templom szerkezetének fejtegetésében, amit művészettörténeti képzettségének tudnék be. A laikus olvasónak úgy tűnhet, mintha a filozófia (jelen esetben a skolasztikus gondolkodás) mintegy varázsütésre építészetté válhat, és hogy a szellemi áramlatok változására az építészet „füttyszóra” irányt változtat. Ez persze nincs így. A gótikus építészet fejlődésének fontos eleme a műszaki fejlődés. Emellett figyelembe

véve azt, hogy az ember nagyjából olyan célokat tűz maga elé, amelyek valószínű elérhetőek, nem szabad az építéstechnológiát, a vázas szerkezeti módot és az abból adódó differenciálódást mind az építőanyagokat, mind a szerkezeti elemeket illetően elhanyagolni. Hiába akartak volna ugyanis a korai román építészeti mesterei könnyed vázas szerkezetet alkalmazni, ha erre nem voltak meg a technikai lehetőségek. Így aztán csak a vázas szerkezet megjelenésével párhuzamosan jelennek meg az építészetben a transzparencia elvének megvalósítását célzó törekvések. Természetesen nem akarom ezzel azt állítani, hogy az építészet fejlődése csak az anyagi adottságokban és feltételekben keresendő — ez a vulgáris materializmus zsákutóját jelentené —, de az anyagi és szellemi erők az építészetben akkortájt még nagyjából egyenlő jelentőséggel bírtak.

Ma, a nagy műszaki lehetőségek korában az anyagi megkötések (szerkezeti rendszer, építőanyagok tulajdonságai, építéstechnológia) szerepe az építészeti alkotásban lényegesen lecsökkent. Korunkban nagyon sok mindent meg lehet szerkeszteni és így a „hogyan” helyett a „mit” kérdés a fontosabb. Ez azt jelenti, hogy a szellemiek válnak az építészet leglényegesebb meghatározójává. Ennek természetesen előfeltétele egy bizonyos anyagi jólét, melynek hiányá-

ban manapság nem is beszélhetünk építészetről.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy Panofsky könyve értékes munka, keletkezésének időpontjától függetlenül időszertű kérdéssel foglalkozik. Véleményem szerint jól jönne egy elő- vagy utószó, amely egyrészt összefoglalná a műben jelentkező gondolatokat a művészet iránt érdeklődő átlagolvasó számára is érthető módon, másrészt, ami fontosabb lenne, kiemelné a mű, és egyáltalán a gótikus építészet, annak a kora szellemi világával való kapcsolatát, levonva a tanulságot a ma embere számára. Korunk építészetének elbizonytalanodása idejében egy ilyen mű mindig hasznos fogódzót biztosítana a szakemberek és laikusok számára.

A könyv tartalmától függetlenül meg kell jegyezni, hogy a használhatóságnak megy a rovására a szövegtől függetlenül jegyzetapparátus és képanyag. Az átlagolvasó, de még a szakember se szeret állandóan lapozgatni olvasás közben.

Szükség lenne egy rajzon ábrázolni a gótikus templom egyes elemeit, hogy a szöveg könnyen követhető legyen lexikonok forgatása nélkül is.

Mindezek alapján a könyv ajánlható mind a szakember, mind pedig a művészetekben jártas átlagolvasó számára, mert igénytelen külseje és szerény terjedelme ellenére értékes gondolatokat közvetít.

KLEIN RUDOLF

KALLÓDÓ NEMZEDÉK

Csörsz István: Elhagyott a közérzetem. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986

Mindeddig nagyon kevés összefoglaló elemzés és felmérés készült a fiataloknak azokról a jellegzetes csoportjairól, melyek a rockzene adekvát irányzatai mellett alakultak ki. Arra vonatkozóan sincsenek megbízható adataink, hogy az egyes csoport-

ok kialakulására milyen hatással voltak a zenei irányzatok, valóban csoportképző tényező volt-e a punk vagy a heavy metal. Csörsz István sem vállalkozik végső igazságok kimondására, csak regisztrálja a jelenségeket, melyekhez feleslegesek a kom-

mentárok. Csoportokba rendezve olvashatjuk egymás után a magnó segítségével készített riportokat. Voltaképpen monológok sorakoznak az igényesen szerkesztett kötetben, a maguk ellentmondásosságával és nagyotmondásával hiteles képet rajzolva egy kallódó nemzedékről.

Az *Elhagyott a közérzetem* nem a szociográfiák igényességével készült, sok benne az üresjárat és vannak semmitmondó részletek, egészében mégis tanulságos. „Mindenekelőtt azt szerettem volna tudni, hogy vélekednek a fiatalok a saját nemzedékükről. Helyzetükről és lehetőségeikről. Nagyon kemény véleményeket hallottam. Keserűség, magára hagyottság és minimális küzdőszellem” — írja könyve előszavában a szerző.

A nyilatkozatokban több kérdés ismételten felvetődik: egyrészt maguk is arra keresik a választ, hogy mi vitte őket arra, hogy egy szélsőséges csoport tagjai legyenek; milyen külső vagy belső hatásra bomlott meg egy nemzedék egysége és barátsága; a hétköznapi számos apró példája támasztja alá az egység hiányát: „ha stopol az ember, több öreg vesz fel, mint fiatal. Hatezer kilométert stopoltam. Sok velem egykorú fazon, akitől úgy vártam volna... különösen ha az ember alacsonyban van pénzzel, egy kicsit jobban számít a fiatalok szolidaritására, és egy kicsit jobban fáj a szíve, amikor elhajtanak mellette anélkül, hogy ránéznének” — meséli Kévés a punkok kasztjából. Kiderül a riportokból, hogy az alanyok többsége hiányos nyelvtudással és „iskolázatlan” beszédképességgel rendelkezik, olykor a kommunikáció elemi szabályait sem ismerik. Mintha maga a beszéd is indifferenssé vált volna: „egy mai csöves, aki bejön Kőbányáról és találkozik egy pestlőrinci punkkal, az biztos, hogy verekedni fognak. Pontosan azért, mert nincs semmi, amiről beszélgessenek”

— mondja Lord, aki a hippik szószólója. Szerinte egy hippie magasabb értelmi színvonalat képvisel egy csövesnél, mert a hippie megfelelő filozófiai alappal vonul ki a társadalomból, míg a csöves majdnem egyet jelent a „bunkóval”.

A nyilatkozatok egyik közös nevezője a felnőttek társadalmából való tüntető kivonulás, hiszen mindig a felnőttek az erősebbek, az egész világon. Mindenki visszavonul, hogy magának éljen. Senkinek se jó a közérzete. Elsősorban azért jöttek létre a csoportok, hogy a szabadságvágy valamilyen formát hozzon létre; ma már a választási lehetőségek palettája elég széles, ki-ki megtalálhatja az egyéniségének megfelelő formát. Persze szép számmal akadnak olyanok is, akik hiányzó egyéniségüket palástolják az irányzatok kihívó öltözékeivel. „Rájöttem, hogy nem is érdekel, milyen ruha van a másikon, mert attól még lehet jó fej. Nem a ruha a fontos, viszont azért van benne valami, tehát valamit kiíjez vele az ember” — mondja Tamás, az intellektuális csöves. Az exodus szemmel látható jegye a külső megjelenés, amihez megfelelő viselkedésformák társulnak. A rossz közérzet miatt a fiatalok képtelenek a véleményalkotásra, az sem zavarja őket, hogy nincs mondanivalójuk. Nincsenek tudatában annak, hogy nem csak szavakkal lehet kifejezni valamit; az emberi kapcsolatokat sokszor börtönnek érzik, melyet a polgári etika kényszerít rájuk; szüleik sem értik őket, sokszor nem is próbálják magukat megértetni; „Filóztam már azon, hogy miért vagyunk mi ilyen elhagyottak, ilyen semmittevők. Mert nem csinálunk semmit. Mindig volt valami, diák-tüntetések, békeharc. Most semmi... Olyan langyosan éldegélünk” — állapítja meg Zita az intellektuális csövesek közül.

Nagyon kevés olyan vonást tud-

nak kiemelni, ami csak rájuk jellemző. Észreveszik, hogy vannak átfedések és átmenetek a csoportok között. Ösztönösen vetődik fel mindenkiben az önmeghatározás igénye: „A csöves kicsit szakadtabb, ők még csőröbbak, mint mi, mert egyáltalán nem akarnak dolgozni” — mondja az egyik hobó. „Az a szó, hogy csöves, szerintem semmit nem jelent. Csak egy divatot takar, de kétségtelen, hogy aki ebben a divatban részt vesz, hogy úgy mondjam, annak más a szemlélete” — állítja egy csöves. Ezzel szemben „a punk azért punk, hogy többen legyenek. Csoport, amely harciasan is fel tud lépni, mint az őskorban — vallja az egyik punk, míg a másik igényesebb magyarázatba fog: „A magyar punkok zöme proletár és szélsőséges értelmiségi. De főleg proletárjelenység. Mint a csövesek, körülbelül olyan rétegekből kerülnek ki. Elsősorban munkásszülőik gyerekei meg értelmiségiek, akik tanulnak, de nem látják sok értelmét, és nem akarnak beilleszkedni ebbe a rendbe. Az a baj, hogy nagyon sokat adnak a külsőségekre. Egyáltalán, egy merev, neurotikus életszemlélet, ami itt megy.” Mindenki a saját „lovát” dicséri a többiek rovására, végül is mindenki a helyét keresi a lehetséges alternatívák között: a könyv valódi csövesekről, hobókról, intellektuális csövesekről, hippikről, punkokról, digókról, popperekről és arany középutasokról beszél, bevallva ugyanakkor, hogy nincsenek valódi csoportok és valódi célok, még a harsány egyenruhák sem sokban különböznek egymástól. Néhol zavaró és felesleges is a mindenáron-besorolás. A leírtak ugyanis nem csak a magyarországi viszonyokra érvényesek. Ugyanezekkel a jelenségekkel és magatartásformákkal más országokban is találkozhatunk, legfeljebb csak annyi a különbség, hogy nem így nevezik őket. Az em-

lített csoportnevek egyébként is a divathoz igazodnak és rövid életűek, értelmük is gyakran módosul. Így a digó és a popper elnevezés is kiment a divatból, ami persze nem jelenti azt, hogy a társadalomban nem lennének olyan fiatalok, akik a legújabb divat szerint öltözködnek, butikokban vásárolnak, drága szórakozóhelyekre járnak és értelmi képességeik jóval az átlagos alatt vannak. A példa azt is bizonyítja, hogy csak elnagyolt és vázlatos meghatározásokat adhatunk a fiatalok zömével csupán vegetálgató csoportjairól. A könyvben egyébként a nyilatkozók történetei sokkal tanulságosabbak, mint az, hogy éppen minek vallják magukat; a csoportokba sorolás erőltetett dolog.

Meglepő, ugyanakkor mégis jellemző, hogy milyen irodalmi művek és művészeti alkotások kötik le, ragadják meg a fentiekben említett fiatalok figyelmét. Az arany középutat képviselők éppen Klaus Schulze Mirage című lemezét hallgatják, míg a punkok nosztalgiával gondolnak a Beatricere. De nemcsak a zenét említik, hanem olvasmányaikat is: Kurt Vonnegut *Macskabölcshőjét*, mert egyikük ennek hatására lett bokononista és Bulgakov *Mester és Margaritáját*, mert innét vette fel a Sátán nevet. Sűrűn előfordulnak alternatív rockzenét játszó együttesek nevei: Európa Kiadó, Kontoroll Csoport, Eta, Invázió, Vágtázó Halottkémek és Bizottság. A felsoroltak közül lemezen csak ez utóbbi jelent meg Magyarországon, a többi együttes azóta átalakult vagy megszűnt, nevüket külvárosi tűzfalak, metrólépcsők és telefonfülkék feliratai őrzik. Közben természetesen az aluljárók névtelen hada is átvedlett; közülük legtöbben békés családi életet élnek, visszatértek a rendes kerékvágásba. A fennen hirdetett lázadás végül mindig elmarad, önnön frázisaiba vész. Az alternatívák hangsúlyozása

végül ugyanolyan dogma lesz, mint a látványosan elvetett polgári rend. Később dől majd el, hogy mit ha-

gyott maga után a hetvenes évek ifjúsága.

KONTRA FERENC

SOMOGYI SÁNDOR: DÖNTÉSHOZATAL AZ AGRÁRIPARI KOMPLEXUMBAN

Dr. Somogyi Sándor: Odlučivanje u agroindustrijskom kompleksu, Informatikai és Szervezési Intézet kiadása, Szabadka

Somogyi Sándor ebben a figyelemreméltó könyvében közel háromszáz oldalon át taglalja a rendszer-szervezést, az ügyviteli döntéshozatalt és a szimulációs módszer alkalmazását az agráripari komplexumban. Tanulmánykötete hosszú időn át folytatott kutatómunkán és az agráripari komplexum problémakörének interdiszciplináris megközelítésén alapul. Könyvét három viszonylag különálló egységre tagolhatjuk, amelyek logikailag kötődnek egymáshoz. Első a rendszerelemzéssel foglalkozó rész, majd a döntéshozatal, végül pedig a szimuláció következik.

A már említett első részben a rendszerelemzés és a szisztematikusság megközelítés módszereit alkalmazva mutatta be az agráripari komplexumnak mint kibernetikus rendszernek a statikus és dinamikus struktúráját. A könyvnek ez a része öt fejezetre oszlik: 1. Az agráripari komplexum mint rendszer, 2. Az agráripari komplexumnak mint összetett rendszernek az általános szerkezete, 3. az agráripari komplexum rendszerének modellje, 4. az agráripai komplexum irányítási rendszere és 5. az agráripai komplexum korlátozó és zavaró tényezői.

Az első két fejezet rendszerelméleti szempontból foglalkozik az agráripai komplexum meghatározásának és strukturálásának kérdésével. A harmadik fejezetben részletesen kitér mindazokra az agráripai komplexumban és környezetében érvényesülő elemekre, amelyek kisebb-nagyobb hatást gyakorolnak működésére, cél-

jainak megvalósítására és forrásaira.

A negyedik fejezetben az irányítási rendszer szerkezetének elemzésével és jelentőségével, illetve egyes részterületeinek funkciójával foglalkozik. Az ötödik fejezetben osztályozza és dolgozza fel mindazokat a tényezőket, amelyek korlátozzák és zavarja az agráripai komplexum működését.

Könyvének második részében az agráripai komplexum irányításának egyik legfontosabb vonatkozásával, az ügyviteli döntéshozatal problematikájával kezdi a döntéshozatal problémáinak megoldását és elméleti vonatkozásainak feldolgozását. Ugyanitt vázolja az agráripai komplexum fejlődése és működése szempontjából létfontosságú ügyviteli döntéshozatali folyamat különböző modelljeit és módszereit. A könyvnek ez a része az alábbi fejezetekre oszlik: 1. A probléma fogalma és meghatározása, 2. A problémamegoldás fázisa, 3. A döntéshozatal elméletével kapcsolatos álláspontok, 4. A döntéshozatal logikája, 5. A modellek és azok szerepe a döntéshozatal előkészítésében, 6. Az ügyviteli döntéshozatal és 7. A döntéshozatal több tényezőtől függő elmélete és gyakorlata.

Az első két fejezetben a döntéshozatal legfontosabb okát képező problémák elméletével és tartalmával, valamint a megoldások előmozdításával foglalkozik, a harmadik rész filozófiai, közgazdasági, szociológiai és pszichológiai vonatkozásban szemlélteti a döntéshozatal legfontosabb

elméleti álláspontjait. A negyedik fejezetben részletesen leírja és gyakorlati példákkal szemlélteti a döntéshozatal elméletének fejlesztéséhez alapot szolgáltatató különböző logikai döntéshozatali formákat. Az ötödik fejezet a kutatás objektumának leegyszerűsített másolatait képező modellekre vonatkozik, amelyek az emberi tevékenység különböző formáiban kísérleti alanyokká válnak, s ezáltal meghatározott körülmények között és helyzetekben módot adnak annak kivizsgálására, hogy bizonyos esetekben hogyan reagálhat az eredeti objektum. Mivel a döntéshozatal elméletében igen elterjedt a modellek alkalmazása, ez a fejezet részletesen taglalja, hogy milyen szerepük és jelentőségük van a döntéshozatal meghozatalában és előkészítésében, majd pedig különböző mércék szerint osztályozzák a modelleket. A hatodik fejezet az ügyviteli döntéshozatal legfontosabb jellemvonásait és meghozataluk tényezőit elemzi. A könyv második részének utolsó fejezetében a döntéshozatal modelljeinek és magának a folyamatnak a részletes feldolgozásával ismerkedhetünk meg, azzal hogy miként alakul a döntéshozatal nagyobb számú releváns tényező esetében és milyen módszereket lehet alkalmazni az alternatív döntéshozatal tényezői hasznosságának a megállapítására.

Tanulmánykötete egész harmadik részében a szimuláció korszerű módszerével foglalkozik, amelyet a döntéshozatali folyamatokban, különösen pedig az ügyviteli döntéshozatal folyamataiban alkalmaznak intenzíven. Amíg a könyv második részében csak felsorolja és röviden ismerteti a döntéshozatali folyamatokban alkalmazott módszerek némelyikét, ebben az utolsó részben külön figyelmet szentel a szimulációnak. Olvasóit a Monte Carlo technika ismertetésével vezeti be a szimuláció világába. Könyvének ezt a fejezetét gazdagon

illusztrálja az agráripari komplexumból vett szemléletes példáikkal.

A Monte Carlo technika alkalmazását szemléltetve definiálja magát a szimulációt, amely szerint olyan folyamat, amely „a modell viselkedését kutatja, meghatározott körülmények között”. Mivel a szimulációt többnyire modelleken alkalmazzák, a továbbiakban osztályozza és leírja a különböző szimulációs modelleket, s elmondja hogy miért előnyösebb szimulációt alkalmazni a problémafeltárás más módszereivel szemben.

A modellek kutatására, illetve a szimulációra különbözőképpen kerülhet sor, ami azt jelenti, hogy az objektumok viselkedésének kutatása során a modell segítségével különböző módszerek alkalmazhatók. Somogyi a szimulációt elektronikus számítógépek útján alkalmazható szimulációs módszerek és programnyelvek nagy számát ismerteti.

Külön hangsúlyt helyez a szimulációnak az agráripari komplexumban való alkalmazási módszerére. A szimulációval foglalkozó részben bemutatja annak az agráripari komplexumban való konkrét alkalmazását, mégpedig a szarvasmarhatartás tervváltozatainak kidolgozásához szükséges szimulációs program-csomag részprogramjainak lajstromozásával.

A kiadvány leginkább azért hat újdonság erejével, mert az agráripari komplexum ügyviteli döntéshozatalainak a módszereit és modelljeit korszerűen közelíti meg. A hazai és a külföldi szakirodalom eredményeit felhasználva hozzáférhető módon mutatta be az olvasó számára az ügyviteli döntéshozatal problémakörének jelentőségét és komplex jellegét. Emellett az ügyviteli döntéshozatal korszerű módszereit is feldolgozza, majd pedig bemutatja azoknak az agráripari komplexum gyakorlati körülményei közötti alkalmazását.

NEBOJŠA NOVKOVIĆ

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László, Túri Gábor és Árokszállási Borza Gyöngyi fordította magyarra.

Német nyelvű összefoglalók: Szenes György

Angol nyelvű összefoglalók: Skenderović Judita

Korrektorok: Kecskés Mária és Čekić Ida

SZÁMUNK SZERZŐI

dr. Rebák László,

a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, a Létünk fő- és felelős szerkesztője

dr. Tóth Lajos,

a politikai tudományok doktora, az újvidéki Természet-tudományi-Matematikai Kar tanára, Szabadka

dr. Miloš Nikolić,

a Marksizmus u svetu folyóirat fő- és felelős szerkesztője, a filozófiai tudományok doktora, Belgrád

dr. Várady Tibor,

a jogtudományok doktora, az újvidéki Jogtudományi Kar tanára

dr. Klein Rudolf,

a műszaki tudományok doktora, a szabadkai Építőmérnöki Kar docense

Jean Beaudrillard

filozófus, esszéíró, Párizs

Bela Duranci

művészettörténész, Szabadka

Fejős István

a jogtudományok magisztere, az újvidéki Jogtudományi Kar tanársegéde

Letsch Endre

magiszter, a Jogtudományi Kar lektora, Újvidék

Bálint István

külpolitikus, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT fordító szolgálatának vezetője, Újvidék

Mendrei Ernő

külpolitikus, a Dolgozók szerkesztője, Újvidék

dr. Danilo Kecić,

a történelemtudományok doktora, az újvidéki Forradalmi Múzeum szakmunkatársa

Kontra Ferenc

költő, Laskó

Nebojša Novković,

az újvidéki Mezőgazdasági Kar Mezőgazdasági és Faluszociológiai Intézetének munkatársa

SZERKESZTŐSÉGI HÍREK

A Forum Könyvkiadó Társultmunka-alapszervezet Dolgozók Gyűlése 1986. december 26-ai, sorrendben 16. rendes ülésén kinevezte a Létünk új szerkesztőbizottságát, amelynek tagjai 1987. január 1-étől: dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő, dr. Jung Károly, dr. Szórád György, dr. Gabrić-Molnár Irén és Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő. Ugyanakkor az eddigi 15 tagú szerkesztőbizottságot felmentette teendői végzése alól. Mivel a folyóirat 1987. évi 1-es száma már 1986 végén nyomdába került, az új szerkesztőbizottság csak a Létünk 1987/2-es számától kezdve vállalhatta a szerkesztés feladatát. Köszönjük a bizottság eddigi tagjainak a sokéves együttműködést.

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsának javaslatára a szerkesztőség megváltoztatta a Létünk folyóirat külsejét. Az új fedőlapot Illés Lajos tervezte, és több tervváltozat közül a bírálóbizottság (Bordás Győző, Maurits Ferenc és Árokszállási Borza Gyöngyi) választotta ki. A szerkesztőség megköszöni Szilágyi Gábor hozzájárulását a folyóirat eddigi fedőlapjának kialakításához.

LÉTÜNK

társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Megjelenik a Tartományi Művelődési ŐEK és a Tartományi Tudományügyi ŐEK támogatásával. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 1000 dinár, egyes szám ára 200, kettős szám ára 400 dinár, külföldre egy évre 2000 dinár; — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.

A
Létünk
MEGHIRDETI
1987-es
tanulmány pályázatát

a jugoszláviai magyar zenekultúra tárgyköréből (zenetörténet, portré, időszak, egy zenei évad bemutatása, stb.).

A pályázaton jugoszláv állampolgárok vehetnek részt. A pályamunkákat 3 példányban, 1987. december 31-éig kell a szerkesztőség címére eljuttatni. Kérjük tüntessék fel, hogy a tanulmány a pályázatra készült. A beérkezett pályaműveket a szerkesztőbizottság által kinevezett bírálóbizottság értékeli.

I. díj	50.000.— dinár
II. díj	40.000.— dinár
III. díj	30.000.— dinár

A díjnyertes, valamint a közlésre alkalmas tanulmányokat megjelentetjük, természetesen szerzői tiszteletdíj ellenében.

A szerkesztőbizottság